

**T.C.
ERCİYES ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ULUSLARARASI İLİŞKİLER ANABİLİM DALI**

**SÜREKLİLİK VE DEĞİŞİM BAĞLAMINDA İRAN İSLAM
CUMHURİYETİ'NİN AFGANİSTAN POLİTİKASI**

**Hazırlayan
Frydon NEZAMI**

**Danışman
Prof. Dr. Güner ÖZKAN**

Yüksek Lisans Tezi

Haziran 2024, KAYSERİ

**T.C.
ERCIYES ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ULUSLARARASI İLİŞKİLER ANABİLİM DALI**

**SÜREKLİLİK VE DEĞİŞİM BAĞLAMINDA İRAN İSLAM
CUMHURİYETİ'NİN AFGANİSTAN POLİTİKASI**

(Yüksek Lisans Tezi)

**Hazırlayan
Frydon NEZAMI**

**Danışman
Prof. Dr. Güner ÖZKAN**

Haziran 2024, KAYSERİ

BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK

Bu çalışmadaki tüm bilgilerin, akademik ve etik kurallara uygun bir şekilde elde edildiğini beyan ederim. Aynı zamanda bu kural ve davranışların gerektirdiği gibi, bu çalışmanın özünde olmayan tüm materyal ve sonuçları tam olarak aktardığımı ve referans gösterdiğimi belirtirim.

Frydon NEZAMI

T.C.

ERCIYES ÜNİVERSİTESİ

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Anabilim Dalı : Uluslararası İlişkiler

Program Adı : Yüksek Lisans

Tez Başlığı : Süreklilik Ve Değişim Bağlamında İran İslam Cumhuriyeti'nin
Afganistan Politikası

Yukarıda bilgileri verilen tez çalışmasının a) Giriş, b) Ana bölümler ve c) Sonuç kısımlarından oluşan (Kapak, Ön söz, Özet, İçindekiler ve Kaynakça hariç) toplam 126 sayfalık kısmına ilişkin 31/05/2024 tarihinde **Turnitin** intihal programından aşağıda belirtilen filtreleme uygulanarak alınmış olan özgünlük raporuna göre tezin benzerlik oranı: % 3'tür.

Filtrelemeye **alıntılar dahil** edilmiştir. Filtrelemede **yedi (7) kelimedenden daha az** örtüşme içeren metin kısımları hariç tutulmuştur.

Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez İntihal Raporu Uygulama Esaslarını inceledim ve bu uygulama esaslarında belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmasının herhangi bir intihal içermediğini, aksinin tespit edilmesi durumunda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini bilgilerinize arz ederim. 05.06.2024

Danışman: Prof. Dr. Güner ÖZKAN

Frydon NEZAMI

İmza

İmza

KILAVUZA UYGUNLUK

“Süreklilik Ve Değişim Bağlamında İran İslam Cumhuriyeti’nin Afganistan Politikası” başlıklı Yüksek Lisans, Erciyes Üniversitesi Lisansüstü Tez Önerisi ve Tez Yazma Yönergesine uygun olarak hazırlanmıştır.

Hazırlayan

Frydon NEZAMI

Danışman

Prof. Dr. Güner ÖZKAN

Uluslararası İlişkiler ABD Başkanı

Doç. Dr. Ömer KURTBAĞ

KABUL VE ONAY TUTANAĞI

Prof. Dr. Güner ÖZKAN danışmanlığında **Frydon NEZAMİ** tarafından hazırlanan “**Süreklilik ve Değişim Bağlamında İran İslam Cumhuriyeti’nin Afganistan Politikası**” adlı bu çalışma jürimiz tarafından Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü **Uluslararası İlişkiler** Anabilim Dalı’nda **Yüksek Lisans** tezi olarak kabul edilmiştir.

06/05/2024

JÜRİ:

Danışman : **Prof. Dr. Güner ÖZKAN**

Üye : **Prof. Dr. Ömer KURTBAĞ**

Üye : **Doç. Dr. Mustafa TURGUT DEMİRTEPE**

ONAY:

Bu tezin kabulü Enstitü Yönetim Kurulu'nun /.... /..... tarih ve sayılı kararı ile onaylanmıştır.

..... /..... /

Prof. Dr. Atabey KILIÇ

Enstitü Müdürü

ÖN SÖZ

Bu çalışmam esnasında desteğini asla esirgemeyen, devam etmek istediğim bu yolda beni her zaman yönlendiren ve cesaretlendiren, bilgi ve tecrübesiyle bana her zaman yol göstererek ışık tutan değerli danışmanım sayın Prof. Dr. Güner ÖZKAN'a şükranlarımı sunarım. Ayrıca yorum ve önerileri için Prof. Dr. Ömer KURTBAĞ'a ve Doç. Dr. Mustafa TURGUT DEMİRTEPE'ye, zaman ayırıp yaptıkları düzeltme ve tashihleri için teşekkür ederim.

Aynı zamanda Yüksek lisans eğitimim sürecinde hep yanımda olan; maddi ve manevi desteklerini hayatımın her evresinde eksik etmeyen, zorlukları benimle göğüsleyen değerli aileme başta kıymetli babam Nezamuddin ATTAYEE, sevgili annem Khairulnesa ATTAYEE ve değerli abilerime sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

SÜREKLİLİK VE DEĞİŞİM BAĞLAMINDA İRAN İSLAM CUMHURİYETİ'NİN AFGANİSTAN POLİTİKASI

Frydon NEZAMI

Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü

Yüksek Lisans Tezi, Haziran 2024

Danışman: Prof. Dr. Güner ÖZKAN

ÖZET

İran İslam Cumhuriyeti, kuruluşundan beri rejiminin bekasını hedef alarak ABD menşeli tehditleri bertaraf etmek, bölgesel çıkar, nüfuzunu korumak ve genişletmek amacıyla güvenlik merkezli bir dış politika izlemiştir. İran'ın Afganistan politikası, konjonktürel gelişmelere bağlı olarak şekillenmiştir. Nitekim bu konjonktürel gelişmelerin en önemlisi Taliban olmuştur. Taliban'ın (1996-2001) Yıllar arası iktidarı ele geçirdiği ilk döneminde Tahran, Kuzey İttifakını destekleyerek Taliban karşıtı bir dış politika izlemiştir. 1996 sonrası süreçte Afganistanlı Şiiilerinin öldürülmesi, Taliban'ın ülkedeki Hazaralar'a yönelik muamelesi ve İran'ın 8 diplomatının ülkede öldürülmesi İran ile Taliban arasında derin anlaşmazlıklara ve nefrete yol açmıştır.

Taliban rejiminin sona ermesinin ardından İran, Hamid Karzai hükümetiyle dostane ilişkiler geliştirmiş ve Taliban ile diyalogun kabul edilemez olduğunu açıkça ifade ederek Afganistan'ın yeniden inşası için girişimde bulunmuştur. Ama seri bir şekilde değişen konjonktür ve bölgede gerçekleşen olaylar, İran'ın Taliban politikasında köklü bir değişiklik yapmasına sebep olmuştur. 2009'da başlayan İran-Taliban iş birliği giderek olumlu bir seyir izlemiş; 2013-14 yıllarında daha da ivme kazanmıştır. Çünkü Karzai'in yerine 2014 yılında iktidara geldiğinde Afganistan'daki ABD askeri varlığının devam ettirilmesine yönelik hazırlanan Stratejik Ortaklık Anlaşması'nı imzalayacağını ifade eden Eşref Gani'nin Cumhurbaşkanı seçilmesi, Tahran'ın Taliban ile ilişkisinin daha da güçlenmesine uygun ortam yaratmıştır. ABD güçlerinin Ağustos 2021'de Afganistan'dan geri çekilmesine paralel olarak Taliban'ın 20 Yılın ardından Kabil'i ele geçirerek yeniden iktidara gelmesi İran-Taliban tarihinde yeni bir sayfa açmıştır. Bu yeni sayfanın açılmasından bu yana da İran ile Taliban arasında ilişkilerin genel olarak olumlu bir yönde ilerlediği gözlemlenmektedir.

Bu tez, İran'ın Taliban'a yönelik dış politikasını 1996-2001 ve 2021 sonrası dönemler üzerinden etkileri, değişimi ve sürekliliği açısından incelemektedir.

Anahtar Kelimeler: İran, Afganistan, Taliban, Dış politika, Yumuşak Güç

THE ISLAMIC REPUBLIC OF IRAN’S POLICY ON AFGHANISTAN IN THE CONTEXT OF CONTINUITY AND CHANGE

Frydon NEZAMI

Erciyes University, Graduate School of Social Sciences

Master Thesis, June 2024

Supervisor: Prof. Dr. Güner ÖZKAN

ABSTRACT

Since its establishment, Iran has pursued a security-centred foreign policy in order to eliminate threats against its regime originating from the United States as well as protect and expand its regional interests and influence. Iran’s Afghanistan policy has been shaped by cyclical developments. The most important of these cyclical developments has been the Taliban phenomenon. During the first period when the Taliban seized power in Afghanistan in 1996, Tehran pursued an anti-Taliban foreign policy by supporting the Northern Alliance. From then onwards the killing of Afghan Shiites, mistreatment towards Shia Hazaras, as well as executing 8 Iranian diplomats in the country by the Taliban, have caused deep disagreements and resentment between Iran and the Taliban.

Iran has developed friendly relations with the Hamid Karzai government after the end of the first Taliban rule in Afghanistan. After the American invasion, Iran had clearly ruled out dialogue with the remains of the Taliban and supported the new Afghan government. In the following years, in less than a decade, however, the conjuncture that changed with a series of events in the region has caused Tehran to make a radical change in its Taliban policy. Iran-Taliban cooperation, has developed in 2009 and gained even more momentum in 2013-14. The election of Ashraf Ghani as the Afghan President in 2014, who, before the election, stated that he would sign the Strategic Partnership Agreement with the US and keep American military presence in Afghanistan created an appropriate environment for Tehran to further strengthen its relations with the Taliban. In parallel with the US withdrawal from Afghanistan in August 2021, which led the Taliban to seize power in Kabil for the second time after 20 Years, a new page in the history of the Iranian-Taliban was opened. Ever since then, it can be observed that the relations between Iran and the Taliban have been following a positive direction.

This thesis examines Iran’s foreign policy towards the Taliban focusing on the periods of 1996-2001 and after 2021 in terms of its effects, change and continuity.

Keywords: Iran, Afghanistan, Taliban, Foreign Policy, Soft Power

KISALTMALAR LİSTESİ

AB	: Avrupa Birliği
ABD	: Amerika Birleşik Devletleri
ADHP	: Afganistan Demokratik Halk Partisi
AIOC	: Anglo-Iranian Oil Company (İngiliz-İran Petrol Şirketi)
AKK	: Anayasa Koruyucular Konseyi
BM	: Birleşmiş Milletler
BMGK	: Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi
BRICS	: Brazil, Russia, India, China and South Africa
DPA	: Dış Politika Analizi
ECO	: Economic Cooperation Organization (Ekonomik İşbirliği Örgütü)
İŞİD	: Irak ve Şam İslam Devleti
İHYK	: İmam Humeyni Yardım Komitesi
İKÖ	: İslam Konferansı Örgütü
İMPŞ	: İran Milli Petrol Şirketi
JCPOA	: Joint Comprehensive Plan Of Action (Ortak Kapsamlı Eylem Planı)
KİK	: Körfez İşbirliği Örgütü
MCH	: Milli Cephe Hareketi
NATO	: North Atlantic Treaty Organization (Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü)
OECD:	Organisation for Economic Cooperation and Development (Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Örgütü)
SAVAK	: Saziman-1 İtilat ve Emniyet-1 Keşver (İstihbarat ve Devlet Güvenlik Örgütü)
SSCB	: Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
UNHCR	: United Nations High Commissioner for Refugees (Birleşmiş Milletler Mülteciler Yüksek Komiserliği)

İÇİNDEKİLER

SÜREKLİLİK VE DEĞİŞİM BAĞLAMINDA İRAN İSLAM CUMHURİYETİ'NİN AFGANİSTAN POLİTİKASI

BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK	i
TEZ ÖZGÜNLÜK SAYFASI.....	ii
KILAVUZA UYGUNLUK	iii
KABUL VE ONAY TUTANAĞI	iv
ÖN SÖZ	v
ÖZET	vi
ABSTRACT	vii
KISALTMALAR LİSTESİ	viii
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

İRAN İSLAM CUMHURİYETİ'NİN SİYASİ YAPISI VE DIŞ POLİTİKASINA GENEL BAKIŞ

1.1. 1979 Devrimi'nden Önce İran'da Siyasi Yapı ve Dış Politika	20
1.1.1. Rıza Şah Pehlevi Dönemi	20
1.1.2. Muhammed Musaddık (Milliyetçi Dönem).....	21
1.1.3. Muhammed Rıza Şah Dönemi.....	23
1.2. Devrimden Sonra İran'da Siyasi Yapı.....	26
1.2.1. Velayet-i Fakih	26
1.2.2. Dinî Lider	27
1.2.3. Cumhurbaşkanı.....	28
1.2.4. İslami Şura Meclisi.....	29
1.2.5. Anayasa Koruyucular Konseyi (AKK).....	31
1.2.6. Uzmanlar Meclisi	32
1.3. Humeyni Döneminde İran'da Dış Politika	33
1.3.1. İdeolojiye Dayalı Dış Politika	33
1.3.2. Devrim İhracı Politikası.....	35
1.3.3. ABD ile İlişkiler ve Rehine Krizi	37
1.3.4. İran-İrak Savaşı.....	39
1.3.5. AB ile İlişkiler ve Salman Rüşdi Olayı	41

1.4. Rafsancani Döneminde İran'da Dış Politika	42
1.5. Muhammed Hatemi Döneminde İran'da Dış Politika.....	47
1.6. Ahmedinejad Döneminde İran'da Dış Politika	52
1.7. Hasan Ruhani Döneminde İran'da Dış Politika	57
1.8. İbrahim Reisi Döneminde İran'da Dış Politika	60

İKİNCİ BÖLÜM

İRAN İSLAM CUMHURİYETİ'NİN AFGANİSTAN'A YÖNELİK DİŞ POLİTİKASI

2.1. 1979 İslam Devrimi Sonrası İran'ın Afganistan Politikası	63
2.2. Soğuk Savaş Sonrası İran'ın Afganistan Politikası	65
2.3. İran'ın Afganistan'a Yönelik Kültürel Diplomasisi	67
2.4. İran'ın Afganistan Politikasında Şiiliğin Yumuşak Güç Unsuru Olarak Kullanması.....	69
2.5. İran'ın Afganistan'ın Yeniden İnşasına Yönelik Sosyo-ekonomik Alanlardaki Yumuşak Güç Kullanımı.....	72
2.5.1. İran'ın Afganistan'a Yumuşak Güç Olarak Yaptığı Ekonomik Yardımlar.....	72
2.5.2. İran'ın Afganistan'daki Kültür Merkezleri: Merkezler Vasıtasıyla İran'ın Afganistan'daki Askeri İstihbarat Faaliyetleri.....	75
2.5.3. İran'ın Afganistan Medyası Üzerindeki Etkisi.....	76
2.5.4. İran'ın Afganistan'daki Eğitim Kurumları	78
2.6. İran'ın Afganistan'daki Şiiler Üzerinde Etkileri	79
2.7. İran'ın Afganistan Su Kaynaklarına Bağımlılığı.....	81

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İRAN İSLAM CUMHURİYETİ'NİN TALİBAN'A YÖNELİK DİŞ POLİTİKASI	84
3.1 Taliban'ın Kimliği	85
3.1.1. Taliban'ın Ortaya Çıkışı	85
3.1.2. Taliban'ın Finansal Kaynakları	87
3.1.2.1. İç Kaynaklar	88
3.1.2.2. Dış Kaynaklar	88
3.2. İran'ın Taliban'a Yönelik Dış Politikasının Temelini Oluşturan Faktörler	89
3.2.1. Mezhepsel Faktör	89

3.2.2. Siyasal, Güvenlik ve Stratejik Faktörler	90
3.2.3. Ekonomik Faktör	91
3.2.4. Diplomatlar Krizi.....	91
3.3. İran'ın Taliban'a Yönelik Dış Politikası	93
3.3.1. Taliban'ın Birinci Yönetim Dönemine (1996 – 2001) Yönelik İran'ın Dış Politikası.....	93
3.3.2. 11 Eylül 2001 Sonrası Dönemde İran'ın Bölgesel Güvenlik Çerçevesinde Afganistan/Taliban Politikası	98
3.3.3. Taliban'ın İkinci Yönetim Dönemine (2021 Sonrası) Yönelik İran'ın Dış Politikasının Belirleyenleri.....	104
SONUÇ	115
KAYNAKÇA.....	126

GİRİŞ

Asya'nın iki önemli ülkesi olan İran ve Afganistan arasındaki tarihi ilişkiler coğrafi yakınlık, kültürel etkileşimler, güvenlik ve ticaret gibi faktörlerle şekillenmektedir. Stratejik konuma sahip bu iki ülke arasındaki ilişkiler tarihsel olarak İpek Yolu üzerinde bulunmaları, ticaret, kültürel alışveriş ve diplomatik ilişkiler bağlamında etkileşim içinde olmaları temelinde gelişmiştir. İran dış politikasında, Afganistan coğrafi konumu nedeniyle hem fırsatlar hem de riskler yönünden önemli bir yere sahiptir. Coğrafi olarak Afganistan "Büyük Ariyana" olarak isimlendirilen bir bölgede kuzey- güney yönünde Tacikistan'dan Maldivler'e, doğu-batı, istikametinde ise Burma'dan İran'a uzanan geniş alanda yer almaktadır. Dolayısıyla Afganistan bu bölgede önemli bir kapı görevi gördüğü için İran'ın 'Doğu'ya Bakış' stratejisinde önemli bir rol oynamaktadır.¹ Tahran yönetimi enerjiyi dış politikasında aktif olarak kullanmaktadır. Çünkü son yıllarda İran'a yönelik Batılı ülkelerin ambargoları zorunlu olarak Tahran yönetimini Asya'ya yöneltmiştir. Bu bağlamda Çin ve Hindistan önemli bir pazar olduğu için Afganistan'da güvenlik ve istikrarın korunması İran yönetiminin jeopolitik çıkarları açısından büyük önem arz etmektedir.²

Ayrıca Afganistan'ın dinsel, etnik ve tarihsel konumu da Tahran yönetiminin bu komşu ülkesinin siyasal hayatında etkin olmasına imkân sağlamıştır. Öyle ki, Afganistan'daki bütün siyasal gelişmelerde İran, kendi milli güvenliğini etkilediği inancıyla her zaman aktif rol almaya çalışmıştır.³ İran'ın Afganistan'a yönelik dış politikasının şekillenmesindeki bu tarihi ve kültürel faktörler iki ülke ilişkilerinde önemli bir rol

¹ Barzegar, K. (2014). "Iran's Foreign Policy in Post-Taliban Afghanistan", *The Washington Quarterly*, 37(2), 120.

² Barzegar, K., a.g.e., 2014, 120.

³ Keskin, Arif, "İran'ın Afganistan Politikasının Temelleri Üzerine Genel Düşünceleri", (<https://www.gunaz.tv/az/meqaleler/iran-in-afganistan-politikasinin-temelleri-uzerine-geneldusunceler-arif-keskin-m10777>), (Erişim tarihi: 12.12.2023).

oynamıştır. Bu anlamda Türk Safevi İmparatorluğu döneminde bugünkü Afganistan'ın bir kısmı tarih sayfalarında İran'ın bir parçası⁴ olarak göze çarpmaktadır. Bu tarihsel olgudan mütevellit İran, Afganistan'ı kendi toprağı olarak görmektedir. Hatta gençlere İranlılık bilinci aşılama ve farkındalık oluşturma amacı doğrultusunda İran ders kitaplarında İngiltere'nin politikaları sonucunda Afganistan'ın İran'dan koparıldığı yazmaktadır. Bu algı, Afganistan'ın İran'ın tarihî bir parçası olduğu zihniyetini yaratmıştır.

İran'ın Afganistan'la olan ilişkilerinde etnisite, dil ve mezhep önem arz etmektedir. Afganistan etnik yapısı içerisinde en önemli grup Peştunlar'dır. Peştunlar'ın Afganistan nüfusunun çoğunluğunu oluşturması, iktidarı elinde bulundurmasına olanak sağlamıştır. Afganistan'da sürekli Peştunlar'ın iktidarda olması da İran'ın Afganistan'daki stratejik nüfuzunu ciddi şekilde etkilemiştir. Ayrıca bu faktör, Afganistan üzerinde ciddi bir Pakistan nüfuzu oluşturarak sorun haline gelmiştir. Pakistan'ın da bu denkleme girmesiyle İran ile Afganistan arasındaki ilişkileri iyice karmaşıklaştırmıştır.⁵ İran ile Afganistan arasında kültürel ortaklığın önemli simgelerinden birisi de her iki ülkede konuşulan ortak dil olgusu olmuştur. Bu yüzden İran, her dönemde Afganistan'da etkili bir güç olmuştur. Genel olarak dil ortaklığı ülkeler arasında güçlü bir bağlantı oluşturur.⁶ Farsça diline yakın olan Dari, Afganistan'ın iki resmi dilinden birisi olarak entelektüeller ve elitler tarafından kullanılmaktadır. Dari, Afganistan'ın orta, kuzey ve batı bölgelerinde yaygın olarak ve hatta tüm şehirlerde kullanılmaktadır. Aynı şekilde ülkenin önemli bir nüfusunun oluşturan Tacikler de Farsça'nın bir lehçesini konuşmaktadır ve Hazaralar da Şiilik üzerinden İran ile derin bağlara sahiptir.

Afganistan'ın bağımsızlığını kazandığı 1919'dan 1979 yılına kadar İran, Afganistan ile dostane ilişkiler yürütmüştür.⁷ 1979 yılı İran-Afganistan ilişkilerinde önemli bir milat olmuştur. Öyle ki, bu tarihte İran'da İslam Devrimi gerçekleşmiş ve bu devrim ile Şah Rıza Pehlevi devrilmiş, Ayetullah Ruhullah Humeyni liderliğinde İran İslami Cumhuriyeti kurulmuş ve SSCB ise Afganistan'ı işgal etmiştir. İran, SSCB'nin

⁴ Misbazadai, Sayed Mohammad Bakir, (2009). “تاریخ سیاسی مختصر افغانستان” (Afganistan'ın Özet Siyasi Tarihi), Tahrán, 47.

⁵ Keskin, A., a.g.e., 2019, 14.

⁶ Barzegar, K., a.g.e., 2014, 121.

⁷ Gubar, Mir Gholam Mohammad, (1999). “*Afganistan Der Mesir Tarih*” (Tarih Yolunda Afganistan), Kabil. ss. 787-788.

Afganistan'ı işgalini kınamış ve çekilmesini talep etmiştir, ancak Tahran Moskova'yı provoke etmemek için de ihtiyatlı davranmasıyla hem SSCB işgaline karşı bir cephe devleti olmayı hem de Afgan direnişini finanse eden ve yöneten “Washington-İslamabad-Riyad” eksenine katılmayı reddetmiştir.⁸ Belirtmek gerekirse 1979 yılında gerçekleşen İran İslam Devrimi'ne katılanlar sadece İslamcı gruplar olmamış, aynı zamanda bu devrime İran'da etkili liberal, laik, sosyalist, komünist gruplar da katılmışlardır. Farklı görüş ve prensiplere sahip olan bu siyasi grupların tek hedefi, Şah'ı ve rejimini devirmek olmuştur. Devrimin gerçekleştirilmesinin ardından yavaş yavaş Humeyni'nin liderliğindeki Şii akım kendini daha fazla göstererek çoğunluğu oluşturan gelenekçi kesim tarafından sahiplenilmeye başlanmıştır. Bu çerçevede İran İslam Cumhuriyeti Anayasası referanduma sunularak gerçekleşen devrimin ana çizgileri belirlenmiştir.⁹ Humeyni'nin desteğiyle hazırlanan ve kabul edilen Anayasa, devrimin prensiplerini ve ideolojisini belirleyerek oluşturulmuştur. Şii mezhebine dayalı bir rejimin kurulması, Tahran'ın izleyeceği dış politikayı doğrudan etkilemiştir. Dolayısıyla devrim sonrası Tahran yönetimi ideolojik temellere dayalı bir dış politika anlayışı çerçevesinde etki siyaseti izlemiş, bu uğurda büyük bir çaba sarf etmiştir. İran Anayasası'nda belirlenen temel hedefler doğrultusunda ülkenin izleyeceği dış politikanın önceliği; İran'a komşu ülkeler, İslam ülkeleri, Üçüncü Dünya ülkeleri ile İran'ın siyasal, ekonomik, sosyal ve askeri ihtiyaçlarına karşı tarafsız yaklaşan ülkeler ile ilişkilere verilmiştir.¹⁰

İran, 1979 Devrimi'ne paralel olarak gelişen SSCB'nin Afganistan işgalini ABD'nin bölgedeki etkisine karşı bir ağırlık olarak görmüştür.¹¹ SSCB'nin Afganistan'ı işgali esnasında İran, SSCB'ye karşı savaşan Afganistanlı Mücahitlerin yanında durmuştur. İran'ın bu duruşu özellikle Afganistan Şiilerine yönelik olarak yoğunlaşmıştır. Aslında İran'ın bu süreçte Afganistanlı Mücahitlere olan desteği İran'ın SSCB'ye karşı temkinli duruşu ve İran-İrak Savaşı (1980-1988) nedeni ile sınırlı kalmıştır. İran'ın bu süreçte izlemiş olduğu temkinli politika, SSCB'nin karşısında durmayarak kendi savunma

⁸ Mohsin, M. M. “Iran and Afghanistan”, <https://iranprimer.usip.org/sites/default/files/Iran%20and%20Afghanistan.pdf>, (Erişim tarihi: 5.12.2023).

⁹ Şuray Negahban (2019). “İran İslam Cumhuriyeti'nin Anayasası”, *Şuray Negahban Araştırma Enstitüsü Yayınları*, Tahran. 4354_236.pdf (shora-gc.ir), (Erişim Tarihi: 5.12.2023)

¹⁰ Bkz. İran İslam Cumhuriyeti Anayasasının 3'üncü maddesinin 16'ncı fıkrası ve 10'uncu bendinin 152'nci maddesi.

¹¹ Keskin, A., a.g.e., 2019, 14.

gücünü geliştirmek ve aynı zamanda uluslararası baskıyı aza indirmek şeklinde olmuştur. Buna rağmen İran bu dönemde kendisi de savaşa dahil olmasına rağmen iki milyondan fazla Afganistanlı mülteciyi kendi topraklarına almıştır. Mücahit grupların SSCB işgaline karşı mücadelede esas insan kaynağı ve eğitim-lojistik üsleri, İran'daki ve 3 milyondan fazla Afganistanlı mültecinin sığındığı Pakistan'daki mülteci kampları olmuştur. Ancak, SSCB işgaline karşı direnen Afganistanlı mücahitlere yönelik Suudi Arabistan ve ABD destekli yardımları Afganistan aşiret yapısı içerisinde kendi yanlılarına dağıtan Pakistan karşısında kendi kaynaklarıyla aynısını yapmaya çalışan İran'ın fazla şansı olmamıştır. Özellikle İran-Irak Savaşı sebebiyle ekonomik bakımdan zor vaziyette olan Tahran yönetiminin sınırlı imkânları, Pakistan ile rekabetinde geride kalmasına sebep olmuştur.¹² Ayrıca İran SSCB işgaline karşı mücadele eden Tahran yanlısı Hazaraları organize etmiş ve silahlandırmıştır. 1982 yılından itibaren İran kendi medreselerinde kısa süreli eğitim verdiği Hazaraları, direniş örgütlenmesi içinde kilit noktalara taşımaya çalışmıştır. Tahran yönetimi eğitim verdiği bu kişiler sayesinde, Hazaralar üzerinde doğrudan denetim kurabilmiştir. Sonuçta, Hazara bölgesi ile İran arasında organik bağlar kurulmuş ve bunun sonucu olarak Hazaralar'ın diğer Afganistanlı aşiretlere yabancılaşması daha önce görülmemiş boyutlara ulaşmıştır. Bu sayede 1989'da SSCB işgali sona erdiği zaman Hazaralar kendi bölgesine egemen ve iyi organize olmuş bir güç olarak Afganistan iç politikasında daha önce benzeri olmayan bir şekilde ağırlıklı rol oynayan önemli bir aktör durumuna gelmiştir. İran-Hazara ilişkilerini Tahran'ın Kabil'den kaynaklanacak her türlü soruna karşı gerek coğrafi gerekse ideolojik bir tampon bölge kurma ihtiyacının doğal bir uzantısı olarak görmek yanlış olmayacaktır.

İran yönetimi 1980'li yıllar boyunca Afganistan konusunda büyük bir paradoks yaşamıştır. Öyle ki, İran bir taraftan baskılarını artıran ABD karşısında savunma gücünü artırmak ve uluslararası sistemden dışlanma girişimlerine direnmek için SSCB'nin desteğine ihtiyaç duymuş diğer taraftan da Sovyet işgali altındaki Afganistan'da komünist rejime karşı çıkmış ve SSCB'ye karşı savaşan Afganistanlı Mücahitlere yardım etmeye çalışmıştır. Bu süreçte yine İran, hem Irak ile savaşında Bağdat'a destek olan ABD ile mücadele ederken hem de stratejik çıkarlarının tıpkı kendisi gibi SSCB güçlerini güneybatı Asya'dan uzaklaştırmaya çalışan ABD ile çakıştığını görmüştür. Çelişkileri

¹² Gafari, Mustafa, (2011). "Diplomasi Humumi Cumhuri İslami İran Der Cahanı İslam" (İran İslam Cumhuriyeti İslam Dünyasında Kamu Diplomasisi), Kültür-İletişim Çalışmaları, 16, 37.

bunlarla da sınırlı olmayan İran, yine bir taraftan 1980’li yıllar boyunca Afganistan ile diplomatik ilişkilerini sürdürürken, diğer taraftan da hem Kabil’deki Marksist-Leninist hükümeti hem de bu ülkedeki Sovyet askerî varlığını eleştirmiştir. Yani dünyadaki devrimci hareketlerle iletişimde özel bir dil geliştirme mecburiyetinde kalan İran yönetimi, Afganistan’da bir yandan mücahit grupları desteklerken diğer yandan Afganistan yönetimiyle diplomatik seviyede kaliteli ve sorunsuz birlikteliğini devam ettirme çabasında olmuştur. Tahran yönetiminin savaş boyunca aldığı pozisyon ise yukarıda da ifade edildiği üzere işgalci güçlerin derhal ülkeden çekilmesi gerek Afganistan’ın toprak bütünlüğüne gerek Afgan halkının kendi kaderini tayin hakkına saygı gösterilmesi gerekse Afganlı mültecilerin yurtlarına dönmesi ve Afganistan’ın bağlantısız ve İslâmî pozisyonunun devam etmesinin sağlanması şeklinde olmuştur. Yani, İran İslam Devrimi’nden sonra da Tahran yönetiminin büyük ölçüde benimsediği millî çıkar hesaplarına dayalı geleneksel dış politika eğilimini doğu komşusu olan Afganistan’a yönelik de sergilemiştir. Afganistan’da bulunan çok sayıdaki aşiret, ülkedeki etnik çeşitlilik ve büyük Sünnî nüfusu, bu ülkeye Şiilik temelinde bir dış politika anlayışını sınırlandıran unsurlar olmuştur.

SSCB’nin 1989’da çekilmesinden sonra Tahran yönetimi, Kabil’de Pakistan’a bağımlı ya da Pakistan’a yakın olan bir hükümet kurulmasını istememiştir. İran yönetimi tarafından desteklenen Şii direniş örgütlerinin Pakistan destekli Geçici Kabil Hükümeti’nden dışlanması da İran yönetiminde rahatsızlık yaratmıştır. Afganistan’da çözüm ve istikrarın ülke içi bir mesele olduğunu savunan Tahran yönetimi, başta başat güçler olmak üzere diğer unsurların da Kabil’in iç meselelerine karışmasına karşı çıkmıştır.

Genel olarak İran’ın Afganistan politikası Şii merkezli olmuştur. Tahran, nüfusun yaklaşık yüzde 15’ini oluşturan ve Tahran yönetimince ezilmiş olarak görülen Afganistanlı Hazara Şiileri ve İran’a kaçan 1,5 milyondan fazla Afganistanlı mülteciyi Tahran yönetimi cömertçe desteklemiştir.¹³ Koyu Şii anlayışına dayalı bir ideolojiye sahip olan Humeyni’nin İran’da iktidara yükselişi ile dünya genelinde bütün Şii grupların desteklenmesi, devrim sonrası Tahran yönetiminin dış politikasının temel hedeflerinden birisi olmuştur. Şii anlayışı ve Fars Milliyetçiliği gibi faktörler İran dış politikasında belirleyici bir konumda olmaya 1989’da Humeyni’nin ölmesi sonrasında da devam

¹³ Milani, M., a.g.e., 2020, 15.

etmiştir. Öyle ki, bu faktörler, İran'ın Afganistan politikasına da yansımıştır. Humeyni döneminde Tahran yönetimi, sadece Şii grupları desteklemekteydi ki, bu grupların en önde geleni Hazaralar'dan oluşmuştur. 1989 yılından itibaren ise İran, desteğini Tacikler'e yönelik de genişletmiştir.¹⁴

1988'de İran-Irak Savaşı'nın son bulması, 1989'da SSCB'nin Afganistan işgalinin başarısızlıkla sonuçlanması ve 3 Haziran 1989'da İran İslam Devrimi'nin lideri Humeyni'nin ölümünden sonra İran siyasetinde önemli değişimler ortaya çıkmıştır. Bu dönemde İran iç politikasında devrim İran'a yerleşmiş, devrime yönelik tehditler ortadan kalkmış ve artık İran'da yeni sistem oturmuştur. Ayrıca yıkıcı etkileri olan İran-Irak Savaşı, rejim üzerinde bağımsızlık etkisi oluşturmuş ve rejime karşı ortaya çıkacak tehditlere karşı koruma sağlamıştır.¹⁵

Uluslararası ortamda güvenlik stratejileri genel olarak realist bir siyasal mantığı ve tutumu yansıtır: her bir devlet için spesifik tehditler belirlemek, potansiyel tehlikelere karşı kırmızı çizgiler tespit ederek önlemler almak ve bu bağlamda toplumsal seferberlik talep etmek zaten fiilen güvenlik siyasetinin bir parçasıdır.¹⁶ Söz konusu dönemde SSCB'nin dağılması ile birlikte Soğuk Savaş'ın sona ermesi sonucu uluslararası sistem yeniden biçimlenmiş ve bu gelişmelerin hem küresel hem de bölgesel etkileri ortaya çıkmıştır.

İran dış politikasında da Soğuk Savaş sonrası dönemin farklılıkları kendisini göstermiştir. Bu dönemde İran, komşu ülkelerle iyi ilişkiler geliştirme ve uluslararası toplum ile daha fazla entegre olma çabasına girişmiştir. Bununla birlikte İran artık rejimi ihraç etme çabalarını bir tarafa bırakarak bunun yerine yapıcı ve realist diplomasinin hâkim olduğu kendi güvenliğini önceleyen bir dış politika izlemeye başlamıştır. Bu yeni dış politik yaklaşım, İran ekonomisinin kalkınmasına ve uluslararası piyasalarla etkileşim içerisine girmesine de yardımcı olmuştur. Ayrıca ABD, Kanada, İngiltere, Fransa ve Almanya gibi Batılı ülkeler ile ilişkilerin yeniden gözden geçirildiği bir döneme girilmiştir.¹⁷

¹⁴ Çınarlı, Özgür, (2016). "İran'ın Afganistan'daki İç Savaşa Yönelik Dış Politikası", Aksaray Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 8(2), 76.

¹⁵ Kandemir, Ekber, (2016). "İran Dış Politikasında Bölgesel Güvenliğin Rolü: 11 Eylül Sonrası İran'ın Afganistan Siyaseti", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul, 40.

¹⁶ Konukçu, Yasemin, (2018). "İran'ın Bölgesel Güvenlik Stratejisi: Bir Güç Döngüsünün Değerlendirilmesi", Bitlis Eren Üniversitesi Akademik İzdüşüm Dergisi, 3(3), 77.

¹⁷ Kandemir, E., a.g.e., 2016, 41.

Dolayısıyla İran dış politikasında Soğuk Savaş sonrası dönemin ortaya çıkardığı değişim ve dönüşüm, Devrimin gerçekleştiği Humeyni döneminden farklı bir tablo sergilemiştir. Örneğin Rafsancani'nin izlediği dış politika önceki dönemin idealist çizgisinin terk edilmesine yol açmış, yerine gerçekçi ve yapıcı ilişkilerin tesis edildiği siyasî, ekonomik ve güvenlik değişkenlerinin merkeze konulduğu realist bir paradigmaya evrilmiştir. Aslında devrimle birlikte İran'da yönetime gelen yeni grup da muhafazakâr olarak görülen grubun içerisinde gelmiştir. Bu nedenle Rafsancani yönetimini Batı değerlerini benimseyen, ABD ile iş birliği için istekli olan ve devrim ilkelerine muhalif bir reformcu olarak yansıtmak doğru değildir. Bu yüzden yönetime gelen ve uluslararası kamuoyunda reformcu olarak lanse edilen isimlerin tamamının belirli sınırlar çerçevesinde reformlar gerçekleştirdiğini söylemek daha doğru olacaktır.¹⁸

Rafsancani dönemi ile İran, devrim ihraç etme politikasını resmen terk etmese de uygulama noktasında ideolojiden çok kendi ulusal çıkarlarını temel eksen olarak alan pragmatik bir dış politika izlemeye başlamıştır. Humeyni sonrası reformist dış politika anlayışı; kolektif güvenlik önlemlerini içeren işbirliği antlaşmalarını, dış ticaretin artırılması konusunda hedeflerin belirlenmesi ve Körfez ve bölge ülkeleri ile diplomatik diyalogun geliştirilmesini hedeflemiştir.¹⁹ Örneğin İran'ın güvenliği ve etki alanı açısından önem arz eden ülkeler olan Afganistan ve Tacikistan'da 1990'lı yıllarda meydana gelen iç çatışmalara yönelik Rafsancani, Müslümanların Müslümanları öldürdüğü iç savaşlardan üzüntü duyduklarını, ancak bunu önleyecek güçlerinin olmadığını ve İran'ın bu konuda aktif politika üretecek konumda olmadığını belirtmiştir. Rafsancani'nin bu ifadelerinden İran'ın dış politikada daha dengeli bir çizgiye doğru değişmeyi hedeflediği anlaşılmaktadır. Rafsancani dönemi, dış politika açısından İran'ın en parlak dönemlerinden biri olarak değerlendirilmiştir. Bu dönemde, Batı ile ilişkilerin geliştirilmesine yönelik adımların yanı sıra İslam dünyasında mücadele veren grupların desteklenmesi de siyasi bir tutum olarak tercih edilmiştir. Yine bu dönemde 1985'te İran, Türkiye ve Pakistan tarafından ekonomik ilişkilerin geliştirilmesi için kurulan Ekonomik

¹⁸ Kandemir, E., a.g.e., 2016, 41-42.

¹⁹ Yurdakurban, İsmail, (2007). "Devrim Sonrası İran Dış Politikası (1979-2005)", Konya. 31. Ayrıca bkz. Semiz, Y. ve Akgün, B. (2015). "Büyük Ortadoğu Jeopolitiğinde İran-ABD İlişkileri", *Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*. 5(9). 167.

İşbirliği Teşkilatı (ECO) Orta Asya ülkeleri ve Azerbaycan'ı da kapsayacak şekilde genişlemiştir.²⁰

1979 yılında İslam Devrimi'nin gerçekleşmesiyle kurulan İran İslam Cumhuriyeti'nin Afganistan'a yönelik izlediği dış politikasının beş aşamadan geçtiğini söylemek mümkündür. Modern tarihte İran-Afganistan ilişkileri barışçıl zemine 20. yüzyılın ilk çeyreğinde oturmuştur. Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra 1921'de Kaçarlar döneminde, İran ile Afganistan arasında dostluk antlaşması yapılmıştır. Bu dostluk anlaşması 1925 yılında kurulan Pehlevi Hanedanlığı döneminde de devam etmiş ancak Afganistan'daki 1978 Komünist darbesi ile bu ikili dostane ilişkiler zedelenmiştir.²¹ 1979'daki İran İslâm Devrimi ve SSCB'nin Afganistan'ı işgali, İran-Afganistan ilişkilerinde yeni bir dönem başlatmıştır. 1979-1989 Sovyet işgaline denk gelen ilk aşamada İran SSCB'ye geri çekilmesi çağrısında bulunmuş ve Afganistanlı Şii'lere yardım etmiştir.

İkinci aşamada, SSCB'nin başarısız işgali sonrası 1989-1996 yıllar arasında Afganistan'da meydana gelen kargaşa ve iç savaş İran açısından güvenlik kaygılarını ön plana çıkartmıştır. Söz konusu dönemde İran, Şii grupları desteklemiş ve Peştunlar'ın dışındaki etnik grupların birleşik bir cephe oluşturmalarına yardımcı olmuştur. Üçüncü aşamada, Taliban'ın 1996-2001 arası iktidarı ele geçirdiği birinci döneminde, Taliban karşıtı bir dış politika izleyen İran Taliban hükümetini tanımayı reddetmiş ve bunun yerine Kuzey İttifakı muhalefetine askeri destek vermiştir. 2001-2021 dönemini içeren dördüncü aşamada ise ABD destekli Kuzey İttifakı Taliban yönetimini sona erdirdiği için İran, Karzai hükümeti ile dostane ilişkiler geliştirmiştir. İran bundan sonra Afganistan'ın yeniden inşası ile uğraşmış, böylece Afganistan içerisindeki geleneksel müttefiklerini desteklemeye devam etmiş ve Afganistan'daki bütün yabancı birliklerin ülkeden çekilmesi için baskı yapmıştır.²² Son olarak beşinci aşama 2021 sonrası dönemdir ve bu dönemin temel yönelimi İran'ın 15 Ağustos 2021'de yeniden iktidara gelen Taliban'a yönelik izlediği dış politikasıdır. Bu dönemde İran'ın Taliban'a yönelik dış politikası önceki iktidar dönemine göre önemli ölçüde farklılıklar göstermiş, ikili ilişkiler düşmanlıktan dostluğa dönüşmüştür.

²⁰ Kandemir, E., a.g.e., 2016, 42.

²¹ Keskin, A., a.g.e., 2019, 14.

²² Milani, M., a.g.e., 2020, 15.

Araştırmanın Konusu: 1979 yılında İran İslam Cumhuriyeti'nin kuruluşundan bu yana Afganistan, İran dış politikasının en önemli konularından biri olmuştur. Ancak İran'ın dış politikasında bu ülkenin konumu ve önemi aynı olmamıştır. Afganistan'daki iç, bölgesel ve uluslararası gelişmelere göre değişmiştir. İran'ın Afganistan'a yönelik dış politikasının yönünü değiştiren gelişmelerin en önemlisi Taliban'ın ortaya çıkması ve Afganistan'daki hakimiyeti olmuştur. İran uzun yıllar Taliban'ı ideolojik bir düşman olarak görmüş ve Taliban'la herhangi bir irtibat kurmaya yanaşmamıştır. İran'ın güvenlik ve ulusal çıkarlarını ciddi bir şekilde etkileyen Taliban, 2009'a kadar İran'ın dış politikasının sorunlu ve zararlı unsurları arasında olmuşken, daha sonra uluslararası basın tarafından dünya gündemine getirilen İran-Taliban işbirliği, 2013-14 yıllarında daha da hız kazanmış ve 15 Ağustos 2021'de yeniden iktidara gelmesiyle daha yaygın konuşulan bir konu haline gelmiştir. Bu çalışmada dış politika yaklaşımı üzerinden İran'ın Taliban'ı merkeze alan dış politikası incelenmeye çalışılacaktır. Bu bağlamda İran'ın Taliban'a yönelik izlediği dış politikasının hedefleri ve zaman içinde yaşanan değişimin nedenleri incelenecektir.

Araştırmanın Soruları: Bu çalışmada aşağıdaki sorulara yanıt bulmaya çalışılmıştır. Ana sorular;

- 1- İran'ın dış politika mekanizmasını oluşturan aktörler ve faktörler nelerdir?
- 2- İran'ın Afganistan politikasının öncelikleri nelerdir?
- 3- İran'ın Afganistan politikasının öncelikleri hangi koşullar altında değişmiştir?
- 4- İran'ın Taliban politikasının karşılıktan işbirliğine doğru köklü bir değişikliğe uğramasının sebepleri nelerdir?

Diğer sorular;

1. Taliban'ın Afganistan'daki Şiilere karşı sert muamelesi İran-Taliban ilişkisini ne ölçüde etkilemiştir?
2. Afganistan'da meydana gelecek muhtemel bir siyasi kargaşa, İran güvenliğini olumsuz yönde etkileyecek midir?

3. ABD'nin Afganistan'dan geri çekilmesi İran için ne gibi kazanımlar ve zorluklar getirebilir?

Araştırmanın Amacı ve Önemi: Genel olarak Afganistan, İran İslam Cumhuriyeti'nin ulusal çıkarları ve güvenliğinin sağlanmasında başta “kültür-medeniyet”, “siyaset-güvenlik” ve “ekonomi-gelişme/kalkınma” olmak üzere üç boyut mahsus bir yere sahiptir. Ayrıca Afganistan İran açısından “Doğu'ya bakış” stratejisinin önemli bir odak noktasıdır. Bu sebeple ikili ilişkiler büyük önem arz etmektedir. İran-Afganistan ilişkisini derinden etkileyen faktörlerin başında radikal dini ideolojiye sahip olan Taliban gelmektedir. Bu çalışmanın temel amacı da İran'ın Taliban'a yönelik dış politikasının incelenmesidir. Zira başlangıçta Afganistan İslam Cumhuriyeti'ni Taliban'a karşı destekleyen İran'ın, daha ABD 2021'de ülkeyi terk etmeden Taliban'a yönelik yaklaşımını değiştirerek desteklemeye başlaması bölgesel dinamikler açısından önemli bir olgudur ve incelenmeyi hak etmektedir. Dolayısıyla araştırmanın önemini, İran'ın Taliban'a yönelik izlediği dış politikanın anlaşılması yanında, bu politikada meydana gelen değişim ve dönüşümün analiz edilmesi ve böylece ilgili literatüre sunacağı katkı oluşturmaktadır.

Araştırmanın Yöntemi: Araştırma yöntemi nitel olarak farklı kaynaklardan bilgi toplama ve değerlendirme üzerine kurulmuştur. Bu süreçte, araştırmanın başlangıç aşamasında kütüphanelerden ve çeşitli web tabanlı arama motorlarından yararlanılmıştır. Orijinal veri ve bilgi elde etmek için yayınlanan kitaplar, yüksek lisans ve doktora tezleri, makaleler, dergiler ve çeşitli raporlar incelenmiştir. Bununla birlikte, internet üzerinden erişilen veriler ve çeşitli resmî kurumların sunmuş olduğu bilgiler de araştırmanın bir parçasını oluşturmuştur. Araştırmada konunun çeşitli boyutlarıyla değerlendirilebilmesi için farklı kaynaklar kullanılarak, mümkün olan en doğru bilgiye ulaşma, tarafsız bir bakış açısı sunma ve gerçekleri açığa çıkarması amaçlanmıştır. Araştırmada Türkçe ve İngilizce kaynaklar ile İran ve Afganistan'dan tedarik edilen Farsça kaynaklardan yararlanılmıştır.

Araştırmanın Kapsamı: Tez, 1979 İslam Devrimi'nden günümüze kadar olan dönemi kapsamaktadır. Bu bağlamda, kronolojik olarak Afganistan'da Sovyet işgali dönemi, işgalin son bulması ve mücahitlerden oluşan yeni hükümet dönemi, Taliban'ın ortaya çıkışı ve yönetimi ele geçişi, 1996-2001 yılları arasında Taliban'ın birinci iktidar dönemi, 2001 sonrası ABD'nin Afganistan'ı işgaliyle başlayan yeni dönem ve ABD

güçlerinin geri çekilmesiyle 15 Ağustos 2021’de Taliban’ın yeniden Afganistan’da iktidara gelmesi ve günümüze kadar yaşanan gelişmeler incelenmektedir.

Araştırmanın Argümanı: Tez, İran İslam Cumhuriyeti’nin güvenlik kaygılarını gidermek ve diğer realist çıkar hedeflerini gerçekleştirmek amacıyla Afganistan’a yönelik konjonktürel gelişmelerin belirlediği süreklilik ve değişimi yansıtan bir dış politika izlediği argümanını savunmaktadır. İran’ın Afganistan politikası, konjonktürel gelişmelere bağlı olarak genellikle karşılıklı çıkarlar doğrultusunda dengeli bir şekilde ilerlemiştir. Nitekim bu konjonktürel gelişmelerin en önemlisi Taliban’ın ortaya çıkışı ve Afganistan’da yönetime gelmesi olmuştur. Taliban’ın Kabil yönetimini ele geçirdiği birinci iktidar döneminde İran-Afganistan ilişkileri istikrarsız bir döneme girmiş ve İran ‘terörist’ olduğu gerekçesiyle Taliban karşıtı bir dış politika izlemiştir. Ancak bölgeden ABD’nin çekilmesi ile Taliban’ın 2021’de 20 yılın ardından ikinci kez iktidara gelmesi İran’ın Taliban’a yönelik dış politikasında köklü bir değişiklik yapmasına sebep olmuştur. Taliban oluşumundan beri bölgesel ve küresel aktörler tarafından terörist bir yapı olarak tanımlanmaktadır. Birçok ülke terörist olma gerekçesiyle Taliban ile işbirliğine yanaşmamaktadır. Taliban oluşumundan itibaren küresel bir sorun olurken, İran ile işbirliği yaptığı gözlemlenmektedir. Açık ABD karşıtı tutumu ile bilinen İran her ne kadar işbirliğini gizli tutarak perdelemeye çalışsa da “düşmanımın düşmanı dostumdur” anlayışını benimsemiş görünmektedir. Yıllar boyunca Taliban rejiminin devrilmesi için çeşitli girişimlerde bulunan İran’ın, son zamanlarda Taliban’a yaklaşması uluslararası ilişkiler alanında önemli bir tartışma olarak ortaya çıkmaktadır.

Literatür Taraması: İran İslam Cumhuriyeti’nin Afganistan politikasına dair akademik literatürde doğrudan veya dolaylı sayılabilecek pek çok çalışma mevcuttur. Bu bağlamda Ünal Gündoğdu²³ “*İran ve Ortadoğu*” adlı kitabında 1979 İslam Devrimi’nin gerçekleşmesi ve İran dış politikasıyla ilgili önemli bilgiler vermektedir. Gündoğdu, devletlerin dış politikasında ideolojinin yerini azımsanmayacak kadar önemli olduğunu vurgulayarak tarihte yaşanan birçok devrimde, devrim ideolojisi ülkelerin dış politikalarını belirlemede ana etkenlerden olduğunu ifade etmiştir. İran İslam Cumhuriyeti’nin dış politikasında da ideolojinin etkisinin hayli fazla olduğunu vurgulayan Gündoğdu, bu ideolojinin temelini Şii inancına sahip ruhani lider Humeyni

²³ Gündoğdu, Ünal (2010). “İran ve Ortadoğu”, Adres Yayınları, Ankara.

tarafından atıldığını öne sürmektedir. Alireza Nader²⁴ vd. tarafından yazılan “*Iran’s Influence in Afghanistan*” adlı çalışmada İran’ın Afganistan’daki kültürel, siyasi ve ekonomik etkileri incelenmiş; İran’ın, Afganistan’da eğitim ve medya alanlarında yumuşak güç yaratmaya çalışarak okullar, camiler ve medya merkezleri inşa ettiği belirtilmiştir. Ayrıca çalışma İran’ın ana hedefini bölgedeki gücünü canlandırmak ve Afganistan topraklarına nüfuz etmek/söz sahibi olmak şeklinde nitelendirmektedir. Yine aynı çalışma ABD Afganistan’da bulunduğu sürece İran’ın söz konusu hedefine ulaşamayacağını vurgulamıştır. Bülent Keneş²⁵ ise “*İran Dış Politikasında Süreklilik ve Değişim (1979-2011)*” başlıklı doktora tez çalışmasında 1979 İslam Devrimi’nden 2011 yılına kadar İran dış politikasını tüm boyutlarıyla ele almıştır. Bu çalışmada 1979 öncesi İran’a hâkim olan Şahlık rejimi ile Devrim sonrası İran İslam Cumhuriyeti rejiminin izlediği dış politikadaki süreklilik ve değişim unsurları tespit edilmiştir. Çalışma yine devrim sonrası İran’ın dış politika yapımında etkili olan aktörlerden bahsetmektedir. İsmail Yurdakurban da²⁶ “*Devrim Sonrası İran Dış Politikası (1979-2005)*” adlı yüksek lisans tez çalışmasında 1979 Devrimi’yle birlikte İran’ın iç ve dış yapısında meydana gelen köklü değişimleri ve bu değişimlerin dış politikaya etkilerini tahlil etmiştir. Diğer yandan Ekber Kandemir²⁷ “*İran Dış Politikasında Bölgesel Güvenliğin Rolü: 11 Eylül Sonrası İran’ın Afganistan Siyaseti*” başlıklı yüksek lisans tez çalışmasında istikrarsız bir Afganistan’ın, İran’ın güvenliğine tehdit teşkil ederek, göç/mülteci sorunu ve uyuşturucu kaçakçılığı gibi sorunlara yol açacağını ileri sürmektedir. Ekber çalışmasında, uyuşturucu ticaretinin ana geçiş güzergâhlarından birini İran’ın teşkil ettiğini ve 900 km ortak sınıra sahip Afganistan’la sınır güvenliğini sağlamak zorunda olduğunu vurgulamaktadır. Ahmed Rashid²⁸ “*Taliban, Islam, Oil, and the New Great Game in Central Asia*” adlı eserinde ise Taliban’ın kimliğini ve ortaya çıkış sürecini tüm boyutlarıyla ele almıştır. Farsça literatürde Abdul Qayyum Sajjadi²⁹ tarafından yazılan “*Camiya Şinasi Siyasi*

²⁴ Nader, Alireza vd., (2014). “Iran’s Influence in Afghanistan: Implications for the U.S. Drawdown”, Rand Corporation, Washington.

²⁵ Keneş, Bülent (2011). “İran Dış Politikasında Süreklilik ve Değişim (1979-2011)”, Marmara Üniversitesi Ortadoğu Araştırma Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul.

²⁶ Yurdakurban, İsmail (2007). “Devrim Sonrası İran Dış Politikası (1979-2005)”, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya.

²⁷ Kandemir, E., a.g.e. 2016.

²⁸ Rashid, Ahmed (2008). “The Taliban, Islam, Oil, and the New Great Game in Central Asia” (Taliban, İslam, Petrol ve Orta Asya’daki Yeni Büyük Oyun, Maiwand Yayınları, Kabil.

²⁹ Sajjadi, Abdul Qayyum, (2001). “جامعہ شناسی سیاسی افغانستان: قوم، مذهب و حکومت” (Afganistan’ın Siyaset Sosyolojisi: Ulus, Din ve Hükümet), Bostan Kitap Yayınları, Kum-İran.

Afghanistan: Kawm, Mezheb ve Hukumet” başlıklı çalışmada Afganistan’ın etnik yapısı ve Taliban’ın dini ideolojisi detaylı bir şekilde incelenmiştir.

Kavramsal Çerçeve: 1979’da İslam Devrimi’nin gerçekleşmesi, İran dış politikasında iki temel dönüşümü beraberinde getirmiştir. Birincisi Şii-İslam dini ve kültürünün merkezileşmesi, ikincisi de Velayet-i Fakih modeline dayalı bir İslam Cumhuriyeti sisteminin kurulması ve sonucunda dış politikada yeni bir sistem oluşturulmasıdır. Dış politikaya uyarlanan Velayet-i Fakih anlayışı, İslami araçlar ile zenginleştirilen bir dış politika üretmektedir. Söz konusu devrimle ilk kez İran dış politikasının temel ilkeleri İran Anayasası’nda açıkça formüle edilmiştir. Kaçarlar döneminden Pehlevi Hanedanlığı’nın devrilmesine kadar İran dış politikasının yön ve ilkeleri İran Anayasası’nda belirlenmemiştir. Başta İran olmak üzere genel olarak devletlerin dış politikalarında ideolojinin yeri oldukça önem taşımaktadır. Tarihte yaşanan birçok devrimde, devrim ideolojisi ülkelerin dış politikalarını belirlemede ana unsur olmuştur. İran İslam Cumhuriyeti’nin dış politikasında da ideolojinin yeri ve etkisi hayli fazladır. Ayrıca “Devrim İhracı” da İran dış politikasında ana unsur olmuştur. Bu politikanın belirleyicisi dinî lider Ayetullah Humeyni’nin en büyük arzularından biri, ezilen halkları kurtarmak için İslam ülkelerinde de İran Devrimi’ne benzer devrimlerin yaşanması olmuştur. Humeyni ihraç edilmesini istediği İran İslam Devrimi’nin meşru yöntemler kullanılarak yapılmasını istemiştir. Fakat birçok İslam ülkesinde meşru yolların dışında İran’ın gayrimeşru yollar kullanmaya çalıştığı bilinmektedir. Ülkelerin iç işlerine müdahale olarak algılanan bu politika birçok devlet tarafından eleştirilere maruz kalmıştır. Dolayısıyla İran İslam Cumhuriyeti’nin dış politikasının formüle edilmesinde etkili unsurların belirlenmesi için uygun bir kavramsal çerçevenin ortaya konulması gerekmektedir.

Dış politika, devletlerin dış çevresi/ortamı ile ilgili ürettiği karar, davranış ve hedefler olarak tanımlanabilir. Dış politika kararları, diğer tüm politika kararları gibi, devletin karar alma mekanizması aracılığıyla alınmaktadır. Uluslararası, ulusal ve bireysel düzeyde birçok faktörün etkisi altında oluşan bu kararlar, devletin karar alma mekanizması ile şekillenmektedir. Bu bağlamda İran’da Velayet-i Fakih, Dini Lider, Cumhurbaşkanı, İslami Şura Meclisi ve Uzmanlar Meclisi gibi aktörler İran’ın karar alma mekanizmasının alt yapısını oluşturmaktadır. Dolayısıyla Afganistan’ın istikrarsızlığı her

zaman İran'ın karar alma mekanizmasını ilgilendiren ve endişelendiren bir konu olmuştur.

“Süreklilik ve Değişim Bağlamında İran İslam Cumhuriyeti'nin Afganistan Politikası” başlıklı bu tez çalışmasının daha kapsamlı ve sistemli bir şekilde incelenebilmesi için ilk olarak dış politika kavramının ne olduğu ve ne gibi faktörler tarafından etkilenebileceği açıklanmalıdır. Çünkü dış politika kavramı, devletlerin güvenliklerini sağlama, güç dengeleri oluşturma, ekonomik gelişme ve uluslararası alanda etkili olma hedefleri gibi pek çok konu ile iç içe geçen bir derinlik taşımaktadır. Uluslararası ilişkilerin seyrini anlayabilmek için dış politika kavramı önemlidir; zira bir ülkenin bu politikaları, iç dinamiklerinden, liderlik yapısından ve stratejik hedeflerinden doğrudan etkilenmektedir. Bu bağlamda dış politika kavramı Realistlerin bakış açısına göre, bir ülkenin karar vericilerinin ulusal çıkarların gerçekleşmesi için diğer ülkelere ve uluslararası sisteme yönelik eylem ve stratejileri olarak tanımlanmaktadır.³⁰ Dış politika, bir ülkenin diğer ülkeler ile ilgili siyasi, ekonomik ve hukuki ilişkilerini ifade ederken, kavram yoğunlukla diplomasi ve siyasi ilişkiler bağlamında kullanılmaktadır. Dış politika devletlerin uluslararası meseleleri tanımlamak, değerlendirmek ve karar vermek için izlediği yöntemlerin bütünüdür.³¹

Dış politika kavramının kapsamının oldukça geniş olması bu konuda tam anlamıyla tutarlı bir tanımın ortaya konulmasını zorlaştırmaktadır. Bu sebeple dış politika kuramcıları dış politikayı kendi kuramsal modellerine göre tanımlama yolunu izlemişlerdir. Bu açıdan bakıldığında dış politika, bir taraftan bir süreç tarafından oluşturulan beklenti, strateji, eylem ve yön, diğer yandan sürecin kendisi olarak görülmektedir. Dış politika aynı zamanda uluslararası ilişkilerde, bağımsız bir aktörce yönetilen resmi ilişkilerin toplamı olarak görülmektedir.³²

Soğuk Savaş döneminin bittiği yıllara kadar dış politika ağırlıklı olarak realist yaklaşımla tanımlanmıştır. Bu görüş, iç ve dış politika arasında net bir ayrım olduğunu kabul etmekte ve devlet veya devlet adına hareket etmekte olan kurum ve kuruluşu tek karar veren

³⁰ Efegil, E. (2016). “Dış Politika Analizi Ders Notları”, Nobel Yayıncılık, Ankara, s. 16.

³¹ Sönmezoğlu, F. (2005). “Uluslararası Politika ve Dış Politika Analizi”, 4. Baskı, Der Yayınları, İstanbul, s. 241

³² Efegil, E. a.g.e. ss. 9 – 16.

olarak, dış politikayı ise ülkenin kendi egemenlik bölgesinin dışında kalan yerler ile ilgili planları ve uygulamaları olarak görmüştür. Bu sayede dış politika, ülkenin dış çevresine yönelik atılan adımlar olarak görülmeye başlanmıştır.³³

Dış politika, uluslararası siyasi meseleleri bir veya birden fazla ülkenin amaç, hedef ve davranışlar bakımından incelenmesini ve bir ülkenin uluslararası sisteme veya diğer ülkelere karşı tutumunu içermektedir.³⁴ Belirli amaç ve beklentileri ulusal çıkarlara dönüştüren dinamik yapıli bir süreçtir. Bu açıdan diğer ülkeler veya diğer uluslararası kuruluşlar tarafından yapılan planlı eylemler için bir ülkenin karar vericilerinin stratejisi veya yöntemi olarak da tanımlanmaktadır.³⁵ Ancak 1985 yılından itibaren dış çevre ile iç egemen bölge arasındaki ayırım derecesi azalmış ve iç politikalar ile dış politikalar birbirini etkilemeye başlamıştır. Bu durum hakkında farklı görüşler bulunmaktadır. Hill, dış politika kavramının kullanışını değiştirmiş, dış politikayı iç politikayı da içerecek şekilde kullanmıştır.³⁶

Efegil'in de işaret ettiği üzere dış politika, bir ülkenin ulusal çıkarlarını sınırlarının dışında gerçekleştirmesi için amaç, hareket biçimi ve yöntemi ifade etmektedir.³⁷ Hermann'a göre, bir ulusal hükümetin yetkili karar vericilerinin diğer ulusların karar vericilerinin davranışlarını etkileme yönündeki uygulamaları dış politika olarak görülmelidir. Frankel'e göre ise dış politika, bir ülkenin diğer ülkelerle ilgili kararları ve bu kararları uygulama yönündeki çabalarını ifade etmektedir.³⁸ Modelski ise dış politikayı, diğer ülkelerin davranışlarını değiştirmek veya davranışlarını uluslararası ortama uyarlamak için yürütölen bir dizi faaliyet olarak tanımlamaktadır.³⁹ Holsti'ye göre dış politika, bir ülkenin dış dünyaya karşı davranışdır. Tayfur'a göre ülkeler, uluslararası sistemdeki yetkili makamlar aracılığıyla diğer ülkelere karşı bazı eylemlerde bulunmakta, dolayısıyla ülkeler birbirlerini etkilemektedirler ve dış politika bu yönde karşılıklı etkileşimin sonucunda oluşmaktadır.⁴⁰ Yukarıdaki tanımlara bakıldığında dış politikanın,

³³ Efegil, E., a.g.e. ss. 10-15.

³⁴ Arı, T. (1999). "Uluslararası İlişkiler ve Dış Politika", Alfa Yayınları, s.12.

³⁵ Efegil, E. a.g.e. ss. 16-17.

³⁶ Christopher, Hill, (2003). "The Changing Politics of Foreign Policy", New York, Palgrave Macmillan, ss. 20-40.

³⁷ Efegil, E., a.g.e. s. 15

³⁸ Efegil, E. a.g.e. s. 15.

³⁹ Eralp, A. (2005). "Dış Politika, Devlet ve Ötesi Uluslararası İlişkilerde Temel Kavramlar", İstanbul İletişim Yayınlar, 75.

⁴⁰ Eralp, A., a.g.e. 75.

bir ülkenin karar vericileri tarafından ulusal çıkarları gerçekleştirmek için diğer ülkelere ve uluslararası sisteme karşı formüle edilen bir dizi eylem ve strateji olduğunu söylemek mümkündür. Dış politika ile ilgili tanımların ortak noktası, dış politikanın dinamik bir süreç olarak görülmesidir. Amaç, strateji, eylem, uygulama ve geri bildirimleri içeren bu süreçte, özel amaçlar ve beklentiler, ulusal çıkarlara dönüştürülmektedir.

Dış politikayı etkileyen faktörler olarak karar vericilerin, dış politika kararlarını hangi zihinsel, psikolojik, fiziksel ortam ve şartlarda aldıklarının tespit edilmesi, dış politika analizi açısından önemlidir. Dışsal faktörlerle beraber içsel faktörlerin de dış politika kararlarının belirlenmesinde etkin oldukları bilinmekle beraber, Realist akımlar, iç ve dış politika arasında temel bir ayırıma gitmiş ve içsel faktörlerin dış politikayı etkilemedeki rolüne çok fazla değinmemişlerdir. İçsel faktörler gibi dışsal faktörlerin de devletlerin kendi egemen sınırları içerisinde oluşturulduğunu, ancak temel ayrılık noktasının, dışsal faktörlerin, devletin egemen sınırları dışındaki faaliyetlere odaklandığını öne süren Realist akım, devletlerin uluslararası sistemde temel aktörler olarak kabul edildiğini ve dış politikanın bütüncül olarak ülkeler tarafından belirlendiğini vurgulamaktadır. Bu yaklaşıma göre, devletler üniter varlıklardır ve tıpkı bireylerde olduğu gibi devletlerin de kendilerine ait amaçları, hedefleri ve bu amaçlar ve hedefler doğrultusunda belirlediği dış politika stratejileri mevcuttur.⁴¹

Ancak uluslararası sistemde dış politika üzerine yapılan liberal kuramsal yaklaşımdan beslenen birçok çalışma devletlerin dış politika kararlarını etkileyen karar alma süreçlerinde dışsal faktörlerle beraber içsel faktörlerin de etkin olduğunu savunmaktadır. Uluslararası sistemin yapısı, bölgesel ve küresel ölçekli sivil toplum örgütlerinin, ülkelerin farklı bürokratik kurumlarının, kültür, siyasal, milliyetçilik ve din gibi sosyolojik faktörlerin, ön yargı, inanç, imaj, algılama gibi birçok psikolojik etkenlerin, ekonomik, askeri ve kimlik gibi birçok içsel dinamiklerin, ülkelerin dış politikalarına ve karar verme süreçlerine etki ettiği varsayımları, günümüz dünyasında kabul görmektedir.⁴²

Bu kapsamda, 1950'li yıllardan itibaren bilimsel çalışmalarda sık sık kullanılmaya

⁴¹ Hudson, V. M. (2005). "Foreign Policy Analysis: Actor-Specific Theory And The Ground of International Relations", Foreign Policy Analysis, Cilt.1, No:1, s.8-9.

⁴² Hudson, V. M., a.g.e., s.11-12.

başlanan dış politika analizi (DPA), gerçekçi teorilerden farklı olarak insan faktörlerine odaklanmaktadır. Dış politika analizi, dış siyaset yönetimlerinde karar verme süreçlerine ve karar vericilere odaklanarak, psikolojik ve sosyolojik dinamiklerin, dış politika üzerindeki etkisini analiz etmektedir. Dış politika analizi, karar verme sürecinde, insani faktörlere odaklanarak, çok düzeyli, çok çeşitli ve disiplinlerarası bir yaklaşım örneği ortaya koymaktadır. Dış politika kararlarının, ulusal düzeyde formüle edildiği ve bu formülasyon sürecinin oluşumunda, karar vericilerin, kimliklerinin, ideolojilerinin, değerlerinin ve çevresel etkenlerin belirleyici olduğu varsayımından hareket eden *dış politika analizi*, maddi faktörlerle beraber, düşünsel faktörlere de odaklanmaktadır.⁴³

Araştırmanın Organizasyonu: Üç bölümden oluşan bu çalışmanın ilk bölümünde 1979 İslam Devrimi ile kurulan İran İslam Cumhuriyeti'nin siyasi yapısı ve dış politikasını etkileyen başat faktörlerle önemli gelişmeler aktarılmaktadır. İran'ın siyasi yapısı ve dış politikasını anlayabilmek için devrimin öncesine gidip izlenmiş politikaları ele almakta fayda vardır. Bu bağlamda çalışmanın ilk bölümü, 1921 yılında yaptığı bir darbe ile Kaçar Hanedanlığı'na son vererek iktidarı ele geçiren Rıza Şah Pehlevi dönemi ile başlamaktadır. Ardından Rıza Şah'ın en önemli muhaliflerinden biri olan Muhammed Musaddık (Milliyetçi dönemi) ve Muhammed Rıza Şah dönemleri irdelenmiş, sonrasında ise 1979 Devrimi sonrası sürece dair İran siyasi yapısının temelini oluşturan *Velayet-i Fakihi*, Dini Lider, Cumhurbaşkanı, İslami Şura Meclisi, Anayasa Koruyucular Konseyi (AKK) ve Uzmanlar Meclisi gibi belirleyici unsurlar incelenmiştir. Daha sonra başta Humeyni dönemi dış politikası olmak üzere ideolojiye dayalı dış politika ve devrim ihracı politikası analiz edilmiş ve bu dönemde yaşanan rehine krizi, İran-Irak Savaşı, İran-AB ilişkisi ile Salman Rüşdi olayına değinilmiştir. Bölüm, Humeyni dönemi, Rafsancani dönemi, Muhammed Hatemi dönemi, Ahmedinejad dönemi, Hasan Ruhani dönemi ve İbrahim Reisi dönemi olmak üzere kronolojik olarak altı dönemde ele alınmıştır. İran dış politikasında öncelikleri, ideoloji ve karar alma sürecindeki etkin aktörleri ele alan bu bölüm, İran'ın Afganistan politikasının incelenmesi açısından büyük önem taşımaktadır.

Çalışmanın ikinci bölümü İran İslam Cumhuriyeti'nin Afganistan politikasını incelemektedir. 1979 İslam Devrimi sonrası İran, Afganistan'ın SSCB tarafından işgal edilmesi üzerine komünist bir rejimin kapısına kadar gelmesiyle büyük bir şok yaşamıştır.

⁴³ Hill, C. (2003). "The Changing Politics of Foreign Policy", New York, Palgrave Macmillan, s.28-29.

Bu dönemde bir taraftan İran-İrak Savaşı'nı sürdürürken öte yandan kendisine yakın olarak gördüğü Afganistanlı gruplara destekte bulunmuştur. İran ve Afganistan gibi iki komşu ülkenin din, dil, kültür ve siyasi bağlar gibi ortak değerlere sahip olmaları olgusu bu ülkelerin etkileşimini kolaylaştıran unsurlar olarak göze çarpmaktadır. Bu sebeple İran yumuşak güç unsurları üzerinden özellikle Afganistan nüfusunun yüzde 15'ini oluşturan Şii azınlıklara yönelik bir politika gütmüş ve Afganistan'ın yeniden inşasına yönelik ekonomik ve kültürel faaliyetlere girişmiştir. İran Afganistan'daki kültür merkezleri vasıtasıyla askeri istihbarat faaliyetleri yürütmüştür. Ayrıca İran'ın Afganistan medyası ve Afganistan'daki eğitim kurumları üzerinde etki siyaseti izlemiştir. Bu nedenle bu bölümde İran'ın özellikle yumuşak güç unsurları üzerinden izlediği dış politika faaliyetleri üzerinde durulmuştur.

Üçüncü bölümde ise İran'ın Taliban'a yönelik izlediği dış politikası değerlendirilmektedir. SSCB'nin Afganistan işgali sonrası bu ülkede başlayan iç kargaşa ve dış faktörlerin etkisiyle 1990'lı yıllarda ortaya çıkan Taliban, günümüze kadar iki ayrı dönem ülke yönetimini ele geçirmiştir. Birincisi 1996-2001 yıllar arasında gerçekleşmişken ikincisi ise ABD güçlerinin geri çekilmesi ve 15 Ağustos 2021'de Afganistan eski Cumhurbaşkanı Eşref Gani'nin kaçmasıyla vuku bulmuştur. Bu bağlamda bu bölümde ilk olarak Taliban'ın ortaya çıkış süreci ve gelişimi incelenmiş, sonrasında da İran'ın Taliban'a yönelik dış politikasının temelini oluşturan mezhepsel, güvenlik ile stratejik, ekonomik konular ve diplomatlar krizi gibi faktörler ele alınmıştır. Sonrasında İran'ın Taliban'ın birinci iktidar dönemine yönelik izlediği Taliban karşıtı dış politikası açıklanmıştır. Daha sonra 11 Eylül saldırısının El-Kaide ile Taliban işbirliği sonucu gerçekleştirildiği gerekçesiyle ABD önderliğinde başlatılan operasyon sonucu Taliban rejiminin yıkılması ve müteakiben istikrarlı bir Afganistan kurma çabaları ve bu süreçte İran'ın Afganistan/Taliban politikasına yer verilmiştir. Son olarak İran'ın 20 yılın ardından yeniden iktidarı ele geçirmesi üzerine İran'ın yeni bölgesel denklemde Taliban'a yönelik dış politikasının değişim ve dönüşümleri detaylandırılmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

İRAN İSLAM CUMHURİYETİ’NİN SİYASİ YAPISI VE DIŞ POLİTİKASINA GENEL BAKIŞ

“Süreklilik ve Değişim Bağlamında İran İslam Cumhuriyeti’nin Afganistan Politikası” başlıklı bu tez çalışmasının, dış politika analizinin kavramsal alt yapısı giriş kısmında incelenmiş; ulaşılan sonuçlar çerçevesinde dış politika analizi için metodoloji önerisinde bulunulmuştur. Çalışmanın bu bölümünde, karmaşık bir siyasi yapıya sahip İran’ın mevcut durumunu daha iyi analiz edebilmek için ülkenin siyasi yapısı ve dış politikasının tarihsel arka planı ele alınmıştır. 40 yılı aşkın İran İslam Cumhuriyeti’nin dış politika macerasının geçtiği süreci anlatılmaya çalışılmış ve dünyayı algılama biçiminde meydana gelen değişikliklere yer verilmiştir. Bu bağlamda İran’ın dış politika mekanizmasını oluşturan faktörler ve rejimin idari yapısı, dış politikaya yansımaları doğrultusunda irdelenmeye çalışılmıştır. Çalışmanın bu kısmında kronolojik bir sıra takip edilerek Humeyni döneminden Reisi dönemine kadar İran dış politikası incelenmiştir. Ayrıca çalışmanın kapsamını aşmayacak şekilde devrim öncesi dönemlerden ve gelişmelerden de kısaca bahsedilmiştir.

İran, dünyanın en eski medeniyetlerinden birine sahip olan ülkeler arasında yer almaktadır. Çalkantılı ve dalgalı tarihi geçmişe sahip olan İran, diğer devletlerle ilişkilerinde çok çeşitli ulusal roller üstlenmiştir. Genel olarak İran’ın dış politika stratejilerine bakıldığında rejiminin bekasını muhafaza edip güçlendirmek, ülkenin toprak bütünlüğü ve bağımsızlığını korumak, toplumun dini miras varlıklarının güvenliğini sağlamak gibi ilkeler yansımaktadır. Bu bağlamda taşıdığı veya benimsediği rejimin seküler veya dini niteliğine bakılmaksızın İran, eski medeniyetini yeniden canlandırmak ve hedeflediği ilkeler doğrultusunda uluslararası arenadaki rolünü güçlendirmek için dış politikayı bir araç olarak kullanmaya çalıştığı söylenebilir.

1.1. 1979 Devrimi'nden Önce İran'da Siyasi Yapı ve Dış Politika

1.1.1. Rıza Şah Pehlevi Dönemi

Rıza Şah, 15 Mart 1878'de Mazenderan eyaletinde Albay Abbas Ali ve Nushaferin Zehra'nın çocuğu olarak dünyaya gelmiştir. Kendisi de babası gibi bir asker olan Rıza Şah, 1921 yılında Kaçar Hanedanı'na karşı yaptığı darbe sonrası ülke yönetimini ele geçirmiş ve Kaçar Hanedanı'na son vererek şahlığını ilan etmiştir. Böylece İran'da Kaçar Hanedanlığı yerine Pehlevi Hanedanlığı dönemi başlamıştır.⁴⁴

Rıza Şah, ülke yönetimini ele geçirdikten sonra mevcut parlamentonun kapatılmasını istemeyerek kendine bağlı bir şekilde devam etmesini sağlamıştır. Rıza Şah devletin hâkimiyetini ele geçirmek için ülkedeki her türlü muhalefeti susturmaya çalışmıştır. Bunun en bilinen örneği, Şah'a karşı eleştiri ve tehditlerde bulunan Yahudi kökenli Samuel Haim'in vatan hainliği suçu ile idam edilmesinde görülmüştür.⁴⁵ Rıza Şah; ülkeyi daha modern bir devlet hâline getirmek için başta ekonomi, hukuk, bürokrasi, eğitim ve ordu gibi birçok alanda reformlar yapmış, bu reformlarla hem merkezî otoriteyi güçlendirmeye hem de ülkeyi Batılı ilkelerle donatmaya çalışmıştır.⁴⁶ Bu reformları hayata geçirirken başlarda ulemayı, din adamlarını karşısına almamaya gayret etmiş, bunları hayata geçiriş tarzında Türkiye Cumhuriyeti'ni referans almıştır.⁴⁷

Rıza Şah, ordu ve bürokrasinin gücünü elinde tutarak Batı temelli reformların ülkede kabul görmesini sağlamaya çalışmıştır. Weberyen tarzı bürokrasiyle ülkeyi yönetmeye çalışan Şah, ülkede modernizasyon adı altında pek çok yenilikler yapmıştır. Onun din adamlarının, sosyal ve toplumsal hayattaki varlıklarını kısıtlayıcı reformlar yapması, özellikle kadın hakları ve hukuk sisteminde getirmiş olduğu yenilikler din adamlarını

⁴⁴ Kurtuluş, Rıza (2005). "Muhammed Rıza Şah Pehlevi", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Cilt 30, İstanbul s. 565.

⁴⁵ Ervand, Abrahamian (2008). "Modern Ortadoğu Tarihi", (Çev. Dilek Şendil), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, s. 88-89.

⁴⁶ Hagigi, Arzu (2018). "İran İslam Devrimi ve Değişen İran Dış Politikası", Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Antalya, s. 31.

⁴⁷ Erkmén, Ayşe (2019). "İran'da Rıza Şah Döneminde Yaşanan Gelişmeler", 3. Uluslararası Avrasya Multidisipliner Çalışmalar Kongresi Sosyal ve Beşerî Bilimler Kitabı, Gaziantep, s. 418.

kızdırmıştır.⁴⁸ İlk zamanlarında din adamlarının tepkisini çekmemek için itidalli davranan Şah, zamanla gücü eline geçirince din adamlarını karşısına almaktan çekinmemiştir.⁴⁹

Devletçi bir anlayışa sahip olan Rıza Şah'ın beslendiği kaynakların başında Alman ve İtalyan faşist ideolojilerinin geldiğini söyleyebiliriz.⁵⁰ İngiliz ve Rusların baskıları ve Hitler'e olan ilgisi Rıza Şah'ın müttefik arayışı içinde Almanya ile yakınlaşmasına sebep olmuştur.⁵¹ Rıza Şah'ın dış politikada Almanya'yı alternatif olarak görmesi İngiliz ve Rusları rahatsız etmiştir. Şah'ın, İkinci Dünya Savaşı'nda İran'ın topraklarını Almanya'ya kullandırması sonucu kuzeyden Ruslar, güneyden İngilizler İran'ı işgal etmiştir. İngiliz ve Rus işgali karşısında başarı gösteremeyen Rıza Şah'ın, her türlü kaynağı aktararak modernleştirdiği İran ordusunun ilk harekâtında mağlubiyete uğraması Şah'ın itibarını zedelemiştir.⁵² Bu yenilgiden sonra daha fazla tahtta kalamayan Rıza Şah, tahtı oğluna bırakarak hayatının geri kalan kısmını Güney Afrika'da geçirmiştir.⁵³

1.1.2. Muhammed Musaddık (Milliyetçi Dönem)

Rıza Şah döneminin en önemli muhaliflerinden biri olarak öne çıkan Tahran doğumlu Musaddık varlıklı bir ailenin oğluydu. Babası Hidayetullah Aştiyani, annesi Kaçar Hükümdarı Feth Ali Şah'ın torunu Müktaç Hanım'dır.⁵⁴ Musaddık, soylu bir aileye mensup olması ve genç yaştan itibaren devlet yönetiminin birçok alanında görev yapması hasebiyle İran iç siyasetinde varlığını hep hissettirmiştir. Rıza Şah'ın Kaçar Hanedanı'na yapmış olduğu darbe sonrası 1924 yılında Musaddık'ın muhalif olan gruplarla birlikte Şah'a yönelik sert eleştirilerde bulunması onun ev hapsine alınmasına yol açmıştır. Musaddık, 1940 yılına kadarki süreçte siyasetten çekilmiştir.⁵⁵

1940 yılında aktif siyasete dönmesiyle hapis cezası verilen Musaddık, bir yıl hapiste kaldıktan sonra Rıza Şah'ın tahttan indirilmesi ile hapisten çıkmıştır. Hapisten çıktıktan

⁴⁸ Gündoğdu, Ünal (2010). “İran ve Ortadoğu”, Adres Yayınları, Ankara, s. 86.

⁴⁹ Erkmén, A., a.g.m., s. 419.

⁵⁰ Cantürk, Caner (2012). “İslam Devrimi Sonrası İran'da Yönetim”, Ed. Barış Adıbelli, Doğu-Batı Yol Ayrımında İran: İdeoloji, Devlet, Dış Politika, Bilim+Gönül Yayıncılık, İstanbul, s. 32.

⁵¹ Gündoğdu, Ü., a.g.e., s. 90.

⁵² Gündoğdu, Ü., a.g.e., s. 88.

⁵³ Gündoğdu, Ü., a.g.e., s. 93.

⁵⁴ Özgüdenli, Osman Gazi (2006). “Musaddık Muhammed”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Cilt 31, İstanbul, s. 228.

⁵⁵ Arıkan, Pınar (2016). “İran Musaddık ve Darbe”, Ortadoğu Analiz Dergisi, Cilt 8, Sayı 76, s. 20.

sonra milletvekili seçimleri için çalışmalarda bulunan Musaddık 1943 yılında milletvekili seçilmiştir. Musaddık, Şah karşıtı, antiemperyalist ve vatansever olduğundan dolayı ülkesinin yabancılar tarafından sömürülmesine hep karşı çıkmıştır.⁵⁶ Bir İngiliz karşıtı olan Musaddık'ın tek hedefi ülke kaynaklarının millîleştirilmesini sağlamaktır. Onun bu azmi ve gayreti sonucunda İran petrolleri 13 Mart 1953'te dönemin meclisi tarafından millîleştirilmiştir. Bu sonuç hem Musaddık'ın hem de İran halkının despotizme ve uluslararası hegemonyaya karşı kazandıkları tarihî bir zafer olmuştur.⁵⁷

İran petrolünün millîleştirilmesi düşüncesi 1949 yılında tüm siyasi grupların bir araya gelmesi ve Millî Cephe Hareketi (MCH)'nin oluşmasını sağlamıştır. Musaddık'ın başkanlık ettiği MCH'de ulema ve laik kesimin bir araya gelmesini sağlayan yegâne sebep yabancı sömürüsüne son verme düşüncesidir.⁵⁸ MCH, milliyetçilerin, İran petrollerinin İngilizler tarafından sömürülmesine karşı oluşturduğu bir harekettir. MCH'nin tabanı halkı temsil etmekteydi. Hareket; İran Partisi, Ulusal Parti, Emekçiler Partisi, Tahran Ticaret Pazar Derneği gibi örgütlerden oluşmaktaydı. MCH'yi destekleyen önemli şahsiyetlerden biri olan Ayetullah Abdulkasım Kaşani ülkedeki ulemayı temsil etmekteydi.⁵⁹

Halkın desteğini alan MCH, meclisteki çoğunluğu ele geçirmesiyle birlikte petrolün millîleştirilmesiyle ilgili yeni kararlar alıp Şah'ın otoritesini zayıflatacak yeni yasalar çıkarmıştır. Alınan kararların uygulanması için gerekli şartların olmadığı gerekçesiyle sıkıntılar çıkaran mevcut Başbakan Ali Razmara suikast sonucu öldürülmüştür. Razmara'nın öldürülmesinden sonra MCH ve ulemanın da desteğiyle Musaddık 30 Nisan 1951 tarihinde yeni başbakan seçilmiştir.⁶⁰ Musaddık, başbakanlık görevine başlamasıyla birlikte mecliste devletin petrolünün millîleştirilmesi yasasını çıkarmıştır. Musaddık uzun yıllar hayalini kurduğu millîleştirme projesini gerçekleştirmiştir. Bu konuda ilk adım olarak İran Milli Petrol Şirketi (İMPŞ) kurulmuş ve İngiliz şirketi olan Anglo-Iranian Oil

⁵⁶ Hagigi, A., a.g.m., s. 40.

⁵⁷ Arıkan, P., a.g.m., s. 20.

⁵⁸ Hagigi, A., a.g.e., s. 42.

⁵⁹ Kuduoğlu, Alptuğ (2019). "İran'da Musaddık Dönemi: 1951-1953", İran Çalışmaları Dergisi, Cilt 2, Sayı 2, s. 42.

⁶⁰ Şafak, Turgay (2020). "Muhammed Musaddık ve İran Petrolünün Millileştirilmesi", <https://iramcenter.org/muhammed-musaddik-ve-iran-petrolunun-millilestirilmesi/>. (Erişim Tarihi: 25.06.2022)

Company (AIOC) ile müzakerelere başlanmıştır.⁶¹ Musaddık, İngiliz şirketinden devletin petrollerinin tamamını İran devletinin resmî şirketi olan İMPŞ'ye devretmesini istemiştir.⁶² İngilizler bunu reddetmiş ve ABD'nin aracı olarak müdahil olmasına rağmen sorun çözümlenememiş; İngilizler, Tahran Büyükelçisi'ni çekip tüm diplomatik ilişkileri kesmiştir. İngilizler diplomatik ilişkileri koparmakla kalmamış, uluslararası alanda İran'a ham madde ambargosu uygulamaya da başlamıştır. Batılı devletlerin de katıldığı bu ambargo sürecinde İran'ın ekonomisi sıkıntıya girmiş ve Musaddık'ın petrolü millileştirilmesiyle birlikte ekonomide beklediği canlanma gerçekleşmemiştir.⁶³

Başbakan Musaddık'ın dış politikada izlemiş olduğu bu sert tutum ABD ve İngiltere tarafından İran'da darbe yapılmasına neden olacaktır. ABD uzun süre İran ordusu içindeki subaylar ile planlayıp hazırlığını yaptığı darbeyi 19 Ağustos 1953 tarihinde gerçekleştirmiştir. Darbe sürecinde ülkeyi terk etmek zorunda kalan Muhammed Rıza Şah, 1953 darbesi sonrası daha da güçlenerek ülkeye dönmüştür. Musaddık ise darbe sonrası ilk etapta idam cezasına çarptırılmış olsa da daha sonra ev hapsine alınarak siyasetten uzaklaştırılmıştır. Musaddık 1967 yılında Tahran'da vefat etmiştir.⁶⁴

1.1.3. Muhammed Rıza Şah Dönemi

Rıza Şah Pehlevi'nin ülkeyi terk etmesiyle birlikte şahlık makamına oğlu Muhammed Rıza Şah geçmiştir. Muhammed Rıza Şah işgal altında olan bir devletin yönetimini devralmıştır. Güney bölgeler İngilizlerin, kuzey bölgeler ise sosyalist yönetimler kuran SSCB'nin elindeydi. Muhammed Rıza Şah ise sadece merkezî konumda olan birkaç bölgenin yönetimini elinde tutabilmiştir.⁶⁵ Amerika ve İngiltere kuzey bölgelerdeki sosyalist yönetimden rahatsız olması sebebiyle Muhammed Rıza Şah'a destek vermiştir. ABD'nin ekonomik desteğini alan Muhammed Rıza Şah ülkedeki Rus hâkimiyetini 1950'lerden itibaren sonlandırmış ve kendi hâkimiyetini 1979 İslam Devrimine kadar güçlendirmiştir.⁶⁶

⁶¹ Kuduoğlu, A., a.g.m., s. 44.

⁶² Gündoğdu, Ü., a.g.e., s. 350.

⁶³ Kuduoğlu, A., a.g.m., s. 45-46.

⁶⁴ Kuduoğlu, A., a.g.m., s. 56.

⁶⁵ Gündoğdu, Ü., a.g.e., s. 93.

⁶⁶ Caner, a.g.m., s. 40

Ülkede hâkimiyet ve otoritesini tesis eden Muhammed Rıza Şah, 1963'te "Ak Devrim" (İnkılâb-ı sefid) adı altında reformlar yapmıştır.⁶⁷ Reform ve modernizasyon çalışmaları Ak Devrim adıyla hayata geçirilmiş ancak bu çalışma Muhammed Rıza Şah'ın da sonunun başlangıcı olmuştur. Ak Devrim'le birlikte tarım, hayvancılık, eğitim, sağlık, sosyal güvenlik, toprak gibi birçok alanda reformlar yapılmıştır. Bu reformlar ülkeyi modern bir hale getirmiştir. Ancak yapılan bu yeniliklerden saray patronajı ve elit kesim memnun olsa da özellikle toprak reformu ülkedeki ulema ve geleneksel toprak ağalarını hayli rahatsız etmiştir. Ulemanın gelirlerinin genellikle küçük esnaf ve toprak sahipleri tarafından finanse ediliyor olması ulemanın gelirlerinde düşüş yaşanmasına ve din adamlarının Muhammed Rıza Şah'a karşı ayaklanmasına sebep olmuştur.⁶⁸ Zaten yapılan reformlar idari ve siyasi alanda yenilikler sunmamış, ülke monarşi ile yönetilmeye devam etmiştir. Bu husus Muhammed Rıza Şah'ın yapılan reformlarda samimi olmadığını en açık göstergesi olmuştur. Yapılan reformlardan memnun olmayan İran halkı değişim taleplerini ilk zamanlar sol, liberal ve ulusalcı gruplar vasıtasıyla dile getirirken, daha sonra ulema sınıfının da dâhil olmasıyla, Ayetullah Humeyni'nin önderliğinde bu talepler tüm ülkeye yayılmaya başlamıştır.⁶⁹

Muhammed Rıza Şah, Ak Devrim'le halktan istediği desteği alamamış ve sindirme politikasına yönelmiştir. Sert ve baskıcı politikalar yürütmeye başlayan Muhammed Rıza Şah, ülkedeki sosyalist, İslamcı, milliyetçi, laik ve demokrat kesimlerin yeniden ittifak kurmalarına vesile olmuştur.⁷⁰ Devrime giden süreçte yaşanan bazı olaylar da süreci hızlandırmıştır. Özellikle 19 Ağustos 1978'de İstihbarat teşkilatı SAVAK (Saziman-ı İtilât ve Emniyet-i Keşver) tarafından planlanan sinema katliamının yaşanması, 8 Eylül 1978'de Jale Meydanı'nda öğrencilerin katledilmesi ve Humeyni'nin 5 Ekim 1978'de Muhammed Rıza Şah tarafından sürgün edilmesi devrimin yaklaştığını gösteren gelişmeler olmuştur. Humeyni, Muhammed Rıza Şah'ın ABD'nin kuklası olduğuna halkı ikna etmiş, bu durum halkın birlikte hareket etmesini sağlamıştır. İran halkı zaten ABD'nin Başbakan Musaddık'a yönelik darbe girişimi yüzünden Muhammed Rıza Şah'a

⁶⁷ Caner, a.g.e., s. 46.

⁶⁸ Gündoğdu, Ü., a.g.e., s. 104.

⁶⁹ Gündoğdu, Ü., a.g.e., s. 107.

⁷⁰ Gündoğdu, Ü., a.g.e., s. 110.

nefret duymaktaydı. Muhammed Rıza Şah-ABD ilişkisinin ortaya çıkmasıyla birlikte halkın Muhammed Rıza Şah'a olan nefretleri daha da artmıştır.⁷¹

Ordunun, kendisine sadık olmasını isteyen Muhammed Rıza Şah ülke kaynaklarını orduya aktarmaktan geri kalmamıştır. Bilhassa Muhammed Rıza Şah bu harcamalarla ordunun sadakatini kazanmayı hedeflemiş, daha modern ve güçlü bir ordu oluşturmak için sürekli ABD'den silah almıştır. Muhammed Rıza Şah ülke içindeki hâkimiyetini artırmak, kendisine muhalif olan grupları ortadan kaldırmak için gizli bir istihbarat örgütü olan SAVAK'ı kurmuştur. SAVAK, ülkedeki muhalefetin susturulmasında etkili olmuştur. SAVAK istihbarat teşkilatının zamanla güçlenmesiyle ülkede faili meçhuller de artmıştır. SAVAK'ın yargısız infazları, korkunç işkence teknikleri ve gösterilere orantısız müdahaleleri nedeniyle halkın Muhammed Rıza Şah'a karşı öfkesi artmıştır.

İşçi harekâtı ve medrese öğrencilerinin desteğini kazanan ulema, açık bir şekilde Muhammed Rıza Şah'ın gitmesi gerektiğini vurgulamıştır. Güçlenen ulema, ülkenin her noktasında, özellikle dinî günlerde geniş halk yığınlarının katılımıyla Muhammed Rıza Şah'a karşı protestolar düzenlemiştir. Humeyni'nin devrim sürecinde ordu içindeki subaylara yönelik yapmış olduğu konuşmalar ordunun da taraf değiştirmesine neden olmuştur. Muhammed Rıza Şah'ın elindeki tek gücü olan orduyu kaybetmesi sonucu halka karşı kullanabileceği bir bürokratik güç aygıtı kalmamıştır. Sonuç olarak dini özelliğiyle ön plana çıkan ve tarihte eşi benzeri olmayan İran İslam Devrimi gerçekleşmiştir. Devrim sonucu ülkeyi terk etmek zorunda kalan Muhammed Rıza Şah, babasından devralmış olduğu ülkeyi 38 yıl sonra terk etmiştir. 1979 yılında gerçekleşen İran İslam Devrimi'yle birlikte İran'da sadece Pehlevi Hanedanlığı ömrünü tamamlamamış, aynı zamanda İran toprakları üzerinde varlığı 2500 yıldır sürdüren monarşi de sona ermiştir.⁷²

⁷¹ Caner, a.g.e., s. 47-48.

⁷² Çülük, Ahmet (2018). "İran İslam Devrimi ve Ulemanın Zaferi", Güvenlik Çalışmaları Dergisi, Cilt 20, Sayı 20, s. 94-97.

1.2. Devrimden Sonra İran’da Siyasi Yapı

1.2.1. Velayet-i Fakih

Velayet-i Fakih düşüncesi, Ayetullah Humeyni tarafından şekillendirilmiş ve İran devriminin temelini oluşturduğu gibi İran siyasi hayatına da yön veren bir olgu olmuştur. Bu olgu siyasi anlamda taklit merciinde bulunan liderin yönetim yetkisi olarak tanımlanmıştır.⁷³ Humeyni’den önceki dönemde taklit merciinde bulunan Şii ulehasının siyasete müdahil olamamasının temel sebebi gaybet⁷⁴ döneminde imamın yerine başkasının imamet vazifesini yapamayacağı görüşü olmuştur. Bu görüş ulemanın siyaset alanında var olmasını engellemiştir. Humeyni’nin yeni bir yorum kazandırdığı Velayet-i Fakih düşüncesiyle birlikte artık gayb imamın gelişi beklenmeyecek, onun adına fakih olan kişi toplumsal ve siyasal hayatı düzenleyecektir.

Muhammed Rıza Şah’a karşı mücadele içinde olan Humeyni ulema önünde engel teşkil eden bu gaybet düşüncesini tamamen değiştirerek İran siyasetine yeni bir boyut kazandırmıştır. Böylece Şii Caferi inancının temelini oluşturan on iki imam ve gaybet dönemi düşüncesinde reform yapılmıştır. Humeyni gayb imamı bekleme düşüncesini tamamen reddetmiş, onun yerine İmam (Mehdi)’in geleceği zamana kadar hem toplumsal hem de siyasal alanın İslamiyet’e göre yeniden düzenlenmesi gerektiği tezini öne sürmüştür. Bu düşünce yapısı tüm ulema tarafından kabul görmüş olmasa da genel anlamda geçerliliğini korumuştur. İşte bu noktada Velayet-i Fakih makamına kimin layık olacağı hususu tartışılmıştır.

Humeyni, bu sorunu İslam’da bir yöneticide bulunması gereken vasıfları tanımlayarak son noktayı koymuştur. Humeyni’ye göre yöneticide aranacak şartlar akıl, tedbir, kanun bilmek ve adil olmaktır.⁷⁵ Çünkü İslam devleti kanun ve hukuk devletidir. Bu özellikleri taşıyan biri tarafından İslami bir devlet kurulursa bu kişi velayet makamına layık olur ve toplumun bu kişiye itaat etmesi gerekir.⁷⁶ Gaybet döneminde Velayet-i Fakih makamında

⁷³ Üstün, İsmail Safa (2013). “Velayet-i Fakih”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Cilt 43, s. 19-20.

⁷⁴ İlhan, Avni (2013). “Gaybet”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Cilt 13, s. 411.

⁷⁵ Humeyni, Ayetullah (1991). “İslam’da Devlet, Objektif Yayınları”, s.92.

⁷⁶ Humeyni, A., a.g.e., s. 96.

olan kişiler ne peygamber ne de imamlardan üstündür.⁷⁷ Burada söz konusu olan makam değil, üstlenilen vazifedir.

İran İslam Cumhuriyeti'nin yönetim yapısı içindeki en önemli makam olan Velayet-i Fakih makamı, devrimin gerçekleşmesini sağlayan temel düşünce biçimidir. Humeyni'nin Şii İslam anlayışına yeni bir tarz sunduğu bu düşünce, İran siyasetinde ulema ve din adamlarının varlık göstermesine imkân sağlamıştır. İşte bu düşünceleri ile yeni bir İslami yönetim anlayışından bahseden Humeyni'nin Mehdi beklentisi içinde olan Şii din adamlarının düşünce yapısında oluşturduğu değişim, bir süre sonra İran'da devrim ile sonuçlanmıştır. Velayet-i Fakih düşüncesi devrime giden yolda yol gösterici olduğu gibi devrim sonrası İran yönetim yapısının oluşturulmasında da ana unsur olmuştur.⁷⁸

1.2.2. Dinî Lider

Dinî lider, İran yönetim yapısı içinde en üst makamda bulunan kişidir. Dinî lider; devrim lideri, rehberlik makamı, rehber, imam ve Ruhullah⁷⁹ gibi sıfatlar ile de vasıflandırılmıştır.⁸⁰ Dini lider İran İslam Cumhuriyeti'nde hem siyasi hem de dinî otoritenin başı, Şii Caferi İslam anlayışı içinde Velayet-i Fakih vasfını taşıyan, aynı zamanda ülkede taklit merci konumunda olan kişidir. Yine dini lider Velayet-i Fakih düşüncesinin kazandırmış olduğu masumiyet sıfatından dolayı suçsuz, dünyevi lezzet ve zevklerden uzak bir hayat tarzına sahiptir. Dinî liderin yönetim alanındaki kararları tartışılmazdır çünkü İmam'ın yetkilerini haizdir.⁸¹

Velayet-i Fakih makamında olan dinî lider hem yönetim alanındaki hem de manevi alandaki işlerin yürütülmesinden sorumludur. Dinî lider atama ile başa gelir ve ömür boyu bu görevi sürdürür. İran İslam Cumhuriyeti'nin ilk dinî lideri Ayetullah Humeyni iken onun ölümünden sonra seçilen ikinci dinî lider Ayetullah Ali Hamaney'dir.⁸² Dinî lider

⁷⁷ Humeyni, A., a.g.e., s. 97.

⁷⁸ Humeyni, A., a.g.e., s. 97.

⁷⁹ Ruhullah, İran'da Şii din adamlarına verilen unvanlardan biridir. Genellikle Şii din adamlarına Ayetullah unvanı verilirken, Humeyni'ye Ayetullah'tan daha üst bir mevki olan Ruhullah makamı layık görülmüştür. Bkz; Kamacı, Yüksel (2012). "Dini Lider'in İktidarı", <http://politikaakademisi.org/2012/07/07/dini-liderin-iktidari/>. (Erişim Tarihi: 20.06.2022).

⁸⁰ Koç, Mehmet (2018). "İran'da Devlet Yapısı ve Temel Kurumlar-1: Devrim Rehberliği", İran Araştırma Merkezi, Ankara, s. 7.

⁸¹ Caner, a.g.e., s. 93.

⁸² Akman, Çiğdem (2019). "İran İslam Cumhuriyetinin Yönetim Yapısı Üzerine Bir Değerlendirme", Uluslararası Sosyal ve Beşerî Bilimler Araştırma Dergisi, Cilt 6, Sayı 38, s. 1633.

doğrudan halk tarafından seçilmemekte, halkın seçmiş olduğu Uzmanlar Meclisi tarafından dolaylı olarak seçilmektedir. Bundan da anlaşılacağı gibi dinî lider seçilmiş değil, atanmış olmaktadır. Uzmanlar Meclisi gerek duyduğu takdirde dinî lideri görevden alma yetkisine sahiptir.⁸³

Dinî lider yürütme organının başıdır ve anayasal yetkilerini doğrudan kullanma yetkisine sahiptir.⁸⁴ Dinî lidere anayasada geniş yetkiler verilmiş olmasına rağmen aynı anayasada liderin hukuk önünde halk ile eşit statüde olduğu belirtilmiştir. İran Anayasası'nın 113 maddesinde belirtildiği gibi liderin görevleri şunlardır:⁸⁵ *İran İslam Cumhuriyeti'nin siyasetini düzenlemek, rejim ve devlet koruyuculuğunu üstlenmek, referanduma karar vermek, savaş ve barış ile ilgili kararlar almak, silahlı kuvvetler ve devrim muhafızlarının başkomutanlarını tayin etmek, genel af ilan yetkisini kullanmak, Cumhurbaşkanı'nın göreve başlamasını onaylamak, Anayasa Koruma Konseyi'nin altı üyesinin atamasını yapmak, üst düzey kamu görevlilerinin atamasını yapmak, İran televizyon kurumunun başkanını seçmek, Cuma namazı imamlarını seçmektir.* Dinî lider hem iç politika hem de dış politikadaki karar alıcıların son mercii konumundadır. Tek değiştiremeyeceği husus Kuran-ı Kerim'deki ilahi kanunlardır. Ancak tüm beşerî kanunlar olmakla beraber kararları tartışmaya açık değildir.⁸⁶

1.2.3. Cumhurbaşkanı

İran İslam Cumhuriyeti'nde rehberden sonra en geniş yetkilere sahip olan kişidir. Parlamenter sistemdeki cumhurbaşkanları gibi geniş yetkilere ve güce sahip değildir. İran'da cumhurbaşkanı dinî liderin gölgesinde kalmıştır. Cumhurbaşkanı Batı tarzı parlamenter sistemdeki başbakana benzemektedir.⁸⁷ İslam Cumhuriyeti'nde cumhurbaşkanı ülkenin temel siyasetini belirlemede ikinci plandadır. Dinî liderin ve devrim ideolojisinin belirlediği politikalar çerçevesinde hareket edip ona göre yürütme

⁸³ Kamacı, Yüksel (2012). "Dini Lider'in İktidarı", <http://politikaakademisi.org/2012/07/07/dini-liderin-iktidari/>. (Erişim Tarihi: 25.06.2022).

⁸⁴ Caner, a.g.e., s. 94.

⁸⁵ Hukuk Ansiklopedisi, "İran İslam Cumhuriyeti Anayasası", <https://hukukbook.com/iran-islam-cumhuriyeti-anayasasi/> (Erişim Tarihi: 10.06.2022).

⁸⁶ Sinkaya, Bayram (2011). "İran İslam Cumhuriyeti'nde Siyasal yapı ve Yönetim", Ed. Mehmet Şahin, Türel Yılmaz, Ortadoğu Siyasetinde İran, Barış Kitap Yayıncılık, Ankara, s. 26.

⁸⁷ Gündoğdu, Ü., a.g.e., s. 164.

vazifesini yerine getirmektedir. Ülkenin iç, dış, ekonomik ve sosyal politikaları ile ilgili yürütme işlerini yapmakta ancak dinî liderden bağımsız politika üretememektedir.⁸⁸

İran Cumhurbaşkanı, Anayasa'nın 115. maddesine istinaden İran asıllı, İran vatandaşı, Şii Caferi mezhebine bağlı, güvenilir, iyi bir geçmişe sahip kişiler içinden seçilir.⁸⁹ Cumhurbaşkanı dört yılda bir yapılan seçimlerde halk tarafından doğrudan seçilmektedir. Ancak her ne kadar halk tarafından seçilmiş olsa da dinî liderin onayı ile başa gelmektedir. Cumhurbaşkanı halk tarafından iki turlu bir seçim sistemi ile seçilmektedir. İran İslam Cumhuriyeti'nde cumhurbaşkanı iki sefer üst üste seçilebilir fakat üst üste üçüncü sefer seçilemez. Ama bu ömür boyu süren bir durum değildir. İki sefer seçildikten ve araya ara dönem girdikten sonra tekrar aday olup seçilebilmektedir.⁹⁰

İran İslam Devleti'nde cumhurbaşkanı öncelikle yürütme alanında dinî liderin görev tanımının dışında kalan vazifeleri yerine getirir. Bu husus İran Anayasası'nın 60. maddesinde açıklanmıştır. Rehber'in görevi dışında kalan işler şunlardır: Cumhurbaşkanı kendi bakanlarının atamasını yapar ve görevden alır, büyükelçilerin atanması ve geri çekilmesini sağlar, kararnameler düzenler, yasama organının kararlarını onaylar. Cumhurbaşkanı yapmış olduğu işlerde halka, dinî lidere ve Şura Meclisi'ne karşı sorumludur. Cumhurbaşkanının istifasını sunması durumunda son karar dinî liderindir.⁹¹

1.2.4. İslami Şura Meclisi

İran İslam Devleti'nin Anayasası'nda meclisin ilk adı "Millî Şura Meclisi" iken daha sonra yapılan değişiklik ile adı "İslami Şura Meclisi" olarak değiştirilmiştir.⁹² İran İslam Cumhuriyeti'nde yasama görevini yerine getiren bu Meclis, doğrudan halk tarafından gizli oy ile dört yılda bir yapılan seçimlerle seçilmektedir. İlk dönemlerde 270 üyesi bulunan Meclis daha sonra 290 üye ile temsil edilmeye başlanmıştır. İran İslami Şura Meclisi ülkedeki dinî azınlıklara da temsil hakkı tanımıştır. Dinî azınlıklar içinde Zerdüş

⁸⁸ Sinkaya, B., a.g.e. s. 24.

⁸⁹ Akman, Ç., a.g.m. s. 1633.

⁹⁰ Caner, a.g.e., s. 93.

⁹¹ Akman, Ç., a.g.m., s. 1634.

⁹² A. Fanid, Nematollah Erdal (2015). "İran İslam Cumhuriyetinin Hükümet Sistemi", Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Cilt 7, Sayı 12, s. 287.

ve Mecusiler bir, Keldani ve Süryaniler bir ve son olarak da Ermeniler bir temsilci ile Şura Meclisi'nde yer almışlardır.⁹³

İran'da yürütmenin en yetkilisi olan dinî liderin birçok alana hükmettiği gerçeği bilinmektedir. Kuşkusuz liderin gücü Şura Meclisi üzerinde de görülmektedir. Fakat dinî lider yasama gücüne doğrudan değil, dolaylı bir şekilde etki etmektedir. Bu dolaylı yol iki noktada gerçekleşmektedir: Bunun birinci yolu AKK (Anayasa Koruyucular Konseyi) tarafından milletvekillerinin adaylık sürecinde gerçekleşen denetimdir. İslami devlet düzenine ve Velayet-i Fakih düşüncesine taraftar olmayan milletvekillerinin AKK tarafından adaylık süreci onaylanmamaktadır. İkinci dolaylı denetim ise yine AKK tarafından Meclis yasalarının denetimi ile olmaktadır. Meclis'in çıkarmış olduğu tüm kanunlar AKK tarafından İslam'a ve hukuka uygunluk denetimi yapıldıktan sonra onaylanmaktadır. AKK'ye bu yetki anayasa ile verilmiştir. AKK üzerinde dinî liderin etkisi bilindiği için dolaylı olarak Meclis'ten geçirilen kanunlar dinî liderin denetiminden geçmiş olmaktadır.⁹⁴

İran İslam Cumhuriyeti'nde Meclis-i Şura'nın görev tanımları İran Anayasası'nın altıncı faslın birinci ve ikinci bölümdeki 62'nci ve 100'üncü maddeler arasında detaylı bir şekilde belirtilmiştir.⁹⁵ Bunlar; Şura'nın temel görevleri, kanun yapmak, Bakanlar Kurulu'nun kanun tekliflerini kabul etmek, hükümetin yürütme faaliyetleri ile ilgili işlerin takibini yapmak, Bakanlar Kurulu'nu denetlemek, Meclis iç tüzüğünü düzenlemek, AKK'ye altı hukukçu seçmek, yeterli talep sağlandığında Anayasa'yı değiştirme teklifinde bulunmak, Anayasa Değiştirme Konseyi'nin on üyesini seçmek, gerekli gördüğünde referanduma gitmek ve yabancıların ülkedeki faaliyetlerini denetlemek şeklindedir.⁹⁶ İslami Şura Meclisi'nde kanun teklifi on beş milletvekili veya Bakanlar Kurulu tarafından verilir. Demokratik ülkelerdeki parlamentoların işleyişinde bulunan gensoru, güvenoyu, soru sorma, meclis araştırması, yürütmenin denetlenmesi gibi özellikler İran'ın İslami Şura Meclisi'nde de bulunmaktadır.⁹⁷

⁹³ Sinkaya, B., a.g.e., s. 20.

⁹⁴ Koç, M., a.g.m., s. 8-9.

⁹⁵ Hukuk Ansiklopedisi, İran İslam Cumhuriyeti Anayasası, <https://hukukbook.com/tag/iran-anayasasi/> (Erişim Tarihi: 25.06.2022).

⁹⁶ Fanid, N., a.g.m., s. 287.

⁹⁷ Kamacı, Y. (2012), İran İslam Cumhuriyeti Meclisi, <http://politikaakademisi.org/2012/08/04/iran-islam-cumhuriyeti-meclisi/>. (Erişim Tarihi: 15.06.2022).

1.2.5. Anayasa Koruyucular Konseyi (AKK)

İran’da AKK geniş yetkilerle donatılmış bir kurumdur. Ülkedeki uzmanlar ve danışma konseyine nazaran daha aktiftir. Konsey on iki üyeden oluşmaktadır. Konsey’in üyeleri farklı usullerle seçilmektedir. Konsey, kanunları dinî ve hukuki açıdan denetim vazifesini yerine getirdiği için üyeler din ve hukuk alanında ihtisaslaşmış kişiler arasından farklı kurumlar tarafından seçilmektedir. Dinî lider, konseyin altı üyesini ülkenin din adamları arasından seçer. Seçilenlerin her biri farklı alanlarda uzman kişilerdir. Aynı şekilde diğer altı üye ise yine ülkedeki uzman hukukçular arasından Meclis-i Şura tarafından seçilmektedir. Hukuk alanında seçilenlerin dinî alanda da yeterli bilgi birikimine sahip olmaları gerekmektedir. Seçilen üyelerin altı yıllık görev süreleri bulunmakta fakat her grubun üç üyesi üç yılda bir yeniden seçilmektedir.⁹⁸

AKK’nin yetkileri ve görevleri anayasada belirtilmiştir. Konsey’in en önemli görevi Meclis’ten geçen kanunların anayasaya, şeriata ve hukuka uygunluğu incelendikten sonra onaylanıp onaylanmayacağına karar vermektir. Dolayısıyla AKK’nin varlığı olmadan Meclis’in varlığı geçersizdir. Konsey’in bir diğer vazifesi ise anayasanın yorumlanmasını sağlamaktır. Anayasadaki şer’i konular dinî liderin atadığı kişilerin sorumluluğundayken hukuki meseleler ise Şura Meclisi’nin atadığı hukuk alanındaki uzman kişilerin sorumluluğundadır. Konsey’in bir diğer önemli vazifesi ise ülkedeki seçimleri düzenlemek ve denetlemektir. Bu özelliğinden dolayı AKK demokratik ülkelerdeki Yüksek Seçim Kurulu’na benzerlik göstermektedir.⁹⁹ Özellikle seçimlerde aday olan kişilerin geçmişleri, ideolojileri ve fikirleri detaylı bir şekilde konsey tarafından incelendikten sonra seçime girmelerine izin verilmektedir.¹⁰⁰

İran İslam Cumhuriyeti bir Anayasa Mahkemesi’ne sahip değildir. Ama onun yerine AKK’nin bu vazifeyi yerine getirdiği söylenebilir.¹⁰¹ Ülkede muhafazakâr kesime yakın duruş sergileyen Konsey, bu yüzden rejimin temel koruyucusu olarak görülmüştür. Seçimlerde de güçlü bir etkiye sahip olan Konsey, muhafazakâr yapısı yüzünden farklı grupların ve fikirlerin adil bir şekilde seçime girmelerine engel olmaktadır. Aynı husus

⁹⁸ Kamacı Y. (2012), İran Uzmanlar Konseyi ve Danışma Konseyi, <http://politikaakademisi.org/2012-07/28/iran-uzmanlar-konseyi-ile-danisma-konseyi/>. (Erişim Tarihi: 15.06.2022).

⁹⁹ Koç, M., a.g.m., s. 11.

¹⁰⁰ Caner, a.g.e., s. 92.

¹⁰¹ Kamacı, İran Uzmanlar Konseyi ve Danışma Konseyi.

cumhurbaşkanı seçimlerinde de görülmektedir. Demokratik ülkelerinin birçoğunda yasaların anayasaya uygunluğunun denetimi, yürütme ve yasamadan bağımsız olarak Anayasa Mahkemeleri tarafından yapılırken İran’da bu denetim, yönetime tamamen bağlı olan AKK tarafından yapılmaktadır.¹⁰²

1.2.6. Uzmanlar Meclisi

Uzmanlar Meclisi, İslam Devleti’nde AKK’dan sonra en etkili kurumdur. Uzmanlar Konseyi’ni bu kadar etkili ve güçlü kılan nokta rejimin liderini seçme yetkisini elinde bulundurmasındandır. Konsey üyeleri halk tarafından sekiz yılda bir seçilir. Uzmanlar Konseyi de devletin Velayet-i Fakihi’ni seçmektedir. Uzmanlar Meclisi, liderle halk arasında bir köprü vazifesi görmektedir.¹⁰³ Uzmanlar Meclisi, 88 üyeden oluşur ve yılda bir kez toplanır. Üyeleri ülkenin önde gelen din adamlarıdır. Uzmanlar Meclisi seçimlerine katılacak olan üyeler, Anayasa Koruyucuları Konseyi tarafından denetlenir ve kimlerin seçime girebileceklerine Konsey karar verir. Buradaki önemli husus dinî liderin seçtiği AKK’nin üyelerinin, Uzmanlar Meclisi’nin üyelerinin seçime girmesine onay vermesi gibi iç içe girmiş ilişkilerin olduğu bir sistemin var olmasıdır.¹⁰⁴

Uzmanlar Meclisi, dinî lideri görevden alma ve denetleme yetkisine sahiptir. Bu yetki anayasal bir yetkidir. Görevden alma hususunun yaşanabilmesi için dinî liderin anayasada belirtilen yöneticinin özelliklerinden birini veya birkaçını kaybetmiş olması gerekmektedir. İlişkilerin iç içe girdiği böyle bir sistemde liderin görevden alınması şeklinde bir durum yaşanmamıştır ve yaşanması beklenilmemektedir. İlk dinî lider olan Humeyni’nin ölümünden sonra Uzmanlar Meclisi yeni rehber olarak Ayetullah Ali Hamaney’i seçmiştir. Son Uzmanlar Meclisi seçimi 2016 yılının Nisan ayında yapılmıştır. Dinî lider Hamaney’in yaşlanmasıyla birlikte son zamanlarda bu Meclis’in önemi artmıştır.¹⁰⁵

¹⁰² Akman, a.g.e., s. 1632.

¹⁰³ Yüksel K. (2012), İran Uzmanlar Konseyi ve Danışma Konseyi, <http://politikaakademisi.org/2012/07/28/iran-uzmanlar-konseyi-ile-danisma-konseyi/>. (Erişim Tarihi: 15.06.2022).

¹⁰⁴ Koç, M., a.g.m., s. 11-12.

¹⁰⁵ Yüksel K. (2012), “Uzmanlar Konseyi ve Danışma Konseyi”, <http://politikaakademisi.org/2012/07/28/iran-uzmanlar-konseyi-ile-danisma-konseyi/>. (Erişim Tarihi: 15.06.2022).

1.3. Humeyni Döneminde İran’da Dış Politika

Ayetullah Humeyni İran’ın İsfahan eyaletinin Humeyn kasabasında, 24 Eylül 1902 tarihinde Ruhullah Mustafavi adıyla dindar bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelmiş ve ilerleyen yıllarda daha ziyade Ayetullah Musevi Humeyni adıyla tanınır olmuştur.¹⁰⁶ Humeyni beş aylıkken babasını kaybetmiştir. Humeyni, ailesinden aldığı din eğitime daha sonra gideceği İran’ın Kum şehrinde devam etmiştir. Humeyni Kum’da¹⁰⁷ başladığı din ve fıkıh eğitiminin yanında felsefe ve irfan eğitimi de almıştır. 1930 yılına kadar herhangi bir siyasi faaliyette bulunmayan Humeyni, bu alandaki görüşlerini ilk 1944 yılında yayınladığı bir yazısında dile getirmiştir.¹⁰⁸ Bu yazısında Kuran’ı Kerim’de geçen bir ayetteki “kıyam” kelimesini “siyasi direniş” olarak yorumlamış ve bu yaklaşımıyla esasen İran’ın var olan sorunları için ulemaya çözüm olarak direnişi göstermiştir. Kum’daki medreselerin baş hocası olan Muzafferüddin Burucirdi’nin 1961 yılında ölmesiyle Humeyni yeni dinî lider olarak görülmüştür. Humeyni artık Şii inancının taklit merciinde bulunan otorite olmuşken devrime doğru giden süreçte aktif direnişine 1963 yılında başlamıştır.¹⁰⁹

1.3.1. İdeolojiye Dayalı Dış Politika

1979 yılında İran İslam Devrimi fiilen gerçekleşmiştir. Şah’a karşı geniş halk kitlelerinin katılımı sonucu gerçekleşen bu olay, 20. yüzyıla damgasını vuran önemli toplumsal hareketlerden birisidir. Toplum içinde birbirine taban tabana zıt birçok kesimin katılımı ile gerçekleşen devrimin öncelikli amacı Şah’ın bertaraf edilmesi olmuştur. Devrimin yaşanmasının temel sebebi sadece Şah’ın günlük politikaları değil, yıllarca İran halkına karşı yapılan baskılar ve zulümlerin artık dışa vurulmasıydı.¹¹⁰

Devrim sürecinde Humeyni ülkeye dönerek kurulacak olan yeni siyasi sistemde ruhani lider olarak etkisini göstermiştir. Humeyni, ilk olarak kurulan geçici hükümetin başına Mehdi Bazargân’ı getirmiştir. Bir liberal demokrat olan Mehdi Bazargân’ın başbakanlık

¹⁰⁶ Baylak, Ayşe (2009). “İmam Humeyni”, İlke Yayıncılık, İstanbul, s. 13.

¹⁰⁷ Kum İran İslam Devletinin şehridir. Şii din adamlarının yetiştiği ve medreselerinin bulunduğu ilim şehridir. Kum Şii’ler için kutsal bir mekân olduğu gibi aynı zamanda bir ticaret merkezidir. Bkz. Mete Bazin, “KUM”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Cilt 26, Ankara 2002, s. 361.

¹⁰⁸ Algar, Hamid (1998). “Humeyni”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Cilt 18, İstanbul, s. 359.

¹⁰⁹ Algar, H., a.g.m., s. 363.

¹¹⁰ Abrahamian, E., a.g.e., s. 204.

dönemi zorlu geçmiş, Humeyni ile arasındaki ilk ihtilaf, yeni devletin isminin belirlenmesi için yapılacak olan referandumda halka seçenek olarak sunulacak alternatiflerin tespitinde yaşanmıştır.¹¹¹ Bazargân'ın Demokratik İslam Cumhuriyeti fikri Humeyni tarafından kabul görmemiştir. Humeyni tarafından bu fikrin kabul görmemesinin temel sebebi demokrasiyi Batı medeniyetine ait bir kavram olarak görmesidir. Ona göre İslam'ın demokrasiye ihtiyacı yoktur.¹¹² 1979- 1981 yılları arası iç politikada devrimin kurumsallaşması için verilen çabalar İran İslam Devleti'nin ideolojisini dış politikaya yansıtamamasına sebep olmuştur. İran İslam Devleti'nin yeni anayasasının hazırlanması, Meclis ve diğer kurumlardaki hâkimiyetin sağlanmasından sonra Humeyni, devrimin ideolojisini uluslararası sistemde dile getirmeye başlamıştır.¹¹³

Devletlerin dış politikalarında ideolojinin yeri azımsanmayacak kadar önemlidir. Tarihte yaşanan birçok devrimde, devrim ideolojisi ülkelerin dış politikalarını belirlemede ana unsur olmuştur.¹¹⁴ İran İslam Cumhuriyeti'nin dış politikasında da ideolojinin etkisi hayli fazladır. Bu ideolojinin temeli ruhani lider Humeyni tarafından atılmıştır. Humeyni'nin beslendiği asıl kaynak ise İran'ın Şii inancına dayanmaktadır.¹¹⁵ Fakat Şii düşüncesi tek başına dış politikayı belirlemede yeterli olamamıştır. Humeyni'nin karizmatik bir lider olması hasebiyle ideolojisi, kişiliği ve liderliği İran toplumsal ve siyasal hayatına nüfuz etmiştir.

Şii inanın temel sembollerinden olan Kerbela olayı, Hz. Hüseyin'in şahsında ezenler-ezilenler, hakkı ve adaleti arayanların mücadelesi Humeyni'nin siyasi düşüncesinin temelini oluşturmuştur. Bu mücadelede hak olan doğru olandır. Ezilen halklar için hakkı ve doğruyu yerine getirdikten sonra zafer kazanmak Hakk'ın elindedir. Sonuç olumsuz olsa da manevi mükâfat alınacaktır. Hz. Hüseyin'in direnişini kendisine örnek alan Humeyni, dış politikada kendisini ezilen tüm dünya halklarının hamisi olarak görmüştür. Humeyni dünya insanlarını ezenler- ezilenler, hak-batıl, zulmedenler-zulmedilenler

¹¹¹ Gündoğdu, Ü., a.g.e., s. 157.

¹¹² Humeyni'ye göre demokrasiyle İslam'ı yan yana koymak İslam'a hakarettir. Çünkü İslam demokrasiden üstündür. O'na göre İslami devlet meşruti yönetim şeklidir. Humeyni demokrasiyi Batı'nın bir sömürge aracı olarak görmüştür. Eğer İslam varsa zaten demokrasiye ihtiyaç yoktur. Bkz; Humeyni, İslam'da Devlet, Objektif Yayınları, İstanbul, s. 74

¹¹³ Gündoğdu, Ü., a.g.e., s. 158.

¹¹⁴ Gündoğdu, Ü., a.g.e., s. 167-168.

¹¹⁵ Gündoğdu, Ü., a.g.e., s. 168.

şeklinde ayırmıştır. Bu ideoloji Hz. Hüseyin ve Yezit arasındaki mücadeleden esinlenerek oluşturulmuştur.¹¹⁶

İran İslam Devleti'nin dış politikasındaki en önemli ideolojik değişimi ABD ve Batı karşıtlığı olmuştur. “Ne Doğu Ne Batı Tek Yol İslam” sloganı çerçevesinde dış politika şekillenmiştir. Humeyni uluslararası sistemdeki çift kutuplu düzene alternatif yol olarak İran İslam Devrimi'ni sunmuştur. Yukarıda da belirtildiği gibi Humeyni dünyayı ezenler-ezilenler, batıl yola sapmış olanlar olarak ayırmaktadır. Bu ayrımı somutlaştırırken hak yolda ilerleyenler safına İran İslam Devleti'ni koymuştur.¹¹⁷ Humeyni'ye göre iki bloklu dünya düzeni diğer devletlere dayatılan ve devletlerin bir taraf seçmelerine zorlayan bir batıl düzen sistemidir. Büyük şeytan olarak tanımlanan Amerika'yla hiçbir şekilde ilişki kurulmamış ve tamamen düşmanlık üzerine bir dış politika uygulanmıştır. ABD'nin yanında İsrail ve Siyonizm'in de yok edilmesi gerektiğini açıkça söylemiştir.¹¹⁸

Humeyni'nin dış politikadaki en önemli teorilerinden biri de Büyük Komplo teorisidir. Humeyni'ye göre tüm dünya devletlerinin tek bir gayesi vardır, o da İslam devletlerinin yok edilmesi veya sömürgeleştirilmesidir. Emperyal devletlerin sömürülerinden kurtulmak için Humeyni'nin işaret ettiği en temel çözüm İslam Birliği'dir. Ona göre bu birliğin sağlanması için İslam ülkelerindeki krallık, emirlik ve benzeri yönetimler yıkılmalıdır. Kurtuluş için İslami hükümetlerin kurulması lazımdır, bunun için de Müslüman devletler kendi aralarındaki küçük farklılıkları köşeye koyup birliktelik için çaba göstermelidir. Bu birliğin öncülüğünü de İran İslam Cumhuriyeti yapmalıdır.¹¹⁹

1.3.2. Devrim İhracı Politikası

İran İslam Cumhuriyeti'nin kuruluşunun ilk on yılında “Devrim İhracı” dış politikada ana unsur olmuştur. Bu politikanın belirleyicisi dinî lider Ayetullah Humeyni'dir. Humeyni'nin en büyük arzularından biri İslam ülkelerinde de İran Devrimi'ne benzer devrimlerin yaşanmasıdır.¹²⁰ Ona göre bu düşünce biçimi devrim ihracı değil, tam aksine ezilen halkları kurtarmak için onlara yol göstermektir. Humeyni ihraç edilmesini istediği

¹¹⁶ Gündoğdu, Ü., a.g.e., s. 171.

¹¹⁷ Gündoğdu, Ü., a.g.e., s. 171.

¹¹⁸ Halhalli, Bekir (2014). “Humeyni Dönemi İran Dış Politikası”, Birey ve Toplum Dergisi, Cilt 4, Sayı 18, s. 78.

¹¹⁹ Gündoğdu, Ü., a.g.e., s. 172.

¹²⁰ Gündoğdu, Ü., a.g.e., s. 178.

İran İslam Devrimi'nin meşru yöntemler kullanılarak yapılmasını istemiştir. Fakat birçok İslam ülkesinde meşru yolların dışında İran'ın gayrimeşru yollar kullanmaya çalıştığı bilinmektedir. Ülkelerin iç işlerine müdahale olarak algılanan bu politika birçok devlet tarafından eleştirilmiştir.¹²¹

İslam Devrimi'nin ihraç edilmesi misyonu İran'a münhasır bir husus değildir. Tarihsel süreç içinde yaşanan devrimler kendi ülkeleri ile sınırlı kalmamıştır. Devrimciler gerçekleştirdikleri devrimlerin diğer ülkelerde de gerçekleşmesi için çaba göstermişlerdir. Çünkü devrimciler, devrimsel fikirlerinin insanlığın kurtuluşu olarak görülmesini arzu ederler. Bu husus 1789 Fransız Devrimi'nde de 1917 Rus Devrimi'nde de karşımıza çıkmaktadır. Fransız Devrimi'nin getirmiş olduğu özgürlük, eşitlik, milliyetçilik, adalet kavramları Fransa ile münhasır kalmamış ve Fransa bu kavramların diğer ülke ve devletler tarafından kabul görmesi için aktif şekilde devrim ihracı politikası gerçekleştirmiştir. Aynı şekilde Ekim Devrimi de Rusya ile sınırlı kalmamış ve Sosyalistler, Rusya'da yaşanan devrimin aynısını diğer ülkelerde de işçi sınıfını destekleyerek hayata geçirmeye çalışmışlardır. Bu durum devrimler için normal bir olgu olduğundan İran'ın da böyle bir politikaya başvurması anlaşılabilir bir husustur. Yukarıda da vurgulandığı gibi devrimin ihracı misyonu İran'a münhasır bir husus değildir.¹²²

İran'ın devrim ihracı politikasına başvurmasının bir diğer önemli sebebi de uluslararası sistemde yalnızlaşmış olmasıdır. Humeyni'nin "Ne Doğu Ne Batı, Sadece İslam" politikası İran'ın tüm müttefiklerini kaybetmesine neden olmuştur.¹²³ Çift kutuplu uluslararası sistemde kendine yer bulamayan İran, alternatif yol olarak İslam ülkeleriyle birlikte İslam Birliği'ni kurmayı hedeflemiştir. Ama mevcut İslam ülkelerinin monarşi, krallık ve emirlik ile yönetilmeleri bu birlikteliğin gerçekleştirilmesini sekteye uğratmıştır. Zaten fıkırsel olarak Humeyni'nin idare anlayışına da zıt olan bu yönetimler ancak devrim ile değişebilecekti. Bu ülkelerde yaşanacak olan devrimler İran'a yeni müttefikler de kazandıracaktır. Böylece İran hem uluslararası sistemde yalnızlaşmaktan

¹²¹ Gündoğdu, Ünal (2011). "Geçmişten Bugüne İran İslam Devrimi: Genel Değerlendirme", Ortadoğu Analiz Dergisi, Cilt 3, Sayı 29, s. 95.

¹²² Gündoğdu, Ü., a.g.e., s. 179.

¹²³ Gündoğdu, Ü., a.g.m., s. 97.

kurtulacak hem de İslam Birliği'nin gerçekleştirilmesi için engel olarak görülen krallıklar yıkılacaktı.¹²⁴

İran İslam Devrimi dinî nitelikli bir devrim olup başka örneklerine nazaran sınırlı kitlelere hitap etmekteydi. Zira öncelikli olarak bir İslam devriminin başka dinlere mensup ülkelerde yaşanması beklenemezdi. Bu engeli fark eden Humeyni zamanla devrimin dinsel özelliğini ikinci plan alarak daha evrensel mesajlar vermeye çalışmıştır. Bunu tüm ezilen halkları emperyalist güçler karşısında mücadele etmeye davet ederek gerçekleştirmeye çalışmıştır. Verilen bu evrensel mesajlara rağmen İran İslam Devrimi'ne istenilen ilgi gösterilmemiştir. Üçüncü dünya ülkelerinin ilgisizliği sonucu tekrar hedef değişikliğine gidilerek İslam ülkelerindeki Şii nüfusu üzerinden devrim ihracı yapılmaya çalışılmıştır.¹²⁵

İslam ülkelerine ihraç edilmek istenen devrimin önündeki bir diğer engel ise mezhepsel farklılıklar olmuştur. Şii İslam geleneğinden beslenerek gerçekleştirilen İran Devrimi'nin Sünni ülkelerde gerçekleştirilmesi hayli zordu. Humeyni ilk yıllarda bu engeli devrimin Şii yönüne atıfta bulunmayarak aşmaya çalışmıştır. Devrimin ihraç edileceği Müslüman ülkelerde emperyal devletlere karşı ortak hareket etme stratejisi üzerinden politika oluşturmaya çalışmıştır. Mezhepsel fikirler ikinci plana alınarak İslam'ın temel ve ortak esasları üzerinden kamuoyu oluşturulmaya çalışılmış fakat Sünni mezhep anlayışına sahip olan İslam ülkelerinde devrim ihracı politikası iç işlerine müdahale olarak algılanıp rağbet görmemiştir. Böylece İran, dünya ülkelerinden karşılık bulamadığı gibi İslam ülkelerinde de yeterli talep görmemiştir.¹²⁶

1.3.3. ABD ile İlişkiler ve Rehine Krizi

İslam Devrimi öncesi İran-Amerika ilişkileri en üst noktadaydı. İran, Amerika'nın ileri karakolu olarak bölgede görev yapmış, iki taraf da politikalarını çıkarları doğrultusunda yürütmüştür.¹²⁷ Şah, petrol satışından elde ettiği milyar dolarlık gelirle Amerika'dan silah alarak varlığını ona bağımlı bir şekilde sürdürürken ABD, SSCB'ye karşı yürüttüğü

¹²⁴ Alagöz, Bilgehan (2004). "İran-Batı Avrupa İlişkileri", Marmara Üniversitesi Ortadoğu Araştırma Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, s. 20

¹²⁵ Halhalli, a.g.m., s. 84.

¹²⁶ Gündoğdu, Ü., a.g.e., s. 192.

¹²⁷ Semiz, Yaşar ve Akgün, Birol (2005). "Büyük Ortadoğu Jeopolitiğinde İran-ABD İlişkileri", SÜ İİBF Sosyal ve Ekonomik Araştırma Dergisi, Cilt 5 Sayı 9, s. 164.

siyasette İran'ın varlığına ihtiyaç duymuştur. İlişkiler bu şekilde sürdürülürken 1979 yılında gerçekleşen İslam Devrimi'yle ABD ile İran arasındaki ilişkiler tamamen kopmuştur.¹²⁸

Devrim sonrası İran'ın dış politikasında paradigmatik değişimler yaşanmıştır.¹²⁹ Bu farklılaşma radikal idealist bir politika olarak tanımlanmış, uluslararası sistemde hegemon güçlere karşı verilen bir mücadele olmuştur.¹³⁰ Humeyni'nin şahsında yürütülen idealist politika, ülkedeki İslamcı ve sol kesim konsolide edilerek Amerika karşıtlığı üzerinden yürütülmüştür. Humeyni'nin ABD'ye yönelik dış politikası, 1953 yılında Musaddık'ın uygulamaya çalıştığı politika ile aynıdır.¹³¹ İran'ın son yüzyıllık tarihinde uluslararası sistemdeki hegemon güçlere karşı var olma mücadelesi İslam Devrimi'yle başarılmıştır.

İran ile ABD arasındaki ilişkilerin kopma noktası ise rehine krizi olayı olmuştur. Ekim 1979'da devrik lider Muhammed Rıza Şah, hastalığı için ABD'ye iltica etmiş, ABD'nin Şah'ı ülkesine kabul etmesi İran halkı tarafından tepki ile karşılanmıştır. Şah'ın ülkeye kabul edilmesi ABD ile Şah arasındaki ilişkinin somut örneği olarak gösterilmiş ve devrimci İslamcılar buna cevap vermek için ABD Büyükelçiliği'ne eylem gerçekleştirmişlerdi. İçinde İslamcı ve sol görüşlü öğrencilerin bulunduğu bir grup öğrenci, elçilikte rehin aldıkları 52 çalışanı 444 gün boyunca rehin tutmuştur.¹³²

Rehine krizi üçüncü dünya ülkelerinde geniş destek bulmuş ve İran İslam Devleti'nin bu ülkeler nezdinde prestijini arttırmıştır. Böyle bir eylemi desteklemeyen Başbakan Bazargân istifa etmiştir. Humeyni ise ilk etapta böyle bir olayı tasvip etmediğini söylemiş olsa da öğrencilerin elçilikteki gizli belgeleri dünya kamuoyu ile paylaşmaları sonucu kararını değiştirip desteğini bildirmiştir. ABD'nin Tahran Büyükelçiliği'ndeki gizli dokümanların öğrenciler tarafından yayınlanmasıyla ABD'nin Orta Doğu üzerindeki

¹²⁸ Semiz ve Akgün, a.g.m., s. 165.

¹²⁹ Sarı, İsmail (2015). "1979 Devrimi Sonrası İran'ın Rejim Paradigması ve Dış Politika Yönelimleri", Türkiye Ortadoğu Araştırma Dergisi, Cilt 2 Sayı 1, Ankara, s. 116.

¹³⁰ Sarı, a.g.m., s. 116.

¹³¹ Halhalli, a.g.m., s. 83.

¹³² Yurdakurban, İsmail (2007). "Devrim Sonrası İran Dış Politikası (1979-2005)", Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya, s. 21-22.

emelleri deşifre edilmiştir. Dünya kamuoyunda geniş yankı bulan bu belgeler ABD'yi zor duruma sokmuştur.¹³³

ABD, elçilik baskınına karşı çok sert tepki göstermiş ve her türlü cezalandırma yöntemine başvurmuştur. Ambargo, İran mal varlıklarının dondurulması, İran vatandaşlarının vatandaşlıklarının iptal edilmesi gibi çeşitli yollara başvuran ABD askerî müdahale seçeneğini son çare olarak görmüştür. Humeyni, ABD'ye büyük şeytan olarak baktığı için uygulanan yaptırımların hiçbir caydırıcılığı olmamıştır. Son seçeneği uygulamaya karar veren ABD, Çöl Operasyonu ile bunu gerçekleştirmeye çalışmıştır. Rehineleri kurtarma hareketi olarak bilinen operasyonu hava şartlarının olumsuz gelişmesi sebebiyle başarısızlıkla sonuçlanmıştır. ABD bu operasyonda sekiz askerini ve helikopterlerini kaybetmiş aynı zamanda prestijine de gölge düşürmüştür. Rehine krizi olayı hiç şüphe yok ki Humeyni'nin imajını güçlendirmiştir. 444 gün süren rehine krizi istenilen mesaj verildikten sonra İran ulusal çıkarlarına daha fazla zarar verilmemesi için Ocak 1981'de sonlandırılmıştır.¹³⁴

1.3.4. İran-İrak Savaşı

Humeyni döneminde İran'ın dış politikadaki en büyük ikinci sorunu Irak Savaşı olmuştur. Bu savaşın temel çıkış sebepleri tek başına Humeyni dönemine ait sebepler değildir. Bu iki devlet arasındaki sorunlar Şah döneminde de krize yol açmıştır.¹³⁵ İran-İrak sınır bölgesinde bulunan Şattül Arap suyu krizin temel çıkış noktası olmuştur. Daha önce Şah döneminde yaşanan bu kriz 1975 yılında imzalanan Cezayir Anlaşması ile çözüme kavuşturulmuştur. Bu anlaşmayla suyunun iki devlet tarafından eşit şekilde kullanılması kararı alınmış, buna karşılık dönemin İran yönetimi ayrılıkçı Kürt gruplarına desteğini kesmiştir. Irak, tarih boyunca Şattül Arap suyunun kendi ülkesine ait olduğunu iddia etmiştir. İran'ın uluslararası sistemde yalnızlaşması onu güçsüzleştirmiş ve Irak'ı İran'a müdahale konusunda cesaretlendirmiştir. Irak, yalnızlaşan İran'a karşı Şattül Arap suyunun hâkimiyetini tamamen sağlamak için 22 Eylül 1979'da savaşı

¹³³ Gündoğdu, Ü., a.g.e., s. 261.

¹³⁴ Gündoğdu, Ü., a.g.e., s. 263.

¹³⁵ Adıbelli, Barış (2012). "Doğu-Batı Yol Ayrımında İran: İdeoloji, Devlet, Dış Politika", Bilim Gönül Yayıncılık, İstanbul, s. 143.

başlatmıştır. Bir sınır sorunu olarak başlayan savaş daha sonra uluslararası bir mesele hâline dönüşmüştür.¹³⁶

İran-İrak Savaşı'nın diğer bir çıkış sebebi İran'ın devrim ihracı politikası olmuştur. Humeyni sürgün hayatında Irak Necef'te temasta olduğu Şii din adamlarının desteğini kazanmış ve İslam Devrimi'nin Irak'ta da gerçekleşmesi için çaba göstermiştir. Devrimle birlikte birçok müttefikini kaybeden İran yeni müttefik arayışı içinde kendisine en yakın olarak Irak'ı görmüştür. Irak lideri Saddam Hüseyin, İran'ın Şii nüfusu üzerinden iç işlerine karışmasından rahatsız olmuş, ülkesindeki Şii nüfusu üzerindeki gücünü kırmak ve Humeyni'nin devrim ihracı politikasına engel olmak amacıyla savaşmayı tercih etmiştir.¹³⁷

22 Eylül 1979 tarihinde Irak'ın sınır boyu hava harekâtı ile fiilen başlattığı savaş, sekiz yıl sürmüş ve yaklaşık 1 milyon insan ölmüştür. İran-İrak Savaşı modern çağda İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra en yıkıcı savaş olarak kabul edilmektedir. Birinci Körfez Savaşı olarak da bilinen bu savaş zamanla uluslararası bir sorun hâline gelmiş, ABD ise direkt taraf tutmaktan kaçınmıştır. Çünkü Amerika için bir tarafın zaferinden ziyade iki tarafın da savaş sonucu yıpratılması ve zayıflatılması daha önemli olmuştur. ABD savaş süresince tarafların güç durumuna göre konumunu belirlemiş, böylece bir tarafın savaşı kazanmasına engel olmaya çalışmıştır. Savaş süresince Amerika her iki tarafa da silah satışı gerçekleştirmiştir.¹³⁸ Hatta 1986 yılında ABD'nin İran'a silah sattığı ortaya çıkınca kamuoyu Başkan Reagan'a tepki göstermiştir.¹³⁹

ABD'nin bitmesini istemediği savaş zamanla farklı bir boyut kazanmıştır. Her iki ülke de birbirlerini yıpratmak için petrol tankerlerine yönelik saldırılar düzenlemeye başlamış, böylece petrol taşıma yolları zarar görmüş, bu zarar Batılı ülkelere dokunmaya başlamıştır. İran; Avrupa ve ABD'yi Hürmüz Boğazı'nı kapatmakla tehdit edince bu durumdan rahatsızlık duymaya başlayan Batı, Birleşmiş Milletler vasıtasıyla savaşa son vermek için arabuluculuk yapmaya başlamıştır. Taraflar, taleplerinin reddedilmesi

¹³⁶ Yurdakurban, İ., a.g.e., s. 23.

¹³⁷ Adıbelli, a.g.e., s. 148-149.

¹³⁸ Gündoğdu, Ü., a.g.e., s. 264.

¹³⁹ Yurdakurban, İ., a.g.e., s. 24.

hâlinde ateşkes yapmayacaklarını bildirmiş olsalar da savaşın vermiş olduğu zarardan kurtulmak için ateşkesi onaylamışlardır.¹⁴⁰

1.3.5. AB ile İlişkiler ve Salman Rüşdi Olayı

İran’da gerçekleşen devrimin demokrasi değil de İslami bir yönetim ile sonuçlanması Batı’da hayal kırıklığı yaşatmıştır. Batı, İran’a yönelik politikasını ABD’nin tavırlarına göre şekillendirmeye çalışmış olsa da çoğunlukla ABD’nin İran’a yönelik sert politikasını doğru bulmamıştır. Humeyni’nin sert politikası ABD’nin İran pazarından çıkmasına sebep olmuştur. Boş kalan İran pazarı AB için kaçırılmaz ve doldurulması gereken bir yer olarak görülmüştür. İran pazarını ele geçirmek isteyen AB, İran ile ilişkileri koparmamaya çalışmıştır.¹⁴¹ AB, İran devriminin zamanla demokrasiye evrileceği ümidini taşımıştır. Ama Humeyni’nin hem Batı’ya karşı tavrı hem de 1989 yılında gerçekleşen Salman Rüşdi olayındaki tavrı İran’da demokrasinin daha uzun yıllar gerçekleşmeyeceğinin en belirgin göstergesi olmuştur. Salman Rüşdi olayı AB-İran ilişkilerini zedelemiştir.

Salman Rüşdi, Hint asıllı İngiliz vatandaşıydı. Hindistan’da fakir köylü kesimi ile ilgili romanlar ve hikâyeler yazan bir yazardı.¹⁴² Rüşdi, 1988 yılında “Şeytanın Ayetleri” isimli bir kitap yayınladı. Bu kitapta Hz. Muhammed’e hakaret edilmiş, peygamberin Kuran’ın ayetlerine eklemeler yaptığı söylenmiştir. Kitapta Mekke’deki putların tapınmaya layık olduğu da vurgulanmıştır.¹⁴³ Kitap; tüm dünya Müslümanları tarafından tepki ile karşılanmış, birçok İslam ülkesinde Salman Rüşdi’ye yönelik protestolar, gösteriler düzenlenmiştir. Gösteriler sonucu Pakistan ve Hindistan’da çatışmalar görülmüş ve protestolar şiddete dönüşmüştür. Bu olayın asıl dönüm noktası Humeyni’nin vereceği tepki olmuştur.

Humeyni 1989 yılında Tahran radyosunda Salman Rüşdi için fetva yayınlamıştır. Yayımlanan fetvada Hz. Muhammed’e hakaret ettiği için Salman Rüşdi’nin cezasının ölüm olması gerektiği vurgulanmıştır. Bu fiili gerçekleştirilenin tüm Müslümanların vazifesi olduğu ve bunu yapacak kişiye ödül verileceği de fetvada vurgulanmıştır.

¹⁴⁰ Gündoğdu, Ü., a.g.e., s. 288.

¹⁴¹ Yurdakurban, İ., a.g.e., s. 28.

¹⁴² Gündoğdu, Ü., a.g.e., s. 377.

¹⁴³ Gündoğdu, Ü., a.g.e., s. 377.

Humeyni'nin bu fetvası geniş yankı bulmuş ve tüm dünyada cadı avı başlamıştı. Salman Rüşdi'ye yönelik Lübnan Hizbullah'ı tarafından suikast düzenlenmiş ve Humeyni suikastı planlayanlara yönelik övgülerini bildirmişti. Humeyni, Irak Savaşı sonucu imzaladığı anlaşmayla kaybettiği popülerliğini bu fetva ile tekrar kazanmıştır. İran, İslam ülkelerinin hamiliğini yeniden üsleneceğini göstermiştir. Bu durumdan rahatsız olan Suudi Arabistan'da ve Türkiye'de yayınlanan fetvaya karşı arayışlar içine girilmiş ve bunun ifade özgürlüğü olduğu vurgulanmıştır.¹⁴⁴

Batı ve ABD'nin bu konudaki tavrı net olmuştur. Yayınlanan kitaptaki fikirler ifade özgürlüğü olarak tanımlanmıştır. Bu fetva İran ile AB ilişkilerini çıkmaza sokmuştur. İngiltere, vatandaşı olan Rüşdi'yi ülkesinde koruma altına almış ve İran ile diplomatik ilişkileri kesmiştir.¹⁴⁵ İngiltere gibi Almanya ve Fransa da İran'daki büyükelçilerini geri çağırarak diplomatik ilişkileri kesmiştir. Salman Rüşdi sebep olduğu olaydan dolayı özür dilemiş fakat Humeyni özrün geçersiz olduğu ve fetvanın uygulanması gerektiği vurgulanmıştır. Humeyni'nin ölümünden sonra fetvanın geçerliliği hakkında tartışmalar yaşanmıştır. En son dinî lider Ali Hamaneyi, yaptığı açıklamada fetvayı ancak veren kişinin kaldırabileceğini, o da öldüğü için fetvanın kaldırılamayacağını söylemiştir.¹⁴⁶

1.4. Rafsancani Döneminde İran'da Dış Politika

3 Haziran 1989 tarihinde devrim liderinin ölümü İran devleti için bir dönüm noktası olmuştur. Humeyni'nin ölümü otorite boşluğu doğacağı izlenimi vermiş olsa da ülkedeki dinî otoriteler süreci iyi yöneterek sürecin sorunsuz geçmesini sağlamışlardı. Din adamlarından oluşan Uzmanlar Meclisi, Humeyni'nin vasiyeti üzerinden yola çıkarak oy çoğunluğu ile Ali Hamaney'i dinî lider seçmiştir.¹⁴⁷

Ali Hamaney'in dinî lider seçilmesinde rol oynayan kişi Haşim Rafsancani olmuştur. Uzmanlar Meclisi'nin dinî lider seçimi sırasındaki tereddütleri Rafsancani'nin yönlendirmeleri sonucunda giderilmiştir. Rafsancani, Uzmanlar Meclisi'nde yaptığı açıklamada Humeyni'nin ölmeden önce kendisine yaptığı bir konuşmasında dinî lider

¹⁴⁴ Gündoğdu, Ü., a.g.e., s. 378.

¹⁴⁵ Alagöz, Bilgehan (2004). "İran-Batı Avrupa İlişkileri", Marmara Üniversitesi Ortadoğu Araştırma Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, s. 33.

¹⁴⁶ Gündoğdu, Ü., a.g.e., s. 379.

¹⁴⁷ Keneş, Bülent (2011). "İran Dış Politikasında Süreklilik ve Değişim (1979-2011)", Marmara Üniversitesi Ortadoğu Araştırma Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, s. 552.

makamına Ali Hamaney'i layık gördüğünü söylemişti.¹⁴⁸ Rafsancani'nin Hamaney'i dinî lider olarak seçtirmesi, onu yönlendirebileceğini düşünmüş olması ihtimalinden kaynaklanmıştır. Dinî lider seçiminden sonra Rafsancani de halk tarafından cumhurbaşkanı olarak seçilmiştir.

Rafsancani, 25 Ağustos 1934'te İran'ın Kerman ilinin Rafsancan ilçesinin Bahraman köyünde doğmuştur. 14 yaşında Kum kentinde dinî eğitim almaya başlamış, ilerleyen yıllarda Ruhullah Humeyni'nin öğrencisi olmuştur. Rafsancani, Humeyni'yle birlikte Şah'a karşı başlatılan devrime aktif olarak katılmıştır. 1964'te Humeyni'nin sürgüne gönderilmesinin ardından arkadaşlarıyla beraber Şah'ın rejimi aleyhinde çalışmalar ve propagandalar yürütmüştür.¹⁴⁹

Humeyni sürgündeyken Rafsancani onun ülkedeki sesi olmuştur. Rafsancani devrim sonrası devrim konseyinde görev alarak devrime yön veren isimlerden olmuştur.¹⁵⁰ 1980 meclis seçimlerinde milletvekili seçildikten sonra meclis başkanı olmuş, 1989 yılına kadar meclis başkanlığı görevini yapan Rafsancani aynı zamanda Düzenin Maslahatını Teşhis Konseyi¹⁵¹ başkanlığını da yapmıştır. Humeyni'den sonra devletin en güçlü ikinci siyasetçisi ve İslami rejimin askerî, siyasi, ekonomik oluşumuna katkı sağlamıştır. Ayrıca Irak-İran Savaşı'nın sonlandırılmasında mutlak etkiye sahip olan kişidir.¹⁵² Rafsancani aynı zamanda Humeyni'nin sevdiği ve güvendiği bir siyasetçi olmuştur.¹⁵³

İran'da ikinci cumhuriyet döneminin başlangıcı uluslararası sistemde büyük dönüşümlerin yaşandığı zamana denk gelmiştir. 1989'da Berlin Duvarı'nın yıkılması, 1991 yılında SSCB'nin dağılması, aynı dönemde İkinci Körfez Savaşı'nın başlaması

¹⁴⁸ Ataş, R. Serdar (2017). "Rafsancani Öldü, Devrim Yaşayacak mı?" <https://www.aljazeera.com.tr/gorus/rafsancani-oldu-devrim-yasayacak-mi>. (Erişim Tarihi: 15.06.2022).

¹⁴⁹ Mepa News, (30.03.2020), Haşimi Rafsancani Kimdir? <https://www.mepanews.com/hasimi-rafsancani-kimdir-35167h.htm>. (Erişim Tarihi: 15.06.2022).

¹⁵⁰ Mepa News, (30.03.2020), Haşimi Rafsancani Kimdir? <https://www.mepanews.com/hasimi-rafsancani-kimdir-35167h.htm>. (Erişim Tarihi: 15.06.2022).

¹⁵¹ İran yönetim yapısı içerisindeki anayasa koruma konseyi ve İslami şura meclisi arasındaki anlaşmazlıkları çözen kurumdur. Aynı zamanda dini lidere danışmalık görevini yapmaktadır. Bkz, Koç, Mehmet "İran'da Devlet Yapısı ve Kurumları", İRAM Yayınları, 2018, s. 9.

¹⁵² Ataş, R. Serdar, (2017). "Rafsancani Öldü, Devrim Yaşayacak mı?" <http://www.aljazeera.com.tr/gorus/rafsancani-oldu-devrim-yasayacak-mi>. (Erişim Tarihi: 15.06.2022).

¹⁵³ Takeyh, a.g.e., s. 51.

İran'ın dış politikada farklı argümanlar geliştirmesini zorunlu kılmıştır.¹⁵⁴ Cumhurbaşkanı Rafsancani, böyle bir ortamda uygulayacağı politikaların İran'ın kaderini belirleyeceğini bildiğinden Humeyni'nin ideolojiye dayalı politikasını sürdürmeyeceğini açıkça belirtmişti. Hem iç hem de dış politikada daha pragmatist hareket etmiştir. Rafsancani'yle Beraber İran'da yumuşama dönemi başlamış, politikalar daha gerçekçi bir zemine oturtulmuştur.

Rafsancani bağımsız bir dış politika savunmuş ve ülkenin egemenliğine zarar gelmediği sürece Doğu ve Batı ile ilişkilerin kurulabileceğini söylemiştir.¹⁵⁵ Cumhurbaşkanı Rafsancani ile birlikte ateşli devrimci dönemi kapanmış, yerini pragmatizm ve tedrici ılımlılığa bırakmıştır.¹⁵⁶ Bu dönemde en çok merak edilen husus İran devletinin ideolojisini oluşturan Humeynizm'in aşıp aşılamayacağı olmuştur.¹⁵⁷ Rafsancani'nin önceliği devrim sürecinde gerginliğin hat safhada olduğu ortamı yumuşatıp toplumdaki ötekileştirmenin azaldığı istikrarlı bir toplum oluşturmaktır.¹⁵⁸ Bunu sağlamak için içeride ve dışarıda pragmatist ve realist politikalar yürütmüştür.¹⁵⁹

Dış politikada daha ılımlı ve yapıcı hareket edeceğinin sinyallerini veren Rafsancani, rejimin devrim ihracı politikasında yaptığı değişimle bunu göstermiştir. Rafsancani, silah zoruyla devrim ihracı politikası olamayacağını açık bir şekilde ifade etmiş böylece Humeyni dönemindeki devrim ihracı ideolojisi yumuşatılmıştır. Hüccetül İslam Rafsancani, Körfez Bölgesi'nde iş birliği, barış ve diplomasiyle hareket edeceğinin sinyallerini vermiştir.¹⁶⁰ Devrim ihracı düşüncesi, içindeki ideolojik kalıntılardan temizlenip pragmatist yaklaşımla ulusal çıkarlar için kullanılmaya çalışılmıştır.¹⁶¹ Dolayısıyla rejimin hiçbir zaman devrim ihracı politikasından vazgeçmediği, sadece kullanılan yöntemin değiştiği görülmüştür.

Rafsancani'ye göre İslam devletinin devamı güçlü bir ekonomiye bağlıdır. Onun gibi pragmatistlerin önceliği demokratik bir toplum oluşturmak değildi, rejimi destekleyen

¹⁵⁴ Adıbelli, a.g.e., s. 174.

¹⁵⁵ Güler, Ahmet (2011). "Devrim Sonrası İran Dış Politikası", Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, s. 180.

¹⁵⁶ Keneş, B., a.g.e., s. 555.

¹⁵⁷ Keneş, B., a.g.e., s. 553.

¹⁵⁸ Takeyh a.g.e., s. 53.

¹⁵⁹ Yurdakurban, İ., a.g.m., s. 30.

¹⁶⁰ Keneş, B., a.g.e., s. 562.

¹⁶¹ Yurdakurban, İ., a.g.e., s. 31.

güçlü bir ekonomi oluşturmaktı.¹⁶² Güçlü bir ekonomi oluşturmak için izlenilen yol liberal ekonomi stratejisi olmuştur. Rafsancani uyguladığı liberal ekonomi modeliyle ülke ekonomisini düzeltmeyi başarmıştır. Humeyni dönemindeki devletçi ekonomi modeli yerine özel sektörün desteklendiği bir model uygulanmış, bunun sonucu olarak ülkede devrimci İslamcılarının zenginleşmesiyle yeni bir orta sınıf doğmuştur.¹⁶³ İran uluslararası kapitalist sisteme entegre edilmeye çalışılmıştır.¹⁶⁴

Rafsancani'nin dış politikada iki temel amacı olmuştur. İlk olarak İran-Irak Savaşı'nda kaybettiği popüleritesini yeniden kazanmak, ikinci olarak da İran ekonomisini ve ordusunu güçlendirmek için bölgesel ve küresel izolasyonu sona erdirmektir.¹⁶⁵ Humeyni'nin ölümü Körfez ülkeleri ile ilişkilerin yumuşatılması için fırsat sunmuştur. 1991 yılındaki Irak-Kuveyt Savaşı İran'ın bölgedeki yalnızlığından kurtulmasına vesile olmuştur. Bu savaşta İran realist bir bakış açısı ile hareket edip tarafsızlığını korumuştur.¹⁶⁶ İkinci Körfez Savaşı'nın İran'a olumlu etkileri olduğu gibi olumsuz etkileri de olmuştur. Bu savaşla Irak, İran cephesinden gelebilecek bir saldırıyı ortadan kaldırmak için İran'la barış anlaşması imzalamıştır. Anlaşma sonucu Saddam Hüseyin, Birinci Körfez Savaşı'nda esir aldığı askerleri serbest bırakmış ve 1975 Cezayir Anlaşması'ndaki sınırlara geri çekilmiştir. İran bunu iyi niyet olarak kabul etmiş ama Irak'a destek vermediğini açıklayarak da Körfez devletleriyle diplomatik ilişkilerini düzeltmeye çalışmıştır.¹⁶⁷ Arap ülkelerinin Saddam Hüseyin'in politikalarından rahatsız olması İran'la ikili ilişkilerin gelişmesine katkı sağlamıştır. İran'ın, kendini bölgeye kabul ettirmek için uygulamış olduğu tarafsızlık politikası ABD'nin bölge devletleriyle ilişkileri geliştirmesine ve bölgeye yerleşmesine sebep olmuştur.¹⁶⁸ ABD'nin bölgede güçlenmesi İran'daki radikal İslamcılarını rahatsız etmiştir. İkinci Körfez Savaşı süresince İran'ın dış politikada devrimci ideolojiden çok ulusal, ekonomik ve politik çıkarları ön planda tuttuğu gözlemlenmiştir.¹⁶⁹

¹⁶² Takeyh, a.g.e., s. 52.

¹⁶³ Hagigi, A., a.g.e., s. 55.

¹⁶⁴ Güler, a.g.e., s. 182.

¹⁶⁵ Adıbelli, a.g.e., s. 175.

¹⁶⁶ Yurdakurban, İ., a.g.e., s. 32.

¹⁶⁷ Yurdakurban, İ., a.g.e., s. 32.

¹⁶⁸ Nağısoy, Zeynelabidin (2011). "İran İslam Devriminden Sonra İran Dış Politikasının Ana Hatları (1975- 1997)", Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya, s. 64.

¹⁶⁹ Güler, a.g.e., s. 193.

Rafsanjani kendi döneminde İran ABD ilişkilerini geliştirmeye çalışmış olsa da hem iç politikadaki radikal muhafazakârların tutumu hem de ABD'nin İran'ı suçlayıcı tavırları bu süreci olumsuz etkilemiştir. İki ülke arasındaki güvensizlik duygusunun ilişkilerin önündeki en önemli engel olduğu bilinmektedir. Rafsanjani'nin yumuşama politikasıyla ABD'ye uzatılmış olan zeytin dalından istenilen karşılık alınamamıştır.¹⁷⁰ Irak-İran Savaşı'nda çifte denge politikası uygulayan ABD, 1991 yılından sonra bu iki ülkeye yönelik çifte çevreleme (Double Containment) politikası uygulamaya başlamıştır. Çifte çevreleme politikasıyla ABD, İran ve Irak'a ekonomik, diplomatik ve siyasi ambargo uygulamıştır. Rafsanjani'nin Körfez Bölgesi'ndeki ılımlı tavrıyla ilişkileri düzeltmeye çalışmasına rağmen ABD'nin çifte çevreleme politikası ilişkileri dönülmez noktaya getirmiştir.¹⁷¹ ABD, Kuveyt, Umman, Katar ve Suudi Arabistan gibi bölge ülkeleriyle ilişkileri artırarak İran'a karşı çevreleme politikası uygulamıştır.¹⁷²

ABD'nin çifte çevreleme politikası AB ülkeleri tarafından karşılık görmemiştir. Batılı ülkeler İran'la olan ilişkilerini ekonomik çıkarları üzerine kurmuşlardı. Batı'yla ilişkilerin inişli çıkışlı olduğu Rafsanjani döneminde ilişkiler temel birkaç olay üzerinden şekillenmiştir. Öncelikle Salman Rüşdi olayı üzerine bozulan diplomatik ilişkiler, Rafsanjani'nin bu olayda geri adım atmaması ve Humeyni'yi desteklemesi olumsuz ilişkilerin temel belirleyicisi olmuştur. Bunun dışında Rafsanjani'nin Kuveyt Savaşı'nda tarafsız kalması ve sorunun çözümünde yapıcı davranması AB nezdinde olumlu karşılanmıştır. Fakat ülkedeki radikal İslamcıların Batı ile olan ilişkilerde olumsuz tavır sergilemeleri ilişkileri istenilen seviyeye ulaştırmamıştır.¹⁷³ Batı'nın önceliği enerji nakil yollarının güvenliği hususu olmuş, İran'ın bu yolları tehdit edecek bir tutum sergilemesi AB nezdinde olumsuz karşılanmıştır.

Sonuç olarak Rafsanjani döneminde İran dış politikada ılımlı, pragmatist, realist ve yapıcı bir politika yürütmüştür. Humeyni dönemindeki ideoloji temelli paradigma değiştirilip ulusal çıkarlar çerçevesinde hareket edilmeye başlanmıştır. İran, bu dönemde devrimin radikal ve ideolojik söylemlerini yumuşatarak uzlaşmacı bir politika yürütmüştür. Bu pragmatist söylem hem Doğu hem Batı'ya söylenmiş olsa da ABD ile

¹⁷⁰ Adıbelli, a.g.e., s. 179.

¹⁷¹ Keneş, a.g.e., s. 599.

¹⁷² Nağısoy, a.g.e., s. 69.

¹⁷³ Nağısoy, a.g.e., s. 78.

İsrail'e karşı sert tutum devam etmiştir. Neticede İkinci Cumhuriyet döneminde de İran içine düştüğü bölgesel ve küresel çifte çevrelemeden tamamen kurtulamamıştır.¹⁷⁴

1.5. Muhammed Hatemi Döneminde İran'da Dış Politika

Seyyid Muhammed Hatemi; İran İslam Cumhuriyeti'nde 1997-2005 yılları arası cumhurbaşkanlığı görevini yapmış, İran'ın seçkinler zümresi olan din adamlarının önde gelen şahsiyetlerindendir. Hatemi'nin İran'daki din adamları imajının tersine şık giyimi ve yüzündeki tebessümle kendisini halktan biri gibi gösterebilmesi onu karizmatik bir lider hâline getirmiştir.¹⁷⁵ Seyyid unvanına sahip olan Hatemi'nin dinî yönü halk tarafından bilinmekteydi. Hatemi dinsel kimliğinin yanında siyasi ve entelektüel bir kişiliğe sahipti.¹⁷⁶ Dünyevi kişiliğini saklamayan Hatemi'nin birçok spor dalına hâkimiyeti ve ilgisi vardı. Kum medreselerinde dinî eğitim aldığı gibi İsfahan Üniversitesi'nde felsefe bölümünü bitirmiş ve Tahran Üniversitesi'nde eğitim bilimleri alanında yüksek lisans yapmasıyla modern eğitimini de tamamlamıştır.¹⁷⁷

23 Mayıs 1997 yılında yapılan cumhurbaşkanlığı seçimlerinde aday olan reformist Hatemi, ülkede rejimin baskıcı tutumlarından rahatsız olan öğrencilerin, sol-liberal kesimin, kadınların ve bazı dezavantajlı grupların oylarını alarak cumhurbaşkanı olmuştur.¹⁷⁸ Cumhurbaşkanlığı seçimine katılım oranı %88 iken oyların %69'unu alan Hatemi, ülkedeki muhafazakârlara karşı ezici bir çoğunlukla seçimi kazanmıştır. Hatemi'yi destekleyenler genellikle toplumun liberal ve değişim isteyen kesimi olmuştur. Seçmenin 20 milyon oyunu alan Cumhurbaşkanı Hatemi, muhafazakârların hayalini kurmuş oldukları halk gücünü tek seferde almayı başarmıştır.¹⁷⁹

Hatemi öncesi dönemlerde iç ve dış politikada halkın beklentileri yeterince karşılanmamıştır. Rafsancani döneminde ekonomik hususlar ve pragmatik yaklaşımlar sergilenmiş olsa da asıl talep edilen demokrasi, özgürlük, sivil toplum ve insan hakları konuları ihmal edilmiştir. İran'daki siyasi gruplardan biri olan reformcular Hatemi'nin

¹⁷⁴ Güler, a.g.e., s. 181.

¹⁷⁵ Oğuz, Sami ve Çakır, Ruşen (2000). "Hatemi'nin İran'ı", İletişim Yayınları, İstanbul, s. 153.

¹⁷⁶ Yolcu, Mithat (2002). "İran'da Reform Hareketleri Rafsancani ve Hatemi dönemleri", Marmara Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, s. 79.

¹⁷⁷ Oğuz ve Çakır, a.g.e., s. 157.

¹⁷⁸ Yurdakurban, İ., a.g.e., s. 38.

¹⁷⁹ Dereli, Hilal (2010). "Hatemi Döneminde İran Dış Politikasında Karar Alma Süreci", Marmara Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, s. 85.

seçimi kazanmasıyla varlıklarını göstermeye başlamışlardır. Reformcuların İran siyasal sisteminde yapmak istedikleri değişim sivil toplum, özgürlük, demokrasi, hukukun üstünlüğü ve çoğunlukçu kavramları çerçevesinde olmuştur.¹⁸⁰ Pragmatistlerin ekonomik alanda yapmaya çalıştıklarını reformcular siyasi alanda yapmışlardır.¹⁸¹ Hatemi döneminde kadınların siyasi ve toplumsal alandaki rolleri artmaya başlamıştır.

Liberal ve Batıcı olarak bilinen reformist Cumhurbaşkanı Hatemi, halkın siyasi ve yönetim alanındaki değişim taleplerini gerçekleştirebilmek için kendilerini rejimin temel bekçileri olarak gören muhafazakâr ve radikal cepheyi karşısına almıştır. Hatemi reformist süreçte en büyük çekişmeyi dinî lider Hamaney'i ile yaşamıştır. Ancak dinî liderin konumu karşısında cumhurbaşkanının yetkilerinin sınırlı olması Hatemi'nin elini zayıflatmıştır.¹⁸² Aynı şekilde Anayasa Koruyucular Konseyi ile İslami Şura Meclisi'nde çoğunluğun muhafazakârların elinde olması süreci daha da yavaşlatmıştır. Hatemi'nin istenilen reformları gerçekleştirememesinin sebeplerinden biri muhafazakârların engellemeleri olarak görülmüş olsa da bunun yanında Hatemi'nin sistemin adamı olduğu ve amacının ise rejimi yumuşatarak halkın rejime olan desteğini artırmak olduğu da söylenmiştir.¹⁸³

Hatemi reformcu yönü olsa da toplumun şekillendirilmesini İslami hükümlere dayanarak yapmaya çalışan biri olmuştur. Hatemi, Batı'nın aşırı maddeciliğini hep eleştirmiştir. Değişimin tedrici devam etmesinin gerektiğini düşünen Hatemi, bu anlayışından dolayı taraftarları tarafından eleştirilmiştir. Onu destekleyenler; hızlı bir değişim isteyenler, ihtiyatlı davrananlar ve aşırıya kaçmak istemeyenlerden oluştuğu için Hatemi bu gruplar arasındaki dengeyi korumaya çalışmıştır.¹⁸⁴

Hatemi cumhurbaşkanlığı dönemlerinde iç politikada istediği başarıyı kazanamamış olsa da İran'ın uluslararası sisteme yöneliminde önemli değişiklikler yapmıştır.¹⁸⁵ Hatemi'nin dış politikada Rafsancani dönemine nazaran daha yapıcı ve diyaloga açık tavrı

¹⁸⁰ Alagöz, B., a.g.e., s. 59.

¹⁸¹ Kılıç, Ramazan (2013). "İran Dış Politikasının Evrimi: Körfezde İran-Arap İlişkileri Örneği", Liberal Düşünce Derneği, Cilt 6, Sayı 23, Ankara, s. 171.

¹⁸² Yurdakurban, İ., a.g.e., s. 39.

¹⁸³ Yolcu, a.g.e., s. 80.

¹⁸⁴ Takeyh, a.g.e., s. 58.

¹⁸⁵ Takeyh, a.g.e., s. 131.

sergilemesi diğer devletlerle olan ilişkilerin düzeltilmesini sağlamıştır.¹⁸⁶ Aynı olumlu havanın bölge devletlerine de yansıtılması bölgedeki gerginliğin azalmasını sağlamıştır. Hatemi'yle birlikte pek çok devlet İran'ı artık devrimi ihraç eden bir ülke olarak değil, iç reformlar yapan, dış ilişkilerde uzlaşmaya çalışan ve ideolojiden uzak bir devlet olarak görmeye başlamıştır.¹⁸⁷

Hatemi uluslararası aktörlere seçim sürecinde verdiği olumlu mesajları, seçimden sonra fiiliyata dökmekte geç kalmamıştır. Göreve geldikten sonra dış politikadaki ilişkileri düzeltmek için Tokyo, Moskova, Madrid, Paris gibi önemli şehirlere ziyaretler gerçekleştirmiştir. Gittiği yerlerde önemli yazar ve düşünürlerin mezarlarını ziyaret etmekten çekinmemiştir. CNN'e röportaj vererek Batı ve ABD hayranlığını gizlememiştir. Humeyni dönemindeki bazı politikalardan dolayı özür dilemiştir. Bölge ülkeleri ile güvenlik anlaşmaları imzalamış, Filistin sorununun çözümünde Humeyni'nin politikasının zıddı olarak iki devletli çözümü kabul edebileceğini söylemiştir. Hatemi'nin ılımlı politikaları hegemon güçleri sevindirmiş, sistemin karşısında duran bir İran görmektense sisteme entegre olmuş bir İran'ı görmek onlar için hayli sevindirici olmuştur.¹⁸⁸

Bu dönemde İran dış politikadaki tutumlarını farklı bölgelerde farklı stratejiler izleyerek uygulamaya çalışmıştır. Bu bölgeler; Körfez Bölgesi, Avrasya, Doğu Arap Bölgesi, ABD ve Batı olarak karşımıza çıkmaktadır. Her ne kadar Hatemi ve Rafsancani dönemlerinde ılımlı ve yapıcı bir politika uygulanmış olsa da bölgelere göre kullanılan argümanlar değişebilmiştir. Körfez Bölgesi'nde ulusal çıkarlar ön plana çıkarken Doğu Arap bölgesinde ise daha idealist bir politikayla karşımıza çıkmıştır. Aynı şekilde Avrasya bölgesinde realist ve pragmatist bir politika uygulanırken ABD ve Batı'ya karşı gerçeklikten uzak sert ideolojik bir politika sürdürülmüştür.¹⁸⁹

Hatemi'nin ABD'ye yönelik dış politika stratejisi farklı olmuştur. Cumhurbaşkanı Hatemi 1998 yılında CNN'e vermiş olduğu röportajda ABD halkına övgüler dizerek iki kültür arasında benzerliklerin olduğuna vurgu yapmış ve ilişkilerin medeniyetler arası

¹⁸⁶ Yurdakurban, İ., a.g.e., s. 40.

¹⁸⁷ Keneş, B., a.g.e., s. 981.

¹⁸⁸ Adıbelli, a.g.e., s. 182.

¹⁸⁹ Takeyh, a.g.e., s. 72-110.

diyalog çerçevesinde düzeltilebileceği mesajını vererek ABD'ye zeytin dalı uzatmıştır.¹⁹⁰ Ama iki devlet arasındaki güvensizlik, ilişkilerin temkinli devam etmesine neden olmuştur. Hatemi'nin, Salman Rüşdi olayı ve ABD bayraklarının yakılmasıyla ilgili olaylarda duyduğu derin üzüntüsünü bildirmesi olumsuz havanın yumuşamasını sağlamış ama her iki devlet de iç politikadan gelecek olan tepkilerden çekindiklerinden bu sürecin yavaş ilerlemesini tercih etmişlerdir.¹⁹¹

Hatemi, İran siyasi sistemindeki diğer dış politika belirleyicilerini, ABD ile olan ilişkilere ikna edebilmek için ABD'nin bazı tavizler vermesi gerektiğini biliyordu. Özellikle muhafazakârların tepkilerini azaltmak için bunu başarması gerekecekti. Pragmatist politikalar ve yapılan gizli görüşmeler meyvesini vermeye başlamıştı. ABD, Hatemi'nin olumlu yaklaşımı karşısında, 1953 yılında Musaddık'a yapılan darbe ile ilgili politikanın yanlış olduğunu söylemiştir. Çifte çevreleme doktrini çerçevesinde İran'a uygulanan ambargo hafifletilmiş, İran'ın kârlı ihracat ürünleri olan petrol, halı, fındık gibi ürünlerin üzerindeki kısıtlamalar kaldırılmıştır. Bunu yapan ABD, diğer taraftan İran siyasi sistemindeki çarpıklığa vurgu yaparak demokrasinin hâlâ istenilen seviyede olmadığını söylemiştir.¹⁹²

İran-ABD arasındaki olumlu hava 2001 yılına kadar devam etmiş olsa da istenilen seviyede olmamıştır. 2000 yılında ABD'de yapılan başkanlık seçimi sonucu yeni Başkan George W. Bush olmuştur. Başkanın değişmesiyle ABD'nin İran politikası da değişmiştir. Yeni Başkan George W. Bush'un İran'a karşı izleyeceği politika çok daha sert olmuştur.¹⁹³

11 Eylül saldırıları sonrası ABD'nin uluslararası sistemdeki politikası daha saldırgan bir hâl almıştır. ABD terörizme karşı başlatmış olduğu savaşta dünya devletlerine “ya ABD'yle birlikte ya da ABD'nin karşısında” olacakları mesajını vermiştir. ABD terörizme destek veren devletleri “şer eksenini” olarak tanımlamış, bu devletlerin Irak, İran ve Kuzey Kore olduğunu söylemiştir. Hatemi, 11 Eylül saldırısını kınadığını söylemiş olsa da ABD'nin İran'ı şer eksenine dâhil etmesinin önüne geçememiştir.

¹⁹⁰ Gürel, a.g.e., s. 53.

¹⁹¹ Dereli, H., a.g.e., s. 96.

¹⁹² Takeyh, a.g.e., s. 135.

¹⁹³ Yurdakurban, a.g.e., s. 42.

ABD'nin İran'a karşı düşmanca tavrı ülkede Hatemi'nin elini zayıflatmış ve muhafazakârların elini güçlendirmiştir. Hatemi'nin ABD'ye uzatmış olduğu zeytin dalı boşa çıkmıştır.¹⁹⁴

Rafsanjani döneminde Basra Körfezi'nde izlenen pragmatist politika Hatemi'yle birlikte daha ileri seviyeye götürülmüştür. Bölge ülkeleri ile yapılan karşılıklı ziyaretler ilişkilere olumlu yansımıştır. Hatemi'nin 1999 yılında Körfez ülkelerine yapmış olduğu ziyaret ve verilen mesajların barışçıl olması ilişkileri artırmıştır.¹⁹⁵

1997 yılında İslam Konferansı Örgütü'nün 8. Zirve Toplantısı'nın İran'da yapılması ve Hatemi'nin toplantının başkanlığını yürütmesi ona fırsat sunmuştur. Tüm İslam devletlerinin temsilcilerinin bir arada olduğu bu konferansta Hatemi, İran'ın hiçbir İslam ülkesine düşmanlık beslemediğini açıkça belirterek niyetinin olumlu olduğunu göstermiştir.¹⁹⁶ Bu politika dinî lider Hamaney'i tarafından onaylanmış ve Hatemi bölge ülkelerinin iç işlerine karışmayacağını garantisini vermiştir. Hatemi, komşularıyla sıfır sorun politikası yürütmüştür.¹⁹⁷ Bu politika vesilesiyle İran, 2001 yılında Suudi Arabistan ile güvenlik anlaşması imzalamıştır.¹⁹⁸ Ancak Hatemi aynı yapıcı üslubu Azerbaycan'a karşı kullanmamıştır. Bu dönemde Hatemi'nin Ermenistan politikası İran-Azerbaycan ilişkilerini olumsuz etkilemiştir.

Rafsanjani döneminde İran-AB ilişkileri istenilen noktaya getirilememiştir. Hatemi seçimi kazandıktan sonra Batı'ya yönelik verdiği ılımlı mesajlar bu süreci hızlandırmıştır. ABD'nin çifte çevreleme politikasını desteklemeyen AB, İran'la ilişkileri hiçbir zaman tamamen koparmamış ve ekonomik ilişkiler için her zaman açık kapı bırakmıştır. AB'nin, İran İslam Cumhuriyeti'ne yönelik eleştirel diyalog politikası, Hatemi'nin reformist politikalarıyla yapıcı diyaloga dönüşmüştür. AB-İran arasındaki sıkıntılı süreci sona erdiren hususlar Hatemi'nin Salman Rüşdi olayı ve Mikenos davası hakkında özür dilemesi ve İngiltere'ye Rüşdi fetvasının uygulanmayacağını garantisini vermiş olmasıdır. Hatemi'nin bu tutumu AB büyükelçilerinin ülkeye geri dönmelerini

¹⁹⁴ Yurdakurban, a.g.e., s. 42.

¹⁹⁵ Kılıç, a.g.m., s. 173.

¹⁹⁶ Yurdakurban, a.g.t., s. 40.

¹⁹⁷ Takeyh, a.g.e., s. 84.

¹⁹⁸ Caner, a.g.e., s. 82.

sağlamıştır. AB, Şubat 1998 tarihinde Tahran’a yönelik üst düzey ziyaret yasağını kaldırmıştır.¹⁹⁹

Hatemi dönemiyle beraber İran için dış politikada ideolojinin bir anlamı kalmamıştı. İran artık ulusal, ekonomik, siyasal çıkarları çerçevesinde hareket etmeye başlamış ama dış politikada göstermiş olduğu başarıyı iç politikada gösterememiş olması halkın ona olan güvenini sarsmıştır. Hatemi sekiz yıllık cumhurbaşkanlığı sürecinde hedeflediği siyasi reformları istediği şekilde gerçekleştirememiştir. Muhafazakârların ve radikallerin engellemeleriyle karşılaşması süreci daha da sıkıntılı hâle getirmiştir. ABD Başkanı Bush’un yeni doktrini ile muhafazakârlar içeride daha da güçlenmiştir. 2005 yılındaki seçimde reformcuların dönemi kapanmış ve muhafazakâr siyasi düşünceden gelen Mahmud Ahmedinejad cumhurbaşkanı seçilmiştir.

1.6. Ahmedinejad Döneminde İran’da Dış Politika

Mahmud Ahmedinejad, Hatemi’den sonraki İran’ın altıncı cumhurbaşkanıdır. 3 Ağustos 2005 tarihinde ikinci turda seçilmiştir. İran’ın ulema sınıfına mensup olmayan ilk cumhurbaşkanıdır. İran Bilim ve Teknoloji Üniversitesinde inşaat mühendisliği bölümünü bitirdikten sonra bu üniversitede öğretim üyeliği yapmıştır. Aynı zamanda İran’ın profesör unvanına da sahip olan ilk cumhurbaşkanıdır.²⁰⁰

Ahmedinejad rejimin en kritik kurumlarında görev yapmıştır. Devrim Muhafızları Ordusu’nda baş mühendislik, Erdebil eyaletinde valilik vazifesi ve son olarak 2003-2005 yıllarında Tahran Belediye Başkanlığı görevini yerine getirmiştir.²⁰¹ Ahmedinejad’ın bilinen bir diğer özelliği ise 4 Kasım 1979 tarihinde gerçekleşen rehine krizi olayındaki öğrencilerin başkanlarından biri olmasıdır.²⁰²

Yukarıda da değindiğimiz gibi Ahmedinejad din adamları sınıfına mensup biri değildir. İnşaat mühendisi olan Ahmedinejad, dinî kimliği bulunmamakla beraber mütevazı hayat şekliyle Humeyni’ye çok benziyordu. Orta sınıftan biri olup dünyevi beklenti içinde

¹⁹⁹ Yurdakurban, a.g.e., s. 41.

²⁰⁰ TimeTürk “Mahmud Ahmedinejad Kimdir?” <https://www.timeturk.com/mahmud-ahmedinejad-kimdir/biyografi-801794>. (Erişim Tarihi: 25.06.2022).

²⁰¹ TimeTürk, Mahmud Ahmedinejad Kimdir? <https://www.timeturk.com/mahmud-ahmedinejad-kimdir/biyografi-801794>. (Erişim Tarihi: 25.06.2022).

²⁰² Hagigi, a.g.e., s. 58.

değildi ve İran'ın elit tabakasına mensup olmayan bir şahsiyetti. Ahmedinejad her ne kadar muhafazakâr yönü ağırlıkta olsa da Hatemi ve Rafsancani gibi ayrıcalıklı bir sınıfa mensup değildi.²⁰³

Peki nasıl ulema sınıfına mensup olmayan bir kişi İran cumhurbaşkanı olmayı başarmıştır? Seçim stratejisi, ideolojisi veya düşünce yapısıyla İran'da hangi toplumsal hareketin desteğini almayı başarmıştır? Ahmedinejad'ı başarıya ulaştıran husus, seçim sürecinde halkın gündelik sorunlarına yönelik çözümler üretme yaklaşımı olmuştur. Rafsancani ve Hatemi orta ve alt sınıfın sorunlarına çözümler üretememişti. Ahmedinejad ekonomide sosyal adaletin sağlanacağı vaadiyle bu kesimlerin desteğini almayı başarmıştı. Ahmedinejad bu başarısı sadece reformistlere yönelik değil; aynı zamanda muhafazakârlara yönelik de kazanılan bir başarı olmuştur.²⁰⁴

Ahmedinejad ve takipçilerinin seçim sürecinde en etkili olan vaatleri; yolsuzluğa karşı savaşılabacağı, sosyal adaletin sağlanacağı ve petrol gelirlerinin halka eşit dağıtılacağı konuları olmuştur. Onun bu popülist söylemleri ve mütevazı yaşantısı halktan biri olduğu izlenimi uyandırmıştır. Ahmedinejad “anti-elitist”²⁰⁵ bir kişiliğe sahiptir. Bu yönüyle ülkedeki zengin elit kişilerin yaşam tarzlarını eleştirmiş ve halka zenginliğin eşit şekilde dağıtılacağını söylemiştir. Seçildikten sonra ilk icraatlarından biri de petrol gelirlerinin bir kısmını halka dağıtmak için ayrı bir fon oluşturmak olmuştur.²⁰⁶

Ahmedinejad'a göre İran'ın dış politikada başarılı olmasının yolu ılımlı ve yapıcı politikalarla değil, karşılıklı güç mücadelesiyle olmalıdır. Ona göre şu ana kadar uygulanan pragmatist ve reformcu politikalar ülkenin menfaatlerini korumakta başarısız olmuştur. ABD'de başa geçen neo-muhafazakârların İran'a karşı sert tutumları Ahmedinejad'ın elini güçlendirmiştir. Yeni yönetim Bush'un tutumuyla birlikte İran'da güçlenen muhafazakârlar cumhurbaşkanlığını kazanmalarıyla dış politikadaki medeniyetler arası diyalog politikasını terk etmişlerdir. Hem Ahmedinejad'a göre hem de radikal muhafazakârlara göre tek yol güçlü olmak ve güçlü görünmektir. ABD ve İsrail karşıtlığı üzerinden politikasını belirleyen Ahmedinejad'a göre ABD'ye karşı güçlü

²⁰³ Adıbelli, a.g.e., s. 185.

²⁰⁴ Keneş, B., a.g.e., s. 1141.

²⁰⁵ Bu tabir Bülent Keneş'e aittir. Bkz, Bülent Keneş, İran Dış Politikasında Süreklilik ve Değişim, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2012.

²⁰⁶ Keneş, B., a.g.e., s. 1146.

olmak için nükleer silah geliştirilmelidir. İran'ın nükleer enerji politikası Ahmedinejad döneminde hız kazanmıştır. Bunun bir diğer sebebi de ABD yönetiminin İran'la ikili ilişkileri tamamen koparmış olmasıdır.²⁰⁷

Yukarıda da değindiğimiz gibi Ahmedinejad döneminde dış politikayı asıl belirleyen unsur ABD'deki neo-muhafazakâr yönetimin İran'a karşı sert tutumu olmuştur. Neo-muhafazakârların bu uzlaşma temelli olmayan politikası İran'da da aynı sert radikal politikayla karşılık bulmuştur. Bu sert politika eski devrimci söylemlerle desteklenmiştir. Devrimci söylemlerin ışığında nükleer enerji politikasında değişikliğe gidilerek daha agresif bir politika izlenmiştir.²⁰⁸

Ahmedinejad döneminde dış politikada kullanılan argümanlar Humeyni dönemindeki politikalarla benzerlik göstermiştir. İlkesel olarak benzerlik gösterse bile pragmatist bir politika da olduğu söylenebilir. Devrim ideolojisi uygulanmaya çalışılmasına rağmen belli noktalarda ulusal çıkarlar daha ön planda olmuştur.²⁰⁹ Ahmedinejad devrimci tavırlarıyla küresel sistemin yeniden yapılandırılması talebini dile getirmiştir. Birleşmiş Milletler toplantılarına radikal görüşleriyle damga vurmuş, BMGK'nın veto yetkisinin beş ülkenin inisiyatifine bırakılmasını eleştirmiştir.²¹⁰

Ahmedinejad ile Humeyni arasındaki benzer noktalardan biri de ikisinin İsrail düşmanlığı üzerinde hem iç siyaseti hem de dış politikayı konsolide etmiş olmasıdır. Ahmedinejad'a göre İsrail yeryüzünden silinmelidir. Onun bu İsrail karşıtlığı Batı'yla ilişkilerin bozulmasına sebep olmuştur.²¹¹ Aynı şekilde BM toplantılarında Yahudi soykırımının Batı tarafından yapıldığı için Batı'nın İsrail'e kendi topraklarını vererek İsrail'in devlet kurmasına yardımcı olması gerektiğini vurgulamıştır. Batı'nın suçundan dolayı Filistinlilerin kendi yurtlarından edilmesini eleştirmiştir. Ona göre Holokost bir yalandan ibarettir ve böyle bir durumun olup olmadığını tarafsız tarihçiler ve akademisyenler

²⁰⁷ Keneş, a.g.e., s. 1200.

²⁰⁸ Yegin, Abdullah (2014). “Devrimin 35. Yılında İran Dış Politikası”, SETA Yayınları, Sayı 31, s. 3-4.

²⁰⁹ Yegin, a.g.m., s. 4.

²¹⁰ Keneş, a.g.e., s. 1216.

²¹¹ Zümrüt, Can (2008). “Ahmedinejad Dönemi Türkiye-İran İlişkileri”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 66.

tarafından araştırılmalıdır.²¹² Ahmedinejad'ın İsrail hakkındaki bu radikal söylemleri birçok devleti rahatsız etmiştir.

ABD'nin Irak'a müdahalesi sonrası İran, Irak'taki Şii nüfus üzerindeki hâkimiyetini artırarak bölgeyi kendisine bağlamaya çalışmıştır. Irak'ta Şii kesimin yönetimde ağırlığının artmasıyla İran-Irak ilişkilerinde birliktelik sağlanmış ve ortaya bir Şii Hilali projesi çıkmıştır. Bölge ülkelerini rahatsız eden bu politika zamanla ilişkilerin bozulmasına yol açmıştır. Rafsancani ve Hatemi'nin ılımlı politikalarıyla rafa kaldırılan bu politika, Ahmedinejad'ın radikal politikalarıyla yeniden uygulamaya sokulmuştur. İran tarafından böyle bir politikanın olmadığı vurgulanmış, hatta bu Siyonistlerin İslam ülkeleri arasında ihtilaf çıkarmak için ortaya attıkları bir iddia olarak tanımlanmıştır.²¹³

Ahmedinejad döneminde İran ve egemen güçler arasında uyuşmazlığın çıktığı nokta İran'ın nükleer politikası olmuştur. İran'ın nükleer stratejisi İslami Devrim'le başlayan bir süreç değildir. Nükleer program Şah döneminde ABD ve İngiltere'nin desteğiyle başlamıştır. Ancak ülkede rejimin değişmesiyle ABD'nin İran'ın nükleer politikası hakkındaki görüşleri de değişmeye başlamıştır. İran nükleer programı 1990'lardan sonra yeniden başlamış, bu konuda en büyük desteği Rusya'dan alınmıştır. İki devlet arasındaki nükleer anlaşma ABD'nin itirazlarına rağmen imzalanmıştır.²¹⁴

Ayetullah Humeyni'ye göre kitle imha silahları ahlaki ve İslami değildir. Her ne kadar Humeyni bu politikayı desteklememiş olsa da İran'ın bölgede ve küreselde güç mücadelesi içinde bulunmasından dolayı zorunlu olarak bu yola başvurulmuştur. İran'ı nükleer programına yönlendiren husus güvenlik olmuştur. İran küresel sistemde gücün dengelenmesi için nükleer enerjisi olması gerektiğine inanmıştır. İran'ın nükleer enerjide ısrarcı olmasının sebebi onun stratejik kuşatılmışlık duygusundan kaynaklanmıştır. Nükleer silahın caydırıcı özeliğinden faydalanmak isteyen İran'ın bu gücü kazandıktan sonra ülkesinin işgale uğramayacağını düşündüğüne inanılmaktadır.²¹⁵

Ahmedinejad'la birlikte İran'ın nükleer enerji politikası artarak devam etmiştir. Ahmedinejad uluslararası platformlarda İran'ın nükleer enerji politikasının barışçıl

²¹² Yegin, a.g.m., s. 3.

²¹³ Yurdakurban, a.g.e., s. 50

²¹⁴ Yurdakurban, a.g.e., s. 53

²¹⁵ Gündoğdu, Ü., a.g.e., s. 397.

amaçlar için olduğu hususuna dikkat çekmiş olsa da Batılı devletleri bu konuda ikna edememiş, petrol ve doğalgaz zenginliğine sahip olan bir ülkenin enerji ihtiyacı için nükleer politika yürütmesi pek inandırıcı gelmemiştir. Öte yandan Ahmedinejad bu hususta Batı'yı eleştirmiş ve nükleer enerjinin diğer devletlerin olduğu kadar İran'ın da doğal bir hakkı olduğunu söylemiştir.²¹⁶

Aslında 2002 sonrası dönemde İran nükleer programı politikası açığa çıkmasıyla beraber ABD İran'ın bu politikasını BM'ye taşımıştır. Konunun kısa bir süre sonra 2006 yılında BMGK'nin konuşulacak bir konu durumuna gelmesi ve İran'a karşı çok taraflı yaptırım kararlarının alınmasına neden olmuştur. Böylece BMGK'da 31 Temmuz 2006'da alınan 1696 sayılı ilk karar ile İran'a karşı ilk uluslararası resmi yaptırım oluşmuştur.²¹⁷ İran, ABD'nin yaptırımlarına maruz kalmış, yurt dışındaki mal varlıkları dondurulmuştur. İran her ne kadar söz konusu yaptırımlara maruz kalsa da nükleer prestijinden taviz vermeden nükleer politikasına devam etmiştir. Ahmedinejad döneminde P5+1 ülkeleriyle²¹⁸ yürütülen nükleer müzakereler sürdürülmüş ama ortak noktada buluşulamamıştır. İran bu süreçte uranyum zenginleştirme çalışmalarına devam etmiştir. Nükleer müzakereler Ahmedinejad dönemi dış politikanın ana unsurlarından biri olmuştur.

İran'ın nükleer politikası sadece Batı ve ABD'yi rahatsız etmemiş aynı zamanda bölge ülkeleri ve Türkiye'yi de rahatsız etmiştir. Türkiye her ne kadar müzakerelerde aracı rolü üstlenmiş olsa da İran nükleer politikasını geliştirmekten geri kalmamıştır. Bölgenin önde gelen ülkelerinden biri olan Suudi Arabistan da İran'ın nükleer programından rahatsızlık duymuş ve ABD'yle nükleer altyapı için anlaşmalar imzalamıştır. Aynı şekilde bölgenin önemli ülkelerinden biri olan İsrail için İran'ın nükleer güce sahip olması kabul edilir bir durum değildi. İsrail radikal çözümleriyle İran'a askeri müdahale girişiminde bulunulması gerektiğini vurgulamış olsa da bu önerisi ABD tarafından destek görmemiştir.²¹⁹

²¹⁶ Keneş, B., a.g.e., s. 1247.

²¹⁷ Aksu, Z., & Akkan G., F. (2019). Birleşmiş Milletler'in İran'a Uyguladığı Yaptırımların Değerlendirilmesi. Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 9(1), s. 46-47.

²¹⁸ İran nükleer anlaşması, İran ile BMGK'nin P5 + 1: ABD, Çin, Rusya, İngiltere, Fransa + Almanya olarak bilinen 5 daimî üyesi arasındaki uzun müzakerelerin ardından Ocak 2016 yılında imzalanarak yürürlüğe girmiştir. <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-59433112> (Erişim Tarihi: 25.12.2023)

²¹⁹ Gündoğdu, Ü., a.g.e., s. 400.

Ahmedinejad döneminde İran'ın İsrail ile ABD karşıtlığı ve nükleer enerji politikası nedeniyle Batı'yla yaşadığı gergin süreçten dolayı Türkiye etkilenmiş olsa da iki devlet arasındaki ilişkilerde belirgin bir olumsuzluk yaşanmamıştır. Türkiye, İran'ın barışçıl nükleer enerji politikasına destek vermiş ve müzakerelerde Brezilya'yla arabuluculuk görevini üstlenmiştir. Türkiye-İran arasındaki ilişkilerin temel unsuru ekonomik ilişkiler olmuştur. İran, Türkiye'nin enerji ihtiyacı nedeniyle Rusya'ya bağımlı hâle gelmesini istemediği için ekonomik ilişkilerin tamamen kopmasına sebep olacak bir politika içine girmemiştir.²²⁰

Ahmedinejad döneminde ABD'ye karşı cephe arayışı içinde olan İran, Avrasya bölgesindeki ekonomik iş birliği örgütlerine dâhil olmaya çalışmıştır. Aynı zamanda Latin Amerika ülkeleriyle ABD karşıtlığı üzerinden ilişkiler geliştirmiştir. Latin Amerika bölgesinde ABD karşıtı olan Venezuela'yla ortak paydada buluşularak antiemperyalist bir cephe oluşturulmaya çalışılmıştır. Ahmedinejad, Batı ve ABD'nin içinde olmadığı her türlü uluslararası iş birliğine kapıları açık tutmuş ve bu yönde çaba sarf etmiştir.²²¹

Ahmedinejad cumhurbaşkanlığı döneminde genel olarak sert radikal politikalarıyla dikkat çekmiştir. ABD ve İsrail karşıtlığı üzerinde yürüttüğü bu politikaları nükleer enerji stratejisiyle sürdürmüştür. Batı'ya yönelik tüm kapıları kapatmış olmasıyla beraber Batı'nın en önemli argümanı olan BM'yi kullanmayı da ihmal etmemiştir. Ahmedinejad katıldığı tüm BM toplantılarına popülist söylemlerle damgasını vurmuş ve üye ülkeleri kızdırmayı başarmıştır. Uluslararası sistemi eleştirerek BM'yi Filistin konusunda ikiyüzlülükle suçlamaktan geri kalmamıştır. Ahmedinejad iki dönemlik cumhurbaşkanlığı sürecini doldurduktan sonra koltuğunu yeni Cumhurbaşkanı Hasan Ruhani'ye devretmiştir. Böylece İran, Humeyni'den sonra devrimin ilkeleriyle yönetilen ikinci bir dönemi kapatmıştır.

1.7. Hasan Ruhani Döneminde İran'da Dış Politika

Ruhani, 14 Haziran 2013 Tarihinde yapılan 11. Cumhurbaşkanlığı seçimlerinde İran'ın yedinci cumhurbaşkanı olarak seçilmiştir. İran cumhurbaşkanlarının dış politikadaki

²²⁰ Yurdakurban, a.g.e., s. 52.

²²¹ Kurt, Hüseyin E. (2018). "Ruhani Dönemi İran Dış Politikası ve Türkiye İlişkiler", Ufuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, s. 31.

stratejilerini anlayabilmek için dış politikanın belirleyicisi konumunda olan dinî lider ile cumhurbaşkanı arasındaki çekişmeleri ve anayasal yetkileri iyi analiz etmek gerekir. Dinî liderin sahip olduğu anayasal ve siyasi güçten dolayı, cumhurbaşkanının dış politikada aldığı bazı kararlar nedeniyle ikili arasında çatışmalar yaşanabilmektedir. Dinî lider, cumhurbaşkanının almış olduğu kararların rejimin ana ideolojisine uygun olmadığı hususunda bir kanıya varırsa, alınan kararı iptal etme yetkisine sahiptir. Çünkü rejimin temel politikalarını belirleme yetkisi dinî lidere aitken, bu politikaları yürütme yetkisi cumhurbaşkanına aittir.²²²

İran’da bazı süreklilik unsurları, dış politikadaki değişimi engellemektedir. Bu unsurlardan en etkili olanı rejimin kendisidir. Her ne kadar yapılan seçimlerde Cumhurbaşkanı değişmiş olmasa bile rejim değişmemektedir. Değişmeyen bu rejimin ideolojisi, cumhurbaşkanının hareket alanını kısıtladığı gibi müesses nizamın temsilcilerinin de bu ideoloji çerçevesinde hareket etmesini sağlamaktadır. Cumhurbaşkanının hem seçkinler zümresinden olması hem de yürütme erkinin başı olarak yetkilerinin anayasada kısıtlanması dış politikadaki değişimi yavaşlatmıştır.²²³

Rejim unsurunun yanında, dış politikadaki değişimi engelleyen bir diğer süreklilik unsuru ise ulusal ve devlet çıkarları olmuştur. İran devletinin ulusal çıkarları, Ruhani’nin olağanın dışında bir değişim göstermesini engellemiştir. Bu husus Ruhani’nin, İran nükleer politikasında selefi Ahmedinejad gibi öncelik vermesi ve bu politikadan vazgeçmemesinde görülmüştür. Nükleer enerji politikasının rejimin ana politikası konumuna gelmesinden dolayı, Ruhani’nin bu politikadan vazgeçme gibi bir seçeneği bulunmamıştır. Ruhani, nükleer enerji politikasını sürdürmekte kararlı davranmış fakat selefi Ahmedinejad’a nazaran kullandığı araç ve yöntemler farklı olmuştur.²²⁴

Dış politikayı belirleyen süreklilik unsurları Ruhani’nin hareket alanını kısıtlamasına rağmen, İran’ın dış politikasında çeşitli değişimler gözlemlenmiştir. Ruhani’nin göreve gelmesiyle birlikte dış politikada rol alan bürokrasi değiştirilmiştir. Özellikle

²²² Yalçinkaya, Alaeddin ve Konukçu, Yasemin (2017). “İran Siyasetinde Dini Lider ve Cumhurbaşkanı İlişkileri: Hasan Ruhani’nin Birinci Dönem Örneği”, *Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Dergisi*, Cilt 2, Sayı 2, s. 408.

²²³ Sinkaya, Bayram (2014). “Ahmedinejad’dan Ruhani’ye İran Dış Politikasında Değişim: İtidalli Dış Politika”, *Ortadoğu Analiz Dergisi*, Cilt 6, Sayı 61, s. 31.

²²⁴ Sinkaya, a.g.m., s. 32.

Ahmedinejad döneminde ideolojik görüşleriyle tanınan bürokratik yöneticilerin yerine daha pragmatist kimlikleriyle bilinen yöneticiler atanmıştır. Ruhani'nin bu stratejisiyle verilmiş olan değişim sinyalleri, yerini zamanla icraatlara bırakmıştır.²²⁵

Ruhani'yle birlikte, İran dış politikasında göze çarpar nitelikte değişim rüzgârları esmiştir. Ruhani'ye göre, ekonominin düzeltilebilmesi için dış yaptırımların kaldırılması gerekmektedir. Yaptırımların kaldırılması için de dış politikada ılımlı hareket edilmesi lazımdır. Peki, bu ılımlı hareket tarzı nasıl olacaktı? Ruhaniye göre ılımlı olmak demek, realite ve İslam rejiminin ideolojisi arasındaki dengeyi kurabilmektir. Aynı şekilde, dış ilişkilerde aşırı yaklaşımlardan kaçınmaktır. Ruhani, dış politikada sloganvari hareketlere karşı çıkmıştır. Ona göre, bu tarz sloganvari ve saldırgan hareketler İran dış politikasını zedelemektedir. Bir diğer ılımlı hareket etme tarzı ise dış dünyayla etkili ve yapıcı iletişim kurmaktır. Ruhani'ye göre İran'ın dış politikada karşılaştığı sorunların temel sebebi, diğer devletlerin İran'a olan güvensizlikleridir. Bu güvensizlik ortamını oluşturan hususlar ise dış politikada gösterilen aşırı yaklaşımlardır. Bu çerçevede eğer aşırıya kaçan söylemler ve sloganlar terk edilirse bu güvensizlik ortamının kalkacağına inanmıştır.²²⁶

Yukarıda da değinildiği gibi Ruhani'nin dış politika tarzının farklı olmasının temel nedeni, onun uluslararası sisteme bakış açısından kaynaklanmaktadır. Selefi Ahmedinejad'a nazaran farklı bir bakış açısına sahip olması, İran dış politikasında değişimi de beraberinde getirmiştir. Ahmedinejad uluslararası sistemi, ezenler ve ezilenler olarak iki sınıfa ayırırken; Ruhani ise uluslararası sistemi, karşılıklı bağımlılık ilkesi üzerinden değerlendirmiştir. Ruhaniye göre devletler ilişkilerini, karşılıklı 'kazan-kazan' yaklaşımına göre sürdürmelidirler. Batı'yı emperyalist ve sömürgeci olarak tanımlayan Ahmedinejad yüzünü Batı'dan Doğu'ya çevirmiştir. Ruhani bu politikayı değiştirerek 'hem Doğu hem Batı' söylemi içerisine girmiştir.²²⁷

Ruhani, dış politika hedeflerini gerçekleştirebilmek için Batı'yla ilişkilerini ılımlı, müzakereci ve uzlaşmacı bir çizgide sürdürmeye çalışmıştır. Fakat aynı müzakereci tavrı bölge ülkelerine karşı gösterememiştir. Çünkü dinî lider, Batı ile ilişkilerde Ruhani'ye göstermiş olduğu toleranslı tavrı bölge politikasında göstermemiştir. Bu da Ruhani'nin

²²⁵ Sinkaya, a.g.m., s. 32.

²²⁶ Sinkaya, a.g.m., s. 32.

²²⁷ Sinkaya, a.g.m., s. 32.

bölgedeki politikasını, dinî liderin çizgisine uygun olacak şekilde planlamasını gerektirmiştir. Bölgede, ılımlı bir politika yerine güvenlikleştirilmiş bir strateji izlenmiştir. İran'ın bölgesel politikaları, bir hükümet politikası olmaktan ziyade bir devlet politikasını yansıtmaktadır. Dinî lider ve Devrim Muhafızları tarafından belirlenen bölgesel politikaları, Ruhani değiştirebilme gücüne sahip değildir. Onun yapabileceği tek şey bu politikalara uyumlu bir şekilde çalışmaktır. Tabii ki bunun yanında Ruhani'nin bölgesel politikalarda, dinî liderden farklı düşünmediğini vurgulayan görüşler de vardır.²²⁸

1.8. İbrahim Reisi Döneminde İran'da Dış Politika

Seyyid İbrahim Reisi Hasan Ruhani'den sonra, 18 milyon 21 bin 945 oy alarak İran tarihinin sekizinci cumhurbaşkanı seçilmiştir. 21 Haziran 2021'de ilk basın toplantısında Reisi şunları söylemiştir:²²⁹ *‘‘Hükümetimizin dış politikası JCPOA²³⁰ ile başlamayacak ve JCPOA ile sınırlı kalmayacak, ancak dış politikada kapsamlı ve dengeli bir etkileşim sürdüreceğiz. Başta komşu ülkeler olmak üzere tüm dünya ülkeleriyle ilişki ve teamül içerisinde olacağımızı ilan ediyorum. Önceliğimiz komşu ülkeler olacaktır.’’*

Reisi, dış politikasında dengeli bir dünya görüşüne sahip olduğunu ve diğer ülkelerle geniş çaplı ilişkiler kurmaya hazır olduğunu her zaman dile getirmiştir. Hükümetin başlangıcından bu yana, Tacikistan, Türkmenistan, Rusya, Katar, Umman, Özbekistan, Birleşmiş Milletler Zirvesi (New York), Kazakistan, Çin, Suriye, Endonezya gibi birçok ülkeye ziyaretler gerçekleştirerek ticaret anlaşmaları başta olmak üzere birçok anlaşmalara imza atmış ve ilişkilerini geliştirmeye çalışmıştır.²³¹ Reisi iktidara gelmesiyle beraber İran'ın yeni atanan 11 büyükelçisiyle yaptığı görüşmede izleyeceği dış politikayı şu şekilde ifade etmiştir: *‘‘Dış politika ulusal gücü artırmaya yönelik şekillendirilmelidir. Bu konuda dinamik ve akıllı bir diplomasi kullanılması gerekmektedir. Bu bağlamda iş*

²²⁸ Yalçinkaya ve Konukçu, a.g.m., s. 409.

²²⁹ Fars News (2022), Reisi'nin dış politika vaadi neydi ve ne oldu? وعده سیاست خارجی رئیسی چه بود و چه شد؟ | خبرگزاری فارس (farsnews.ir), Erişim Tarihi: 10.11.2023

²³⁰ İran Nükleer Anlaşması JCPOA (Joint Comprehensive Plan Of Action) (Ortak Kapsamlı Eylem Planı).

²³¹ Fars News (2023), Reisi'nin 12 Yurt Dışı Ziyaretinde İran Diplomasisinin Dünyaya Mesajı Nedir? 12 سفر خارجی رئیسی؛ پیام دیپلماسی ایرانی برای جهان چیست؟ | خبرگزاری فارس (farsnews.ir), Erişim Tarihi: 15.11.2023

birliği içinde olduğumuz bölgesel örgütler ve küresel kuruluşlarla ilişkilerimizi en iyi şekilde geliştirecek bir dış politika izlemeliyiz.’’²³²

Reisi dış politikasının önemli gelişmelerden biri İran-Suudi Arabistan arasındaki diplomatik ilişkilerin yeniden başlaması olmuştur. Yemen’deki kriz ve Şii din adamı Nimr el-Bakir el-Nimr’in 2016 yılında Suudi Arabistan’da infazına cevap olarak Suudi Arabistan’ın İran büyükelçiliği ve konsolosluklarına yapılan saldırı nedeniyle gerginleşen iki ülke arasındaki diplomatik ilişkiler tamamen kesilmiştir. Çoğu Arap ülkesi de Suudi Arabistan’ı desteklemek için İran’la ilişkilerini askıya almıştır. Irak ve Umman gibi arabulucuların çabalarıyla uzun süren görüşmelerin ardından İran ve Suudi Arabistan, 10 Mart 2023’te diplomatik ilişkilere yeniden başladıklarını açıklamıştır.²³³ Reisi hükümetinin kullandığı diplomatik ağıta ve gerçekleştirdiği ziyaretler sonucu bazı hükümetlerle yapılan ticaret anlaşmaları dikkate alındığında, komşu ülkelerle ve bölgesel aktörle “ilişkileri güçlendirme” eksenli bir dış politika izlediği görülmektedir. Ayrıca Reisi’nin Doğu’ya yönelik bakış açısında bir nevi denge siyaseti izlediğini de söylersek yanlış olmayacaktır.

Reisi, Şanghay İşbirliği Örgütü (ŞİÖ)’nü, AB ve BRICS gibi uluslararası yapıları inovatif geleceğin önemli faktörleri olarak tanımlayarak İran dış politikasında önemli yerleri olan aktörler olarak düşünmektedir. Aynı zamanda Reisi Batılı ülkelere yönelik bazı açıklamalarda bulunarak, Batı ile İran’a yönelik bakış açılarını değiştirmeleri ve iyi niyetli olduklarını kanıtlamaları halinde etkileşime girmeye hazır olduklarını belirtmiştir.²³⁴ Sonuç olarak, Reisi’nin iktidara gelmesinden bu yana uzun zaman geçmemiş, dış politika konusunda ne gibi görüşleri olduğu tam olarak netleşmemiştir. Görüşmelerde önceliğinin büyük güçlerle değil komşularla ilişkiler olacağını vurgulamasına rağmen bunun nasıl olacağını ileri dönemlerde görülecektir.

²³² İlina News (2023), Dış Politika Ülkenin Ulusal Gücünü Artırmaya Hizmet Etmeli, <https://www.ilna.ir/fa/tiny/news-1371277> Erişim Tarihi: 15.11.2023

²³³ Anadolu Ajansı (2023), İran-Suudi Arabistan İlişkilerinin Yeniden Başlaması, از سرگیری روابط ایران- عربستان سعودی و تاثیر آن بر کشورهای منطقه (aa.com.tr), (Erişim Tarihi: 15.11.2023)

²³⁴ Mizan News (2023), وزارت خارجه برای همکاری با هر کشوری متناسب با اقتضائات آن برنامه داشته باشد, Dışişleri Bakanlığı’nın Her Ülkeyle Kendi Gereksinimlerine Göre İş birliği Planı Olması Gerekir, Erişim Adresi: <https://www.mizanonline.ir/00Jm1E>, (Erişim Tarihi: 16.11.2023)

İKİNCİ BÖLÜM

İRAN İSLAM CUMHURİYETİ’NİN AFGANİSTAN’A YÖNELİK DIŞ POLİTİKASI

Çalışmanın birinci bölümünde açıklandığı üzere, 1979 İslam devriminin gerçekleşmesiyle Şii ideolojisine dayalı inşa edilen İran İslam Cumhuriyeti dış politikasının vizyonunda ve misyonunda önemli değişim ve dönüşüm meydana gelmiştir. Bu değişim çerçevesinde İran’ın devrimi ihraç etme ve Şiilik ideolojisine dayalı dış politika amacının ilk ve en önemli muhatabı, büyük oranda Şii nüfusu ve İran’la ortak dile sahip etnikler barındıran Afganistan olmuştur. Çalışmanın ikinci bölümünü oluşturacak bu kısımda, İran’ın dış politika mekanizmasını ilgilendiren Afganistan’ın önemi, yine İran için birçok fırsat, tehdit ve belirsizlikler arz eden Afganistan’a yönelik dış politikasının öncelikleri detaylandırılmıştır.

İran ve Afganistan, gerek “stratejik coğrafyaları” gerekse “dil ve kültür yakınlığı” nedeniyle birbirlerine bağlı olan iki ülke konumundadır. Bu anlamda güvenlik, ekonomi ve sosyal refahları açısından birbirlerine bağımlıdırlar ve jeopolitik kaderleri arasında güçlü bir ilişki vardır. İran’ın Afganistan’a yönelik dış politikasını oluşturan temel faktörler içerisinde Şiilik, Fars milliyetçiliği, ABD, Suudi Arabistan ve Pakistan ile rekabet, etki alanını genişletme ve çevrelenmeyi önleme, enerji ve ticaret politikaları, uyuşturucu kaçakçılığı ve sığınmacılar meselesi gibi hususlar bulunmaktadır. Bu bağlamda konuyu daha detaylı olarak ele almamızda fayda vardır. İran İslam devrimi ve SSCB’nin işgali gibi gelişmelerin ardından İran ile Afganistan arasındaki etkileşimin arttığını söylemek mümkün olabilir.

2.1. 1979 İslam Devrimi Sonrası İran'ın Afganistan Politikası

1979 İslam Devrimi'nin ardından Humeyni döneminden sonra iktidara gelen Rafsancani'nin mahsusen güvenlik kaygısı bakımından İran'ın doğusunda yer alan Afganistan ve Pakistan'a özel bir ilgi göstermiş, bu iki ülke ile olan ilişkilerinde girişimlerde bulunmuştur.²³⁵ Kaldı ki zaten Soğuk Savaş sonrası dönemde Tahran yönetimi, Afganistan, Pakistan, Lübnan gibi çeşitli ülkelerde Şii radikal İslami gruplar ile ilişkilerini sürdürmüştür. Dolayısıyla çalışmanın bu kısmında söz konusu dönemde Afganistan komünist hükümetine karşı tavır sergileyen Pakistan'ı da dahil etmekte fayda vardır.

1979 İran İslam Devrimi dünya ve bölge siyaseti açısından bir dönüm noktası olmuştur. Çünkü bir monarkın, yani Şah'ın devrilmesi ve Humeyni önderliğinde yeni bir İslam Cumhuriyeti'nin kurulması, söz konusu dönemde bir tek Afganistan açısından değil belki nüfusunun yüzde yirmisi Şii olan Pakistan için de sarsıcı olmuştur. Radikal dini devrim hedefleriyle Tahran, Pakistan'ı güvenlik bağlamında kaygılandırmıştır. Buna karşın Pakistan, İran ile ilişkisini bozmayarak, İran-Irak savaşı esnasında tarafsız bir politika takip etmiştir. 1979 yılında ikinci büyük bir şok gerek İran gerekse Pakistan açısından Afganistan'ın SSCB tarafından işgal edilmiş olmasıdır. SSCB'nin, üstelik de Hindistan ile dostane ilişkisi olan komünist bir rejimin kapısına kadar geldiğini gören Pakistan bu dönemde yeniden İran ile bir yakınlaşma girişiminde bulunmuştur. 1980'lerde İran bir taraftan Irak ile savaşını sürdürürken diğer taraftan da Afganistan'da kendisine yakın olarak gördüğü gruplara destek sağlamıştır. Bu dönemde Pakistan ise tam anlamıyla bir cephe ülkesi haline gelmiştir. Öyle ki, bu dönemde Pakistan, SSCB'nin işgaline karşı ABD donanımlı, Suudi Arabistan finansmanlı ve Pakistan eğitilmiş Afganistanlı mücahitler için bir hazırlık ve geçiş merkezi haline gelmiştir. Ancak 1971'de Pakistan'da yaşanan savaş sırasında Doğu Pakistan'ın bu ülkenin topraklarından kopması ve Bangladeş adında yeni bir ülkenin ortaya çıkması Pakistan'ı etnik milliyetçilik hareketleri konusunda tedirgin etmiştir. Bu nedenle Afganistan'a sağlanan yardım Afganistan'daki etnik kimliklere yönelik değil, mezhepsel özelliklere göre ve ABD'nin de aynı eğilimde

²³⁵ Kandemir, Ekber (2016). "İran Dış Politikasında Bölgesel Güvenliğin Rolü: 11 Eylül Sonrası İran'ın Afganistan Siyaseti", Marmara Üniversitesi Orta Doğu ve İslam Ülkeleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2016, s. 44.

olması nedenine bağlı olarak Sünni tercihli olarak dağıtılmıştır. Çünkü İran Şii eksenli devrimin Ortadoğu’da kendisi için yarattığı tehlikeler göz önüne alındığında ABD de, bu dönemde Afganistan’da yaşayan Sünni grupları güçlendirme fikrine karşı çıkmamıştır.²³⁶

Gerek Afganistan’ın gerekse Pakistan’ın genel olarak İran dış politikasında güvenlik eksenli olarak önemli bir yeri vardır. Bu önemin sebebi İran hükümetinin ideolojisine tehdit olarak görülen ve Şii olmayan azınlıkların genellikle bu iki ülke sınırlarında yoğun bir şekilde bulunması olmuştur. Yine Afganistan ve Pakistan özelinde İran perspektifinden ikinci önemli sorun güvenlik konusudur. Bu konuda İran bakımından önemli husus, Pakistan yönetimi tarafından desteklenen Taliban’ın 1989’da SSCB’nin çekilmesi sonrası süreçte 1996’da Afganistan yönetimini ele geçirmesi olmuştur. Öyle ki, aşırı radikal bir örgüt olan Taliban’ın Sünni yöneliminin yanında Afganistan’da çoğunluk olan Peştun etnik unsurlardan besleniyor olması İran güvenliği açısından tehdit oluşturan önemli hususlardan birisi olmuştur. Afganistan’da bulunan ve İran’la ortak bağlara sahip Tacikler ile Hazaralar gibi etnik grupların Taliban tarafından hedef alınması, İran yönetimi için Afganistan’daki çıkarları doğrultusunda ciddi bir güvenlik sorunu oluşturmıştır. Yine İran için üçüncü önemli güvenlik riski de 1980’lerde SSCB işgali esnasında başlayan Afgan mülteci akınının Taliban yönetimiyle beraber yeniden artma olasılığı olmuştur. İran’ın bu üç önemli güvenlik endişesi, Tahran rejiminin Afganistan politikasının daha stratejik hale gelmesine ortam yaratmıştır. Bu nedenle Tahran yönetiminin SSCB işgali sonrası Afganistan iç savaşı sırasında Kuzey kısmında teşkil edilen ittifaka dikkate değer lojistik ve askerî destek sağladığı görülmüştür.²³⁷

SSCB’nin çekilmesinden sonra Washington ve Moskova Afganistan’a karışmama sözü vermiştir. Her iki ülkenin almış olduğu bu karar, savaşın girdabına aldığı bu ülkeyi İran, Suudi Arabistan ve Pakistan arasında vekalet savaşı alanına dönüştürmüştür. Suudiler, *Vahabizm*’i Orta Asya’ya yaymak ve İran’ın devrimci Şii mesajını etkisiz hale getirmek için Afganistan’ı sıçrama tahtası olarak kullanmak istemişlerdir. Pakistan, Afganistan’da Peştun hâkimiyetinde bir hükümet kurmaya ve Hindistan’ın düşmanı olacak bir rejimi destekleyerek aynı devlete karşı stratejik bir derinlik kazanmaya çalışmıştır. Irak ile sekiz

²³⁶ Gökırmak, M. (2011). “Afganistan: Bölgesel Rekabet ve Yeni Açılımlar”, *Güvenlik Stratejileri Dergisi*, 7(13). s. 17.

²³⁷ Kandemir, a.g.e., 2016, 44.

yıllık savaşını sona erdiren İran ise Kabil’de Afganistan’ın zengin etnik çeşitliliğini yansıtan kendisine yakın bir hükümet kurmaya çalışmıştır. Bu anlayış ile Tahran, Afganistan’da Peştun olmayan etnik grupları birleşik bir cephe kurmaya teşvik etmiştir.²³⁸ Yine 1990’lı yıllarda Tahran yönetimi, Irak, Kuveyt, Bahreyn, Suudi Arabistan ve Lübnan da olduğu gibi Afganistan’da da Şii mezhebinden olanları isyana teşvik eden politikalar izlemiş ve bir takım Şii radikal gruplara mali ve askeri destek sağlamıştır.

2.2. Soğuk Savaş Sonrası İran’ın Afganistan Politikası

Soğuk Savaş sonrası dönemde İran’ın Afganistan’a yönelik ilgisi artmıştır. Bu dönemde Tahran’ın Afganistan’a yönelik ilgisinin artmasına olanak sağlayan neden, SSCB’nin Afganistan’dan çekilmesi neticesine oluşan güç boşluğunun Suudi Arabistan ve Pakistan tarafından doldurulmasına yönelik endişesi olmuştur.²³⁹

1991’de ABD ve Rusya’nın Afganistan’daki müttefiklerine askeri yardım sağlamama hususundaki anlaşması, İran, Suudi Arabistan ve Pakistan gibi ülkelerin Afganistan’da manevra alanını genişleterek nüfuz elde etmesine zemin hazırlamıştır. Bu bağlamda İran, Afganistan’a yönelik yeni bir dış politika stratejisi geliştirme girişiminde bulunmuştur. Çünkü İran’ın Şiileri destekleme dış politika vizyonu, çoğunluğu Sünni nüfuzu barındıran Afganistan politikasında etki alanını daraltmıştır. Bu sebeple Tahran, Tacikler ve Özbekler gibi Peştun olmayan Sünni unsurları da kapsayan yeni bir dış politika izlemeye başlamıştır.²⁴⁰

İran, bu yeni stratejisi kapsamında iktidarı elinde bulunduran Pakistan ve Suudi Arabistan yanlısı Peştunlar’a karşı ortak bir cephe oluşturma teşebbüsünde bulunmuştur. Böylece, Pakistan ve Suudi Arabistan’ın Afganistan’daki etkisini en aza indirmeye çalışmıştır. İran’ın Afganistan’da Peştun karşıtı bir koalisyon kurma çabası, 1992 yılında Tacikler, Özbekler ve Hazaralar’ın (Şiiler) bir araya gelerek Kuzey İttifakı’nı oluşturmasıyla gerçekleşmiştir. Tahran’ın da desteğini arkasına alan Kuzey İttifakı, ülkedeki SSCB

²³⁸ Milani, a.g.e., 2020, 15.

²³⁹ K., Armağan ve D., Sercan (2011). “Afganistan ve Pakistan’da yaşanan Gelişmeler ve Uluslararası Güvenliğe Etkileri”, ORSAM Asya Araştırmaları Programı, Ankara, s. 13.

²⁴⁰ Kaya, Ali Cem (2012). “Yeni Büyük Oyun’da Çatışma ve İşbirliği Alanı Olarak Afganistan: ABD-Rusya Kontrollü Rekabeti”, Kadir Has Üniversitesi SBE, İstanbul, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), s. 43.

yanlısı komünist rejimi yıkararak Afganistan İslam Cumhuriyeti'ni kurmayı başarmıştır. Ancak Burhaneddin Rabbani liderliğindeki Kuzey İttifak'ı tarafından kurulan yeni rejim, İran yanlısı bir hükümet olarak görülmesi nedeniyle Peştunlar, Pakistan ve Suudi Arabistan tarafından tanınmamıştır.²⁴¹

SSCB'nin Afganistan'ı işgali sonrası özellikle 1992-1996 yılları arasında Afganistan'da meydana gelen kargaşa ve iç savaş İran açısından güvenlik kaygılarını ön plana çıkartmıştır. Söz konusu dönemde İran, Şii grupları desteklemek ve İslam Devrimi'ni yayma çabası kapsamında İslam Devrim Muhafızları'nı Afganistan'a sevk etmiştir.²⁴² Bu dönemde İran'ın özelde Afganistan politikasının yine üç temel eğilim gösterdiği görülmüştür: Bunlardan birincisi, Afganistan'ın batı vilayetlerinde (Herat, Farah ve Nimruz) İran etkisi altındaki nüfuzunu güçlendirmek, ikincisi, Afganistan içerisinde özellikle ABD'ye ve Batı'ya karşı birlikte hareket edeceği potansiyel güçlü müttefikler aramak ve üçüncüsü ise olası bir ABD saldırısı karşısında Afganistan'a sınırı olan yerlerde tampon bir bölge oluşturabilmektir.²⁴³

Yukarıda ifade edildiği üzere Afganistan'ın SSCB işgaline maruz kaldığı dönemde mülteci akını ile mücadele etmeye çalışan İran bu konuda pek başarılı olamamıştır. Soğuk Savaş sonrası dönemde Afganistan mülteci sorununun gerek Rafsancani yönetimi gerekse müteakip yönetimler tarafından güvenlikleştirilmesinin bir sonucu olarak sorunun sosyal bir sorun olmaktan çıkışı ve bir güvenlik sorunu haline geldiği söylenebilir. Öyle ki, 1997'de İran ve Taliban arkasında yaşanan gerginlik iki ülkenin savaşın eşğine gelmesine sebebiyet vermiştir. Bu süreçte güvenlik endişesinden ötürü İran, ordusunu sınır hattına yığmış ve askerî manevraları içeren bir dizi tatbikat düzenlemiştir.²⁴⁴

1997 yılında yapılan seçimleri Hatemi kazanmıştır. İlk bölümde detaylı olarak yapılan incelemede de belirtildiği üzere Hatemi'nin dış politikası genellikle uzlaşmacı ve işbirlikçi olmuştur. Bunun en önemli göstergelerinden biri şüphesiz göreve gelir gelmez

²⁴¹ Qaderi, Khair Mohammad (2018). “Soğuk Savaş Sonrası Afganistan'ın Avrasya Jeopolitiğindeki Yeri”, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), s. 111.

²⁴² Will Fulton, (2010). “Afghanistan-Iran Foreign Relations” (Afganistan-İran Dış İlişkileri). https://www.criticalthreats.org/analysis/afghanistan-iran-foreign-relations#_edn8a2ed6991e3889830369afcaf58e7b191 (Erişim Tarihi: 05.01.2023)

²⁴³ Knyazev, A. (2011). “Avrasya'nın Büyük Güçlerinin Mevcut Afganistan Politikaları: Rusya, Çin, Hindistan ve İran”, *Ortadoğu Analiz Dergisi*, 3(31-32), 75.

²⁴⁴ Kandemir, a.g.e., 2016, 44-45.

bürokratik bir geçmişe sahip olan Kemal Harrazi'nin Dışişleri Bakanı görevine ataması olmuştur. Bu dönemde Tahran yönetimi komşu ülkelerle ilişkilerin güçlendirilmesi bakımından yeni bir politika izlemeye çalışmış ve Afganistan gibi aynı dili konuşan bölge ülkeleriyle kültürel yakınlaşma girişiminde bulunmuştur.²⁴⁵ Harrazi İran'ın Afganistan politikası için şu sözleri ifade etmiştir: *‘‘Afganistan’da istikrarın sağlanması hem İran hem de diğer küresel ve bölgesel ülkeler açısından olumlu sonuçlar elde edecektir. Bu bağlamda İran, Afganistan’a her türlü desteği sağlayacaktır.’’*²⁴⁶ Harrazi, Afganistan'ın yeniden inşası ve ekonomik kalkınmasına yönelik yardımın, bu komşu ülkede istikrar ve güvenliğin sağlanmasının en önemli yollarından biri olduğunu belirterek, Afganistan'daki istikrarsızlığın İran için siyasi ve güvenlik maliyetlerinin yanı sıra birçok ekonomik maliyeti olduğunu vurgulamıştır. Afganistan'da istikrar sağlanırsa, bu maliyetlerin en aza indirileceğini de savunmuştur.²⁴⁷

2.3. İran'ın Afganistan'a Yönelik Kültürel Diplomasisi

Her ülkenin dış politikasında olduğu gibi İran dış politikasında da siyasi, ekonomik, askeri, kültürel ve benzeri faktörler başat unsurlar olarak önem arz etmektedir. Bu faktörler bölgenin siyasi önceliklerine bağlı olarak farklı alanlarda farklı boyutlarla gerçekleşmektedir. Başka bir deyişle, ülkeler kültürel diplomasi aracılığıyla ideoloji, değerler, sanat, dil ve edebiyat gibi kültürel unsurları ve bileşenleri kullanarak ülkelerin kamuoyunu üzerine etki yaratmaya çalışmaktadır. Böylece bahsi geçen konular bir araya geldiğinde ülkenin dış politika ve davranışları belirlenmektedir. Genel anlamı ile devletler kültürel diplomasi yoluyla üç ana hedefi takip etmektedir:²⁴⁸ Birincisi ülkeler ve etnik gruplar arasında uluslararası bir itibar/imaaj kazanmak ve onların davranışlarını etkilemek, ikincisi kültürel ve bilimsel kurumlar kurmakla istikrarlı ilişkiler ve daha fazla yakınlaşmayı sağlamak ve üçüncüsü ise ülkelerin kültürel ve sosyal ilkelerini doğru bir şekilde anlamak ve kökenlerini araştırmaktır. Bu bağlamda İran örnekli kültür diplomasisinin merkezinde Şii eksenli din olsa da büyük çoğunluğu Sünni olan

²⁴⁵ Öçal, Şamil. (2018). ‘‘İran Dış Politikasında Yumuşak Güç Kullanımı: Kültür ve Dil’’, Ankasam Bölgesel Araştırmalar Dergisi. 2(2), 53.

²⁴⁶ IRNA (2002). ‘‘Harrazi, İran'ın Afganistan'ın yeniden inşasına yönelik politikalarını açıkladı.’’ <https://www.irna.ir/news/5625932/> (Erişim Tarihi: 10.11.2023).

²⁴⁷ IRNA (2002).

²⁴⁸ Dehşiri. M. Rıza (2014). ‘‘ديپلماسی فرهنگی جمهوری اسلامی ایران’’ (İran İslam Cumhuriyeti'nin Kültürel Diplomasisi). Katiba Bilimsel ve Kültürel Yayınları, Tahran, s. 30.

Afganistan'da bu yaklaşım pek başarılı olamamıştır. Bu yüzden İran'ın Afganistan'a yönelik daha çok dil ve kültür gibi faktörleri kullanarak politikalar gerçekleştirmeye çalıştığını ifade etmek yanlış olmayacaktır.

Bu çerçevede Afganistan ve İran gibi iki ülkenin komşu ülkeler olmaları gerçeği ayrıca din, dil, kültür ve siyasi bağlar gibi çok sayıda ortak değerlere sahip olmaları olgusu iki ülke etkileşimini kolaylaştıran unsurlar olmuştur. Zira bu ortak değerler iki ülkenin birbiri üzerine etki yaratmasına neden olmuştur. Farsça veya Darice kelimelerinin kronolojik geçmişine bakıldığı zaman çok eski tarihlere dayanıp Balkh veya Belh'ten²⁴⁹ veyahut yaygın olarak bilinen Mezar-i Şerif'ten geldiği gerçeğine varılır. İran'da Farsça ve Afganistan'da Farsça'ya en yakın dil olan Darice iki ülkede resmi ve ortak dillerdir. Tek bir bütünün iki parçası kadar birbirine yakın olan dil benzerliği İran ve Afganistan'ın birbirine yakınlaşmalarına ve bağ kurmalarına her zaman yardımcı olmuştur.

Din ve kültür gibi unsurlar, toplumları birbirine yakınlaşmasında temel faktörler olarak tarih sayfalarında yer almıştır. Bu bağlamda iki komşu ülke olan İran ile Afganistan arasında da din hassaten “Şiilik” ve “dil” iki ülkenin yakınlaşması bağlamında önemli faktörler haline gelmiştir.²⁵⁰ İran'ın Afganistan'a yönelik kültürel diplomasi faaliyeti olarak yorumlanabilecek en önemli adımıysa, İran tarafından finanse edilen “Tamaddun” ve “Nur” gibi Afganistan'daki televizyon kanalları olmuştur.²⁵¹ Ayrıca Kabil'de şubesi bulunan Hatem-El Nabyeen İslam Üniversitesi, Uluslararası el-Mustafa Üniversitesi gibi kurduğu eğitim kurumları, inşa etmiş okullar ve Şii temelli camiiler²⁵² İran'ın Afganistan'a yönelik uyguladığı kültürel diplomasisinin somut örneği olarak kabul edilebilir.

İran, dil benzerliğini kullanarak Afganistan'daki üniversitelerde zaman zaman kitap sergileri düzenlemekte ve yayınlarını genç Afganistanlılara tanıtmaktadır. Fuarlar, sergiler ve üniversitelere yapılan kitap bağışları gibi faaliyetlerle İran, Şii inancını

²⁴⁹ Belkh veya Belh: Afganistan'ın kuzey vilayetlerinden birisidir. Mezar-i Şerif olarak da bilinmektedir. Eski Afganistan (Ariana'nın) başkenti ve Mevlâna Celaleddin'in doğum yeridir. Bkz. Habibi, A. (1996). “تاریخ مختصر افغانستان”, (Afganistan Tarihinin Özeti), Kabil, 49.

²⁵⁰ Rasuli, Khalilullah (2021). “Kültür Diplomasisi: İran'ın Afganistan'a Yönelik Kültürel Diplomasi Faaliyetleri Üzerine Bir İnceleme.” SDE Akademi Dergisi, 1(2), s. 45.

²⁵¹ Nader, Alireza vd., (2014). “Iran's Influence in Afghanistan: Implications for the U.S. Drawdown”, Rand Corporation, Washington.

²⁵² Ünalı, Ahmet N. ve Başaran, Doğan (2019). “İran Dış Politikasında Yumuşak Güç Kullanımı ve Kamu Diplomasisi: Ortadoğu Örneği.”, Uluslararası Kriz ve Siyaset Araştırmaları Dergisi, s.70.

Afganistan’da yayma çabalarını sürdürmektedir. Afganistan, İran için önemli bir ülke konumundadır; çünkü İran, ambargo ve izolasyonlarla karşı karşıya olduğu dönemlerde Afganistan’a belirli bir önem atfetmektedir.²⁵³

2.4. İran’ın Afganistan Politikasında Şiiliğin Yumuşak Güç Unsuru Olarak Kullanması

Amerikan teorisyen Josph Nye’a²⁵⁴ göre geniş anlamıyla güç bir nesnenin, istediği sonuçlara erişmek için başkalarının davranışlarını etkileme yeteneği niteliğindedir. Nye, bir benzetme yaparak gücü şöyle açıklamıştır: “*Güç, hava durumu gibidir. Herkes ona bağlıdır ve onun hakkında konuşur; fakat çok azı onu anlar. Güç, aynı zamanda aşk gibidir de onu yaşamak tanımlamaktan ve ölçmekten kolaydır; fakat bu onun gerçekliğini azaltmaz.*” Bu çerçeveden bakıldığında Şiilik argümanı İran’ın Afganistan’a yönelik kullandığı en önemli yumuşak güç unsurları arasında yer alır.

İran’ın Afganistan’a yönelik uygulamış olduğu dış politikasında göze çarpan ilk özellik bu politikanın Şii karakterli olmasıdır. İran’ın güvenliği büyük oranda 900 km uzunluğunda Afganistan ile ortak sınırının olması ve Afganistan’daki siyasî hareketlilik durumlarından her zaman etkilenmiştir. Bu nedenle İran yönetimi Afganistan’ın sosyo-politik hayatında her zaman aktif rol oynamaya çalışmıştır. Tahran’ın Afganistan’daki doğal müttefikleri Şiilerdir ve bu nüfusun çoğunluğu da Herat bölgesinde yaşar. İranlılara göre, Tahran yönetimi Afganistan’a hiçbir zaman ideoloji penceresinden yönelmemiş, daha çok bu ülkenin istikrarıyla ilgilenmiştir. Ama İran’ın Afganistan’a yönelik politikaları incelendiğinde bu yargının doğru olmadığı görülür. Tahran Şii ilkeleri aracılığıyla doğrudan ya da dolaylı yollarla kendi benimsediği görüşü dünya ülkelerine yaymaya çalışmıştır/çalışmaktadır. Buradaki en önemli tehlike mevcut uluslararası sistemdeki yasal sınırları tanımamak ve kendi kabul ettiği Şii anlayışı temeline dayalı düşüncelerle dünyadaki bütün Müslümanları sahiplenmeye çalışmasıdır. Humeyni, devrimin birinci yıl dönümü münasebetiyle yaptığı konuşmasında, Müslüman halklar zalim hükümetlere karşı direnmeli çağırısı yapmış ve İslam tarihinde Ali Bin Abi Talip ile İran İslam Cumhuriyeti hariç başka hiçbir İslam yönetimini yaşamadığının altını

²⁵³ The Wall Street Journal, 2020.

²⁵⁴ Nye, J. S. (2005). “Yumuşak Güç: Dünya Siyasetinde Başarının Yolu”, (Çev.) R. İnan Aydın. Elips Yayınları, Ankara, s. 11.

çizmiştir.²⁵⁵ Humeyni'nin bu konuşmasında Şii mezhebine dayalı olduğu İslamiyet hilafetini sadece Hz. Ali'nin dönemine bağlaması, savunduğu doktrinin radikal Şiilikten başka bir şey ifade etmediğini göstermesi bakımından önemlidir.²⁵⁶

Humeyni'nin yaptığı devrimle rejimi yayma arzusu, bölgesel ve küresel aktörler tarafından bir dış siyaset aracı olarak “*Devrim İhracını*” bir tartışma konusu haline getirmiştir. Humeyni'nin devrimden önce 1 Aralık 1978 tarihli beyanında kullandığı “İslam’ı korumak, zalim ve asalaklarını bu mübarek Muharrem ayında devirmek için kanınızı feda edin”²⁵⁷ cümlesi hem Körfez ülkelerini hem de Türkiye gibi diğer bölge ülkelerini rahatsız etmiştir. Böylece Fars ve Şii kimliğiyle bölge ülkelerinden farklı bir jeokültürel yapıya sahip olan İran, bu yeni devrimci kimlik sayesinde bölge coğrafyasında daha da yalnızlaşarak tecrit edilmiştir. Bu düzeyde İran’ın devrimi yayma ideolojisi; İran’ın bölgesel ve bölge dışı aktörler arasındaki algısını değiştirmiş, sadece entelektüel ve retorik düzeyde kalmasına rağmen bir dış politika aracı olarak ‘bozucu girdi’ haline gelmiş ve İran’ın küresel ve bölgesel ölçekte dışlanmasına neden olmuştur.²⁵⁸ Devrimden sonra İran’ın yeni dış politikasını oluşturan devrim ihracı kavramının kısa, orta ve uzun vadeli olmak üzere üç ana hedefi olduğu söylenebilir. Devrim sonrası dış politika anlayışına göre İran, kısa vadeli olarak İslam Cumhuriyeti rejiminin savunulup korunması, orta vadeli olarak devletin bölgesel güvenliğinin sağlanmasını ve uzun vadeli olarak ise İslami değerlerin hüküm süreceği bir dünya düzeni kurmayı hedeflemektedir.²⁵⁹

Genel olarak Humeyni'nin cihanşümül nitelikli bir düşünce içerisinde uzun vadeli hedefi, İran önderliğinde bir ‘İslami dünya düzeni’ oluşturabilmek olmuştur. Humeyni düşüncesine göre sadece belirli bir ülkeye ait değil belki tüm insanlığın yararına çözüm üreten bir din olarak İslam, insanlığın mutlak adalet çizgisi içinde hayatını sürdürebilmesi

²⁵⁵ Mattar, A. (2004). “İdeolojiyet el-Sevra el-İraniyye ve Eseraha Ala At-tevacuhat As-siyasiye el-Harciye el-İraniyye Ticah Devul Haliç el-Arabi” (İran Devrimi İdeolojisi ve İran’ın Arap Körfezi Dış Politikası Yönelimlerine Etkileri), *El-Munezemme El-Arabiyye Li Terbiye ve el-Sekafa vel Ulum*, Kahire. 56.

²⁵⁶ Mattar, a.g.e., 2004, 56.

²⁵⁷ Farsnews (2022). “Humeyni'nin İran İslam Cumhuriyeti'nin Korunması Hakkındaki Görüşü”, نظر (farsnews.ir) امام خمینی (ره) درباره حفظ جمهوری اسلامی/ نظام اسلامی ارجح است یا امام معصوم؟ | خبرگزاری فارس (Erişim Tarihi: 15.12.2023)

²⁵⁸ Sandıklı, A. ve Emeklier, B. (2014). “İran’ın Dış Politika Vizyonu ve Jeopolitik Hedefleri”, Bilgesam Yayını, 419-448.

²⁵⁹ Sandıklı ve Emeklier, a.g.e., 2014, 424.

niteliğinde olmuştur. Bu açıdan bakıldığında 1979 devrimi aracılığı ile Humeyni'nin “zalimler” ve “mazlumlar” şeklinde yaptığı ayrım ile mevcut uluslararası sistemi haksız/adaletsiz bir şekilde tanımlayarak uluslararası adaletin tesis edilmesinde Şiiliğin rolüne vurgu yapması devrim ihracı fikrine dayanan revizyonist dış politika stratejisinin Şii coğrafyası ve kimliği üzerinde hareket ettiğini göstermektedir.²⁶⁰ Zira 2006 yılında yapılan bir araştırmaya göre²⁶¹ İran'ın kendisinde yüzde 90, Afganistan'da yüzde 15, Azerbaycan'da yüzde 75, Bahreyn'de yüzde 75, Irak'ta yüzde 65, Lübnan'da yüzde 45, Kuveyt'te yüzde 30, Pakistan'da yüzde 20, Katar'da yüzde 16, Birleşik Arap Emirlikleri'nde yüzde 6, Suriye'de yüzde 1, Suudi Arabistan'da yüzde 10 ve Hindistan'da yüzde 1 oranında Şii nüfus bulunmaktadır. Dünya Şii nüfusu ve nüfusunun yüzde 90'ı Şii olan İran göz önüne bulundurulursa bu ülkenin Şii jeopolitiği vasatısıyla bölgede etki alanı yaratma kapasitesine sahip olduğu anlaşılmaktadır.

Bu bağlamda Afganistan'ın İran'a komşu ülke olması ve içerisinde %15 Şii nüfus barındırmasından dolayı İran'ın dış politikasında önemli konum elde etmesine neden olmuştur. Aslında İran'ın Afganistan'a müdahalesinin 1979 yılından itibaren başladığını iddia etmek yerinde olacaktır. Çünkü eski SSCB'nin Afganistan'ı işgalinin ardından Tahran yönetimi, resmi ve toplumsal düzeylerde bu işgali kabullenememiş ve SSCB'nin bu adımına sert biçimde karşı çıktığını duyurmuştur. İran'da gerçekleşen devrim Afganistan'da özellikle elit devrimciler tarafından olumlu karşılanmış ve desteklenmiştir. Bu desteğin temel amacı, İran'da oluşan yeni sistem ve düzen ile iş birliği yapma zeminin hazırlanması ve onun yardımıyla işgalci SSCB güçleri ve Moskova denetiminde kurulan komünist hükümete karşı gelme düşüncesi olmuştur. Fakat İran, iki taraf arasındaki bu olumlu havayı değerlendirerek Afganistan'ın içişlerine karışmaya başlamıştır. Bu çerçevede Tahran yönetimi kendisine yakın gördüğü Afganistan'daki özellikle Şii grupları yanına alarak onları destekleyip o dönemde bu muhalifleri mevcut Afgan rejimine karşı kışkırtmaya çalışmıştır. Her ne kadar Afganistan hükümeti, İran'dan Afgan Direniş güçlerine sağladığı desteği durdurma talebinde bulunmuşsa da Tahran yönetimi, bu talebi dikkate almayarak ikili ilişkileri Ağustos 1998 yılında neredeyse çatışmaya

²⁶⁰ Sandıklı ve Emeklier, a.g.e., 2014, 424-425.

²⁶¹ Vali, Nasr, (2006). “When the Shiites Rise” (Şiiler Yükseldiğinde), Dışişleri, Cilt. 85, Sayı. 4, s. 65.

dönüştürecek bir noktaya taşımıştır.²⁶²

İran, Afganistan politikasında mezhepsel temellere dayalı siyasi partilerin kurulmasına yardımcı olmuştur. İran'ın desteğiyle kurulan Şii partilerin başında Hareket Partisi ve Şii Vahdet Partisi gelmektedir. Bu gibi partilerin üzerinden mezhepçilik şuurunu uyandırmayı ve kendi emellerine ulaşmayı planlamıştır.²⁶³ Taliban'ın 1996-2001 yılları arası yönetimi ele geçirmesiyle beraber Afganistan'daki nüfuzunu tamamen kaybeden İran, 2001 sonrası dönemde Hazaralar ve Tacikler ile ülkedeki gücünü yeniden canlandırmaya çalışmıştır. Tahran, her ne kadar Afganistan'da etnik ve mezhepsel bir yaklaşım sergilemeyeceğini ve ülkenin yeniden imarı ve inşası ile uğraştığını göstermeye çalışsa da durum pratikte öyle olmamış; Afganistan'a yönelik politikasında doğal müttefik olarak gördüğü Şii'leri desteklemeye devam etmiştir. Bu bağlamda yansıtılması gereken en önemli gösterge ise Hazaralar'ın 2001 sonrasında Afganistan'da elde ettikleri siyasi güçtür. Hazaralar Afganistan'ın siyasi tarihinde daha önceki hiçbir dönemde ülkede bu kadar siyasi güce sahip olamamıştır. Bu noktada Tahran yönetiminin rolü büyüktür. İran, Hazaralar'dan sonra Afganistan'daki Tacik grupları da desteklemiştir.²⁶⁴ Ayrıca İran, Afganistan'da onlarca okul inşa ederek bu okullara binlerce Şii propagandası içeren kitap dağıtımını sağlamıştır.²⁶⁵ Afganistan'daki Şii Hazaralar ile Tacikler üzerinde gelişim göstermeye çalışan Tahran yönetimi, bu durum doğrultusunda diplomasiye yoğun bir zaman harcamıştır. İran'ın Afganistan'a yaptığı bu yardımların iyi niyetli veya siyasi-ideolojik amaçlara yönelik olmadığı düşünülebilir. Ancak İran'ın Şii yönelimi ve belirli bir etnik grubu desteklemesi bunun gerçek olmadığı sonucunu doğurur.

2.5. İran'ın Afganistan'ın Yeniden İnşasına Yönelik Sosyo-ekonomik Alanlardaki Yumuşak Güç Kullanımı

2.5.1. İran'ın Afganistan'a Yumuşak Güç Olarak Yaptığı Ekonomik Yardımlar

11 Eylül 2001 sonrası ortaya çıkan yeni konjonktür, uluslararası sistemde birçok değişikliğe sebep olduğu gibi birçok ülkenin iç ve dış politikalarında da etkili olmuştur.

²⁶² Halife, C., (2001). "Ezmet el-İlakat Beyne İran ve Hareket Taliban" (İran ve Taliban Hareketi Arasındaki İlişkiler Krizi), 135.

²⁶³ Halife, a.g.e., 2001, 135.

²⁶⁴ Kandemir, a.g.e., 2015, 124.

²⁶⁵ Nader, a.g.e. 2014, 13.

Bunun en önemli yansımalarından birisi Avrasya coğrafyasında gerçekleşmiştir. 11 Eylül sonrası ABD'nin Afganistan'ı işgal etmesi Tahran'ın kendisi için tehdit olarak algıladığı Taliban yönetiminin devrilmesini sağlarken yine Tahran açısından yeni bir tehdidin (ABD'nin bölgeye yerleşmesi) ortaya çıkmasına neden olmuştur. ABD ve NATO güçlerinin Afganistan'ı işgali, Afganistan üzerinde tarihi ve kültürel bağları bulunan İran'ın bu ülke üzerindeki nüfuzunu artırma girişimlerine büyük ölçekli bir engel oluşturmamıştır. Çünkü kendi çıkarları açısından Taliban'ı tehdit olarak algılayan Tahran yönetimi için önemli bir tehdit bu şekilde bertaraf edilmiştir. Öyle ki, Taliban sonrası Afganistan'da tesis edilen yeni iktidar İran'ın bölgede daha rahat hareket edebileceği bir zemin hazırlamıştır. Bundan sonra artık İran, Afganistan üzerindeki nüfuzunu artırmak için ikili ilişkilerini artırmaya ve Afganistan'ın yeniden inşasında daha etkili bir şekilde rol almaya başlamıştır.²⁶⁶

Tahran yönetiminin Afganistan iç siyasetinde rol alma girişimi Hamid Karzai döneminde derinleşmiştir. Karzai döneminden itibaren Tahran yönetimi, Afganistan'ın yeniden kurulmasına yardım ederek bu ülkede rol almaya çalışmış ve ekonomik desteğiyle Afgan toplumunun sempatisini kazanmak istemiştir. Tahran yönetiminin bu hareketinin gözle görülür bir karşılığı olmuş ve Karzai, Tahran'ın desteği karşısında teşekkürlerini belirtmiş ve Afgan toplumunun bu desteğini unutmayacaklarını belirterek Tahran'ın Kabil'e dostça yaklaştığını belirtmiştir.²⁶⁷ Bu bağlamda New York Times gazetesi İran'ın, Karzai'nin özel kuvvetlerine para transfer ettiğini iddia ederek İran'ın Afgan hükümeti üzerindeki etkisini artırmak istediğini belirtmiştir. Buna karşılık Karzai da Tahran'dan para aldığı yolundaki haberi doğrulamış, ancak paranın kişisel olmadığını ve cumhurbaşkanlığı makamına ödenen bir miktar olduğunu açıklamıştır. İran'ın, Afganistan hükümetine yılda bir veya iki kez 5 ile 700 bin euro arasında yardım sağladığını ve Afganistan'a yardım etmek için birçok ülkenin bu yönteme başvurduğunu belirten Karzai, ABD'den de bu şekilde destek aldıklarını vurgulamıştır.²⁶⁸

²⁶⁶ Şenyurt, A. H. (2013). "İran'ın Afganistan Üzerindeki Artan Nüfuzu", The Wall Street Journal, Iranians Build Up Afghan Clout", (<https://www.wsj.com/articles/SB10001424052970204076204578078564022815472>) (Erişim tarihi: 15.08.2023).

²⁶⁷ Jauhari, Jahadkhil (2012). "Karzai Döneminde İran-Afganistan İlişkileri", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi. s. 65.

²⁶⁸ BBC Türkçe (2010). https://www.bbc.com/turkce/haberler/2010/10/101025_karzai_iran_correction. (Erişim Tarihi: 20.12.2023)

Tahran yönetiminin Afganistan'ın yeniden inşasında etkin olmasında iki temel sebep görülebilir. Birincisi Tahran yönetimi kendi çıkarları açısından istikrarlı ve güvenli bir Afganistan istemektedir. Çünkü Afganistan'da ortaya çıkacak olan bir güvenlik zafiyeti ya da her türlü istikrarsızlığın İran'ın güvenliğini olumsuz yönde etkileyeceğine inanmaktadır. Böylesi bir tablo, yani Afganistan'daki olası istikrarsızlık durumu ABD'nin bölgedeki kalıcılığına meşruiyet sağlayacaktır. Tahran yönetimi açısından ikinci sebep, savaş sonrası Afganistan'ın yıkıma uğramış altyapısını geliştirerek, Afganistan pazarındaki payını artırma düşüncesidir. Tahran yönetimi bu nedenle Afganistan'ın kalkınmasına yardımcı olmak için bu ülke üzerinde ilk etapta ekonomik alanda nüfuz sahibi olmaya gayret etmiştir. Bu yüzden gerek SSCB işgali gerek iç savaş gerekse ABD işgalinin açmış olduğu yıkımdan çıkan Afganistan ile İran arasında 2000'li yıllardan itibaren ve özellikle Karzai'in iktidar dönemlerinde İran lehine asimetrik bir ticari ilişkinin geliştiği gözlemlenmiştir.²⁶⁹ Bu bağlamda iki ülke arasındaki ticari gelişmenin hacmi 2 milyar dolara çıkmıştır.²⁷⁰ İran'ın Afganistan'daki ticari hacminin gelişmesindeki en önemli faktör ise; Afganistan'da faaliyet gösteren 500'den fazla İranlı şirketlerin bulunmasıdır. Bu şirketlerin desteğiyle İran, Afganistan'ın yeniden inşasında ve kalkınmasında büyük rol oynamıştır. Dolayısıyla Tahran'ın savaş sonrası yıkıma uğramış Afganistan'ın imarı ve inşasına en önemli katkısı; Afganistan'da altyapı projelerinin geliştirilmesini desteklemesidir. Bu altyapı projeleri bilim, teknik-mühendislik, kültür ve eğitim gibi alanları içermektedir.²⁷¹ Afganistan'ın 122 kilometre uzunluğundaki Dogarun-Herat ve 4 kilometre uzunluğundaki Milek-Zerenc güzergahlarının yol yapımı, Herat ve Nimruz kentlerinde elektrik şebekelerinin kurulması, Zerenc'de sağlık ocağı ve mesleki-teknik okulunun imarı ve Herat Kültür Merkezi'nin inşası gösterilebilecek birer somut örneklerdir. Afganistan'ın eski dönem Ticaret ve Sanayi Bakanı Enverül-Hak Ahadi'nin 2011 yılındaki açıklamasına göre Tahran, Afganistan'da 360 milyon dolar değerinde 110 mühendislik projesi yürütmüştür.²⁷²

Tahran yönetiminin Afganistan'ın yeniden inşası için yapmış olduğu çalışmalar

²⁶⁹ Şenyurt, a.g.e., 2013, 3.

²⁷⁰ Alagöz ve Kandemir, a.g.e., 2015. s. 126.

²⁷¹ Kanbolat, Hasan ve Karasar, Hasan Ali (2011). "Bölge Devletlerinin Perspektifinden Afganistan", ORSAM Rapor, No: 82, Ekim 2011, s. 11.

²⁷² Kanbolat ve Karasar, a.g.e., 2011, s. 12.

ekseninde Temmuz 2002’de Tokyo’da gerçekleştirilen konferans önemlidir. Tokyo’daki konferansta Tahran yönetimi, Afganistan’ın yeniden inşası için 560 milyon dolarlık yardım yapmayı taahhüt etmiş ve 560 milyon dolarlık yardımın 250 milyon dolarlık bölümü de karşılıksız hibe olarak planlanmıştır.²⁷³ Yine İran, 2006 yılında Japonya’da düzenlenen II. Tokyo Zirvesi’nde de Afganistan’a 100 milyon dolarlık ek yardımda bulunmuştur. Tahran yönetiminin Kabil’e yardımı 2005 yılı mart ayında toplam 497 milyon dolarken; 2016 yılında bu rakam 2.58 milyar dolara yükselmiştir.²⁷⁴ İran’ın Afganistan’a yapmış olduğu ekonomik destekler, uzun dönemli bir yumuşak güç politikası olarak Afgan toplumunun beğenisinin kazanılmasına sebep olmuştur.

2.5.2. İran’ın Afganistan’daki Kültür Merkezleri: Merkezler Vasıtasıyla İran’ın Afganistan’daki Askeri İstihbarat Faaliyetleri

İran’ın Afganistan’daki kültür mekanları İran için büyük birer hazinedir. Bu mekanlar, sadece kültürel etkilerini genişletmekle kalmaz, aynı zamanda askeri ve istihbarat çalışmalarını da güçlendirmiştir. İmam Humeyni Yardım Komitesi (İHYK) gibi oluşumlar, İran’ın Afganistan’daki istihbarat operasyonlarının omurgasını oluşturmuştur. Batılı ve yerel yetkililer, bu komitenin İran’a bağlı, genellikle Şii inancına sahip olan ve İran’ın milli ve dini bayramlarını kutlayan gruplara yardım ettiğini belirtmektedir.²⁷⁵ ABD ve Afganistan yetkilileri, Tahran yönetiminin ABD güçlerinin Afganistan’dan çekilmesinin ardından istihbarat ağını ve yardımlarını genişleterek Afganistan’daki boşluğu doldurma çabası içinde olduğunu vurgulamıştır.²⁷⁶ İran yönetimi, hedeflerine ulaşmak için yıllık milyarlarca doları Afganistan politikalarına harcamaktadır.²⁷⁷ Bu faaliyetler Kabil, Mezar-ı Şerif ve Herat’ta bulunan İHYK şubeleri aracılığı ile stratejik bir şekilde yürütülerek, İran’ın yumuşak gücünün önemli bir örneğini oluşturmaktadır. İHYK, Afganistan’da destekleyeceği grupları ve bireyleri seçmektedir. Özellikle Herat bölgesine odaklanan komite, destekçilerine ev yapımı için kredi sağlamış, aylık çay, şeker

²⁷³ Abbas, İbrahim ve Rençberdar, Mecid, “Kumek-Hayi Maliyi İran Ba Afganistan: Ehdafe ve Asari İktisadiyi An”, http://www.sid.ir/fa/VEWSSID/J_pdf/30813901107.pdf. (Erişim tarihi: 25.12.2023).

²⁷⁴ Shirdelian, Ali “Iran-Afghanistan Economies Tied by One-Way Trade”, Financial Tribune, <https://financialtribune.com/articles/economy-business-and-markets/70824/iranafghan-economies-tied-by-one-way-trade>, (Erişim Tarihi: 25.12.2023).

²⁷⁵ Rasuli, a.g.e. 2021. s. 46-47.

²⁷⁶ The Wall Street Journal, “Iranians Build Up Afghan Clout”, <https://www.wsj.com/articles/SB10001424052970204076204578078564022815472>, (Erişim tarihi: 26.12.2023).

²⁷⁷ The Wall Street Journal, 2020.

ve yağ gibi erzak ihtiyaçları karşılamış ve mesleki eğitim kurslar düzenlemiştir. Bu yardımlar o kadar kapsamlı olmuştur ki, komite doğrudan halkla etkileşime geçerek desteklerini sunmaktadır.²⁷⁸ Dolayısıyla İran Afganistan’da destek sağladığı bu topluluk (Şii Hazaralar ve Tacikler) aracılığıyla, İran yanlısı insanlardan elde ettiği her türlü istihbarat bilgisine rahatlıkla ulaşabilmektedir. Bu bağlamda Tahran yönetimi çeşitli alanlarda kamu diplomasisi ve yumuşak güç olarak nitelendirilebilecek etkinlikler yürütmektedir. İran, bu amaçla diplomatik, siyasi ve kültürel araçlarının tüm olanaklarını kullanmaktadır. Örneğin, Kabil’deki İran Büyükelçiliği, din, mezhep ve dil gibi pek çok unsuru harekete geçirerek hedeflerini gerçekleştirmektedir. Büyükelçilik bünyesindeki ‘‘Kültür Ataşesi’’ gibi birimler, etkinliklerde aktif rol oynamaktadır. Aynı şekilde, Herat ve Mezar-ı Şerif’teki Başkonsolosluklar da benzer faaliyetleri kendi bölgelerinde sürdürmektedirler. Tahran yönetiminin desteklediği ve farklı şehirlerde faaliyet gösteren kültür merkezleri de son derece etkin bir konumdadır.²⁷⁹

Afganistan’da İran’ın kültür merkezleri adı altında faaliyet gösteren çeşitli isimlerde birçok merkez bulunmaktadır. Bu merkezlerin birçoğu, İran adını kullanmasa da İran yanlısı Şii kökenli Afganistanlılar tarafından kurulmuştur. Kabil’de bulunan Tibyan Sosyal ve Kültürel Faaliyetler Merkezi²⁸⁰, bu merkezlerden biridir. Aynı şekilde, Awa Haber Merkezi de İran tarafından finanse edilmektedir.²⁸¹ Sosyal ve kültürel hedefleri doğrultusunda hareket etmeyerek faaliyet alanı dışında bazı siyasi girişimlerde bulunmaya çalışan Tibyan kültür merkezi, Afganistan Adalet Bakanlığı’nın sert tepkilerine sebep olmuştur. Afganistan Adalet Bakanlığı, sosyal ve kültürel faaliyetler çalışma ruhsatına sahip bu merkezin siyasi faaliyette bulunamayacağını vurgulamıştır.²⁸²

2.5.3. İran’ın Afganistan Medyası Üzerindeki Etkisi

İran, Afganistan’a sadece ekonomik alanda değil, aynı zamanda sosyal ve kültürel yönden de çeşitli yollardan etki etmektedir. Medya bu etkileşimin başında gelir. İran’ın,

²⁷⁸ The Wall Street Journal, 2020.

²⁷⁹ Rasuli, a.g.e. 2021. s. 48.

²⁸⁰ İran’ın mali desteğiyle Afganistan’da kurulan Tibyan Sosyal ve Kültürel Faaliyetler Merkezi, Kabil, Herat ve Mezar-ı Şerif’te eğitim, sosyal, medya ve reklam gibi alanlarda faaliyet göstermektedir.

²⁸¹ مرکز تیپان کانون بزرگ فکری، فرهنگی و رسانه‌ای در سطح کشور و منطقه است | آوا (avapress.com) (Erişim Tarihi: 10.11.2023)

²⁸² وزارت عدلیه: فعالیت سیاسی مرکز فرهنگی تیپان در کابل غیرقانونی است | طلوع نیوز (tolonews.com) (Erişim Tarihi: 16.11.2023)

Afganistan’da desteklediği çok sayıda televizyon kanalı ve radyo istasyonu bulunduğu ifade edilmektedir.

Afganistan’da yayın yapan özel bir televizyon kanalı olan “Tamaddun” (Temeddün-Medeniyet), İran ile sağlam ilişkilere sahip olan ve geçmişte Şii cihat lideri olan Ayetullah Mohammad Asif Muhsini’ye aittir.²⁸³ Tahran yönetiminin Muhsini’ye ait olan özel Televizyon ve Radyo kanalı olan Tamaddun’a maddi ve teknik destek sağladığı, kanal çalışanlarını Tahran’da eğittiği söylenmektedir. Bununla birlikte, İranlı danışmanların kanalın yayın politikasına etkin bir müdahalede bulunduğu da iddia edilmektedir. Söz konusu kanalda, ABD ve İsrail’e karşı çıkan haberler yapıldığı ve bu haberlerde sık sık ABD’nin Irak ve Afganistan’da işgalci bir konumda olduğu vurgulanarak, İsrail ve ABD karşıtı bir toplum algısı oluşturmaya çalışıldığı belirtilmektedir. Bilinen bir diğer örnek ise, Tamaddun dışında, Nur (Işık) televizyon kanalı ile İnsaf (Adalet) ve Ruşt (İlerleme) adlı günlük gazetelerin de İran’dan maddi destek aldığıdır. Aynı zamanda, İranlı danışmanların Afganistan’daki medya çalışanlarına eğitim verdiği dile getirilmektedir.²⁸⁴

Afganistanlı yazar ve eski diplomat Ahmet Saidi’nin 2012 yılında Amerika’nın Sesi haber sitesine verdiği bilgiye göre, Afganistan’da İran yanlısı olduğu bilinen 6 televizyon kanalı ile 21 radyo istasyonu bulunmaktadır.²⁸⁵ Reuters’in Afganistanlı yetkililerin ve medya gruplarının görüşlerine dayalı analizine göre ise, ülke içindeki medya kuruluşlarının üçte biri finansal veya içerik sağlanması açısından İran tarafından desteklenmektedir.²⁸⁶ İran’ın medya sektörüne finansal katkı sağlayarak kontrol ettiği kuruluşların sayısı ile ilgili farklı görüşler olmasına rağmen, Tahran’ın Afganistan medyası üzerindeki en güçlü dış etken olduğu genel bir değerlendirme olarak ortaya çıkmaktadır.

²⁸³ Sasaoğlu, D. (2015). “NATO Sonrası Afganistan ve İran”, BİLGESAM Analiz. (Orta Doğu), s. 6.

²⁸⁴ Sasaoğlu, a.g.e., 2015, 6.

²⁸⁵ Sinkaya, Bayram (2015). “Devrimden Günümüze İran Dış Politikası’nın Dönüşümü”, Mülkiyeliler Birliği Dergisi, Cilt: 247, Sayı:5-6, Nisan ve Mayıs, 2005. s. 44.

²⁸⁶ Özlü, Hüsnü (2008). “Tarihsel Süreç İçerisinde Afganistan’ın Stratejik Konumu, Günümüzde Afganistan’ın Yeniden Yapılandırılmasında Uluslararası Boyut ve Türkiye”, Stratejik Araştırmalar Dergisi, Sayı:11, Mayıs, s. 7.

2.5.4. İran'ın Afganistan'daki Eğitim Kurumları

İran'ın Afganistan'da yumuşak güç aracı olarak kullandığı etkenlerden birini de eğitim kurumları oluşturmaktadır. Bu kapsamda özellikle İran'ın, Afganistan'da nüfuzunu genişletmek amacıyla, bu ülkede çok sayıda üniversitenin kuruluşunu ve faaliyetlerini desteklediği dikkat çekicidir. Bu sayede İran'ın Afgan toplumuna önemli bir etkide bulunduğu söylenebilir.

İran'ın Afganistan'la olan kamu diplomasisi ilişkisi içindeki önemli adımlardan biri Hatemi-El Nabyeen İslam Üniversitesi'nin Afganistan'da açılmasıdır. Bu vesileyle İran, Afganistan toplumuyla doğrudan etkileşimde bulunmuştur. Bu ilişki sayesinde İran, Afganistan gençlerinde kendi ülkesine yönelik sempati oluşturma imkânı bulmuştur. Bununla birlikte, Tahran yönetiminin Şiiliği ve devrim fikrini dünya çapında yayma planının bir parçası olarak kullandığı Uluslararası el-Mustafa Üniversitesi'nin bir şubesi de Kabil'de bulunmaktadır. İran'ın Afganistan'da kurduğu üniversitelerden biri de Herat Jami Üniversitesi'dir. Bu üniversite, çeşitli alanlarda, mühendislikten hukuk ve siyaset bilimine, ekonomiden tıbbı kadar 7 binden fazla lisansüstü öğrenciye 193 profesör düzeyinde eğitim sunmaktadır.²⁸⁷ İran'da bulunan İslami Azad Üniversitesi'nin Kabil'de açılan bir şubesi de mühendislik, siyaset bilimi ve işletme gibi alanlarda eğitim vermekte ve faaliyet göstermektedir. Kabil'de eğitim veren diğer bir İran kaynaklı özel üniversite olan İbni Sina Üniversitesi ise lisans düzeyinde Ekonomi ve Yönetim, Sosyal Bilimler, Bilgisayar Mühendisliği, İngilizce Tercümanlık, Siyaset Bilimi gibi alanlarda eğitim vermektedir; master programında ise Özel Haklar, Ceza ve Ceza Hukuku ile Uluslararası İlişkiler eğitimi sunmaktadır. Ayrıca, Kabil'de faaliyet gösteren diğer bir eğitim kurumu olan Hatemül Nebiyyin İslam Üniversitesi²⁸⁸, lisans düzeyinde Hukuk, Siyaset Bilimi ve Sosyoloji, Bilgisayar Bilimi, Eczacılık, Diş Hekimliği, Tıbbi Teknoloji, Ekonomi, Mühendislik gibi alanlarda eğitim sağlamakta; master düzeyinde ise Uluslararası Hukuk, Ceza ve Ceza Hukuku ile Uluslararası İlişkiler gibi alanlarda programlar sunmaktadır. Bunların yanı sıra Kabil'de bulunan Gevher Şad Üniversitesi, İran Özel Payam Noor

²⁸⁷ Danişgahi Cami Herat, (Herat Jami Üniversitesi), (<https://jami.edu.af/>, Erişim tarihi: 22.06.2023).

²⁸⁸ Danişgahi Khatimul Nabiin, (Hatemül Nebiyyin İslam Üniversitesi), (<http://www.khu.edu.af/about/>, Erişim tarihi: 25.06.2023).

Üniversitesi ve Allameh Üniversitesi eğitim ve öğretim faaliyetlerini sürdürmektedir.²⁸⁹ İran'ın İslami Azad Üniversitesi'nde²⁹⁰ yaklaşık 500 lisansüstü Afganistanlı öğrenci bulunmaktadır. Ayrıca, Meşhed Ferdowsi Üniversitesi'nde de 250 öğrenci eğitim görmektedir. İran'da eğitim alan Afgan öğrenciler, mezun olduktan sonra Herat'taki üniversitelerde akademisyen ve personel olarak istihdam edilmektedirler.²⁹¹

İran destekli İHYK, Afganistan topraklarında faaliyet göstererek İran'ın siyasi ve ideolojik hedeflerini savunmaktadır; aynı zamanda anti-Amerikanizm fikrini yaymaktadır. İran, Afganistan'da din aracılığıyla etki alanını genişletebilmektedir. Bu kapsamda, Kabil'in batısında yer alan, bir medrese ve yurtla birlikte var olan Hatemül Nebiyyin İslam Üniversitesi, bu duruma çarpıcı bir örnektir. Tahran yönetimi tarafından 17 milyon dolarlık bir kaynakla desteklenen bu üniversite, İran'ın İslam anlayışına uygun eğitimler sunmaktadır.²⁹² İran'ın "Fars Dünyası" ifadesiyle Afganistan'la olan bağlantısını güçlendirmeye çalıştığı açıkça gözlemlenebilir. Bu bağlamda İran yönetimi, Tahran, Duşanbe ve Kabil arasında "Farsça Konuşanlar Ortaklığı" projesi üzerinde çalışmalar yürütmektedir. Bu durum, ayrıca Farsçanın bir tür yumuşak güç unsuru olarak stratejik bir şekilde kullanıldığının önemli bir örneğidir denebilir.

2.6. İran'ın Afganistan'daki Şiiler Üzerinde Etkileri

İran, sadece güvenlik endişeleri ve ekonomik hedeflerinin peşinde koşmakla kalmayıp, aynı zamanda Afganistan'da kültürel etki alanını genişletmeye dair bir strateji de izlemektedir.²⁹³ İki ülke arasında ortak kültürel değerlere ve benzer dillere sahip olmaları, aynı medeniyet havzasında yer almalarıyla birlikte, Şiilik inancı ve Farsça dili gibi unsurlar en büyük bağlantı noktalarıdır. Afganistan'da yaşayan Şii nüfus, Hazaralar ve Taciklerin bir kısmını içeren Şiiler de dahil olmak üzere toplam nüfusun yaklaşık yüzde 15'ini oluşturmaktadır. 2014 nüfus sayımına göre, Afganistan'daki Şii nüfusun 5 milyon civarında olduğu tahmin edilmektedir. Hazaralar, Afganistan nüfusunun yüzde 10-15'ini oluşturur ve Batı Hazaraları dışında büyük ölçüde Şii inancına sahip en büyük etnik

²⁸⁹ Wezaret Tahsilat Hali Afganistan, (Afganistan Yükseköğretim Bakanlığı), (<https://www.mohe.gov.af>, Erişim tarihi: 22.06.2023).

²⁹⁰ Danişgahi Azad İslami, (İslami Azad Üniversitesi), (<http://www.davoodemanzehi.blogfa.com/>, Erişim tarihi: 22.06.2023).

²⁹¹ Danişgahi Cami Herat, (Herat Jami Üniversitesi), (<https://jami.edu.af/>, Erişim tarihi: 22.06.2023).

²⁹² Sasaoğlu, a.g.e., 2015, 6.

²⁹³ The Wall Street Journal, a.g.e., 2020.

gruplardan biridir. Bamyân ve Hazaracat gibi şehirlerde yoğunlaşan Hazaralar, Afganistan siyasi arenasında önemli bir konuma sahiptir ve bu durum Tahran yönetimi için hayati bir öneme sahiptir. Ayrıca, İran’a sığınmış olan iki milyondan fazla Afganistan mültecinin yüzde 43’ünü Hazaralar oluşturmaktadır.²⁹⁴

Afganistan’daki Şii nüfus, Tahran’ın etkisini sağlayan temel olgu olarak öne çıkmaktadır. Şii inancına sahip Hazaralar ile İran arasındaki tarihsel ve kültürel bağlar, ikisini birbirine daha da yaklaştırmaktadır. Tarih boyunca Hazaralar, İran ordusunda görev yapmıştır, bu da bağları daha da güçlendirmiştir.²⁹⁵ Afganistan’ın resmi dillerinden biri olan Dari, Tahran yönetiminin bu dilde konuşan Afganlar arasında yakın bir etkileşim ve kültürel yakınlık kurmasına olanak sağlamaktadır denebilir.

1978 darbesinden önce Afganistan’da önemli etnik gruplardan biri olan Şii Hazaralar, iktidarı elinde bulunduran Peştunlar tarafından iktidar sahnesinden uzak tutulmuştur. Söz konusu darbe ile iktidara gelen Nur Muhammed Taraki liderliğindeki Afganistan Demokratik Halk Partisi’nin (ADHP) komünist yönetimi büyük etnik gruplardan birisi olan Hazaralar’ı desteklemiştir. Ancak Hazaralar ADHP yönetiminden bekledikleri desteği alamayınca, İran İslam Devrimi’ne duyulan sempati nedeniyle Afganistan’daki Şiiler, İran’ın desteğini kazanmayı başarmıştır. 1980’li yıllarda Afganistan’daki SSCB destekli komünist rejime karşı mücadele etmek amacıyla Şii Hazaralar tarafından kurulan dokuz direniş grubuna Tahran yönetimi para ve silah yardımıyla bulunmuştur.²⁹⁶ İran’ın vekalet savaşı stratejisi ile oluşturduğu Şii milislerin başında “Fatimiyyun Tugayı” gelmektedir.²⁹⁷ Afganistanlı Şiilerden oluşan bu tugay hatta, Suriye’deki çatışmaların başladığı 2011’den itibaren Suriye’de aktif hale gelmiştir. İran’ın bakış açısından, Suriye’ye Afganistan ve Pakistan gibi ülkelerden asker göndermek daha az maliyetli bir seçenektir. Suriye İnsan Hakları Örgütü’nün verilerine göre, Suriye’de mücadele eden Afganistan kökenli Şii askerlerin sayısı en az 5 bin civarındadır.²⁹⁸ Tahran yönetimi tarafından oluşturulan Şii milislerden bir diğeri ise “Zeynebiyyun Tugayı”dır. Bu tugay

²⁹⁴ Sasaoğlu, a.g.e., 2015, 2.

²⁹⁵ Sasaoğlu, a.g.e., 2015, 4.

²⁹⁶ Fazram, R. ve İsmail, S. (2017). “Fatimiyyun: İran’ın Afgan Mücahitleri”, *USAD*, 6, 274.

²⁹⁷ (<https://orsam.org.tr/tr/suriyede-sii-milislere-ne-olacak/>, Erişim tarihi: 26.06.2023).

²⁹⁸ Aljazeera İnternet Gazetesi, (2015). Suriye’deki İthal Şii Savaşçılar”, (<http://www.aljazeera.com.tr/haber/suriyedeki-ithal-sii-savascilar>, Erişim tarihi: 01.07.2023).

da büyük ölçüde özellikle Pakistan ve Afganistan kökenli Şiilerden oluşmaktadır.²⁹⁹

Tahran'ın kendisini Şiilerin koruyucusu olarak görmesi, tüm Şii topluluklarını kendi çıkarları doğrultusunda bir araya getirmek için çaba sarf ettiği bir gerçeği yansıtmaktadır. İran, dünyanın dört bir yanından gelen Şii milisleri Şiilerin kutsal mekanlarını korumak için bir araya getirerek Devrim ideolojisini yaymayı ve ülkesinin milli çıkarlarını korumayı hedeflemektedir. Tahran yönetimi, bu politikasına meşruiyet kazandırmak için çeşitli dini ve mezhepsel argümanlar geliştirmiştir. Örneğin, Şii toplulukları etkileyen önemli unsurlardan biri olan Seyyide Zeynep'in Şam yakınlarında bulunan türbesinin korunması gerektiği söylemi, özellikle Afganistan kökenli Şiiler üzerinde etkili olmuştur.³⁰⁰

2.7. İran'ın Afganistan Su Kaynaklarına Bağımlılığı

İran'ın Afganistan politikasının temelini oluşturan diğer önemli bir unsur da bu ülkenin su kaynaklarına bağımlılığı oluşturmaktadır. İran, doğu bölgelerinde sahip olduğu su kaynaklarının yanı sıra üç kaynaktan daha su ihtiyaçlarını temin etmektedir. Bu suların kaynakları Afganistan'dadır.

Hermend Nehri, bazı yerlerde Afganistan ile İran arasında sınır oluşturmaının yanı sıra, İran'ın doğusunda, özellikle Sistan-Belucestan vilayetindeki geniş alanların su ihtiyacını karşılamaktadır. 1970'lerin sonlarında birbirini izleyen kuraklıkların meydana gelmesi ve Hermend Nehri'nin kuruması sonucu, o dönemde İran hükümeti, kuraklık ve iklim koşullarından gelen zararları azaltmak ve suyu doğru kullanmak amacıyla Japonların tavsiyeleri doğrultusunda Hermend Nehir suyunu Afganistan sınırında bulunan doğal yarı kuyulara yönlendirmek ve kademeli kullanıma imkân sağlamak için plan yapmıştır. İran'daki bu doğal rezervlere Zabol Yarı Kuyuları denir. 1970'lerde yaşanan kuraklıklarla Hermend Nehri'nin suyunda şiddetli düşüş ortaya çıkmış ve İran hükümeti, önceki üç yarı kuyuda bulunan suyun yetersiz olduğunun farkına varmıştır. Bu yüzden İran hükümeti 800 milyon metreküp depolama kapasitesine sahip 4. yarı kuyu inşası planını başlatmıştır. Önceki yarı kuyulara bitişik 4. yarı kuyuları inşa etmek için 80 milyon dolar

²⁹⁹ Yiğit, D. (2018). Suriye'de Fatimiyyun ve Zeynebiyyun Tugayları", (<http://soyledik.com/tr/makale/6941/suriyede-fatimiyyun-ve-zeynebiyyun-tugaylari--doc-dr-dilek-yigit.html>, (Erişim Tarihi: 02.07.2023)

³⁰⁰ Farzam, R., Türkoğlu, A. J. ve İsmail, S. (2016). İran'ın Afgan Lejyonerleri Fatimiyyun Tugayı", *İran Araştırmaları Merkezi (İRAM)*, Ankara, 12.

harcamış ve projeyi 2004'ün başında tamamlanmıştır. 192 kilometrelik boru hattı projesi olan, yarı su kuyularında depolanan suyun Zahedan şehrine transferi bir başka önemli proje olarak 2003 yılında faaliyete geçmiştir. Bu boru hattından aktarılan muhtemelen 27 milyon metreküp suyun 800 bin metreküpü Sistan-Belucestan vilayetinin başkenti Zahedan şehrinin su ihtiyacını karşılamaktadır. İran'ın doğu bölgesindeki ekolojik dengeyi kurmak ve nadir evcil hayvan, kuşlar ve bazı bitki türlerine yaşam alanı sağlamaktan öte aynı zamanda İran'ın Sistan-Belucestan'da 1 milyondan fazla insanın yaşamsal ihtiyaçlarını karşılayan Hermand Nehri iki ülke arasındaki ilişkilerde hassas ve stratejik bir konu olarak zaman zaman tartışılmaktadır. İslami Şura Meclisi'nin Araştırma Merkezi Sistan'daki su durumuna ilişkin araştırmasında bölgenin su kaynakları incelendiğinde, Sistan'daki tek su kaynağının şu anda İran'a komşu olan Afganistan'dan giren Hermand Nehri'dir. Çünkü:

- Yeraltı suyu veya başka bir deyişle yarı tuzlu yüzey suyu kullanılamamakla beraber, aynı zamanda zararlıdır. Nadiren bulunan bazı yerel tropikal tatlı suların da topraktan kaynaklı sorunlar nedeniyle su ihtiyacını karşılamamaktadır.
- Sistan ve Ortak Periyen Nehrinin dalı olan ülkenin içindeki Periyen Nehirleri İran'a akmasına rağmen üçü de Hermand Nehri'nden beslenmektedir.
- Sistan çöllerinin suyunu temin eden doğal yarı su kuyusu da Hermand suyundan doldurulmaktadır. Bu sebeple, İran'ın Sistan bölgesindeki su ihtiyacını tek su kaynağı olan Afganistan'ın Hermand Nehrinden temin etmesi gerekmektedir. Bu nedenle 50 yılı aşkın süredir alınan tüm önlemler, çalışmalar ve yatırımlar Hermand Nehrinden Sistan ve Periyen Nehrine su getirilmesi için yapılmıştır.³⁰¹

İran ve Afganistan'ın su ihtiyacını karşılayan nehirlerden bir diğeri ise Harirod Nehri'dir. Harirod 850 km uzunluğundadır ve bunun 560 km'si Afganistan'ın içindedir.³⁰² 110 km'si, İran ve Afganistan arasında ve 130 km'si ise İran ile Türkmenistan arasındaki ortak sınırı teşkil etmektedir.³⁰³ Son yıllarda Afgan halkının su ihtiyaçlarına bakmaksızın İran ve Türkmenistan'ın su kullanımındaki dikkatsizliği neticesinde Afganistan'da Salma ve

³⁰¹ Guzarış Merkezi Pojohişhai Meclis İslami Der Mevred Manabih Habi Deşt Sistan, (İslam Şura Meclisi Araştırma Merkezi), Sistan Çölü Su Kaynakları", *Rapor*, 2005, 12.

³⁰² Arez, G. J. (2004). "*Deryahai Afganistan*", (Afganistan Nehirleri, Afganistan), 3.

³⁰³ Rad, M. K. (2005). "Munasibat Hidropolitik İran ve Afganistan", (İran ve Afganistan Arasındaki Hidropolitik İlişkiler), *Stratejik Çalışmalar Dergisi*, 28, 350.

Dostluk barajlarının inşaatına başlanmıştır. Ancak yapılan anlaşmalara ve müteakip imzalanan protokollere dayanarak iki ülke 2004'te barajların inşaatını bitirmeye karar vermişlerdir.

Hermend Nehri, Afganistan'ın güneyindeki Helmand ilinden geçerek İran-Afganistan sınırındaki Hamoon Gölü'ne akmaktadır. 1973 Yılında İran ile Afganistan arasında imzalanan anlaşmaya göre yıllık 820 milyon metreküp Hermend suyunun İran'a ait olduğu belirtilmiştir.³⁰⁴ Afganistan Hükümeti, “Hermend Anlaşması'nın” hükümlerini uygulamaya kararlı olduğunu ve aynı zamanda bu ülkenin kalkınması için ülkenin farklı bölgelerinde kapsamlı su yönetimi planları uygulaması gerektiğini vurgulamıştır. Büyük Hermend Nehri, yıllık milyarlarca metreküp su akışı ve 1.100 kilometre uzunluğuyla Afganistan ve Asya'daki en zengin su nehirlerinden biridir. Nehir, Afganistan'daki Hindu-Kuş sıradağları ve Kabil'in 40 km batısındaki Baba Dağları'nın yükseklerinden oluşur ve 1.100 km sonra Afganistan ile İran arasında ortak göl olan Hamoon Gölü'ne cereyan etmektedir.

Son zamanlarda İran'ın Sistan ve Belucistan vilayetindeki meydana gelen kuraklık, ülkeyi şiddetli su kıtlığı ile karşı karşıya bırakmaktadır. İranlı yetkililerine göre mezkûr kuraklık, Afganistan'ın Hermend Nehri üzerinde yapılan barajdan kaynaklanmaktadır. İran Dışişleri Bakanı Cavad Zarif, İran medyası (Kanal 3) sunucusunun “*Hermend su meselesinde Afganistan'ı ikna edemez miyiz?*” sorusuna cevaben, “*Afganistan'ı ikna etmek için ithalatı ve ihracatı, Afgan mültecileri, uyuşturucu ticaretini kullanabiliriz, ancak komşularımıza, özellikle de Müslüman komşularımıza yönelik politikamız, şu ana kadar onları rehin almak ve tehdit etmek şeklinde olmamıştır.*” ifadelerini dile getirmiştir. Ayrıca Zarif, İran'ın 1973'te Hermend Nehri'nden alabileceği su miktarı ile ilgili yapılan anlaşmaya rağmen bu nehirden İran'a su akışının düzenli olmadığını ve bu anlaşmanın uygulanması gerektiğini vurgulamıştır.³⁰⁵

³⁰⁴ BBC News (2019). Afganistan ve İran: Mevzu Helmand Balai Miz”, (Afganistan ve İran: Helmand Masada), (<https://www.bbc.com/persian/blog-viewpoints-47266199/>) (Erişim Tarihi:10.07.2023)

³⁰⁵ BBC News (2019). Afganistan ve İran: Mevzu Hermend Balai Miz”, (Afganistan ve İran: Hermend Masada), (<https://www.bbc.com/persian/blog-viewpoints-47266199/>) (Erişim Tarihi: 10.07.2023)

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İRAN İSLAM CUMHURİYETİ’NİN TALİBAN’A YÖNELİK DIŞ POLİTİKASI

Çalışmanın ikinci bölümünde detaylandırıldığı üzere Afganistan, İran dış politikasında sahip olduğu konum ve etnik yapısıyla hem fırsatlar hem de riskler yönünden büyük önem arz etmiştir. Bu bağlamda İran’ın Afganistan politikasının en önemli unsurlarından birini Taliban oluşturmuştur. Günümüz itibarıyla Afganistan iktidarını elinde bulunduran Taliban’ın 1990’lı yıllardaki birinci iktidar dönemi İran dış politikası için büyük bir sorun olmuşken, 20 yılın ardından yeniden iktidara gelmesi bir fırsat haline gelmiştir. Bu sebeple İran’ın Taliban’a yönelik dış politikasının ayrı bir bölümde daha kapsamlı ele alınması uygun görülmüştür.

Çalışmanın bu bölümünde İran ile Taliban arasındaki ilişkiler farklı boyutlarda ele alınmıştır. İlk Taliban’ın kimliği ile ortaya çıkış ve gelişim sürecinden bahsedilmiştir. Sonrasında Taliban’ın iç ve dış finansal kaynakları, ardından da İran’ın Taliban’a yönelik dış politikasının temelini oluşturan mezhepsel, güvenlik ile stratejik, ekonomik konular ve diplomatlar krizi gibi faktörler incelenmiştir. Daha sonra İran’ın bölgesel çıkarlarının önünde ciddi bir engel oluşturan Taliban’ın birinci iktidar dönemine yönelik izlediği dış politikası değerlendirilmiştir. Ayrıca 11 Eylül sonrasında Taliban’ın devrilmesiyle İran-Afganistan arasında gelişen yakınlaşma ve istikrarlı bir Afganistan kurma çabası doğrultusunda İran’ın Afganistan/Taliban politikası analiz edilmiştir. Sonunda ise İran’ın ikinci Taliban dönemine yönelik geliştirdiği dış politikasının değişim ve dönüşümleri detaylandırılmıştır.

İran ve Afganistan’ın tarihi, kültürel, coğrafi ve güvenlik ihtiyaçları nedeniyle tarih boyunca süregelen ikili ilişkisi Taliban’ın 1996’da yönetimi ele geçirmesiyle

gerginleşmiştir. İran-Afganistan ilişkilerinin en gergin tarihsel dönemlerinden biri Afganistan'daki Taliban dönemi olmuştur. İran'ın genel olarak Afganistan'a ve özel olarak Taliban'a yönelik dış politikasının seyrini etkileyen unsurların başında önceki bölümlerde de ele aldığımız gibi Şiilik, Fars milliyetçiliği, ABD ve Suudi Arabistan ile rekabet, enerji ve ticaret politikaları, uyuşturucu kaçakçılığı ve sığınmacılar gibi meseleler gelmektedir.

3.1 Taliban'ın Kimliği

Taliban kelimesi Arapça “talebe” kökünden Farsça çoğul eki olan “an” eklenerek meydana getirilmiştir. Talebe Arapçada bir şeyi aramak, rica etmek, istemek anlamlarına gelmektedir. Medrese öğrencilerinden oluşan Taliban, medya vasıtasıyla kendilerini “Taliban”, “Tahrik Taliban”, “Taliban İslamî Hareketi”, “Taliban Grubu” olarak adlandırmıştır.³⁰⁶

3.1.1. Taliban'ın Ortaya Çıkışı

Afganistan İslam Cumhuriyeti 1992 yılından itibaren iç kargaşa ve çatışmalar içine girmiştir. SSCB'nin çekilmesiyle ülkede barış, istikrar ve huzur sağlanamamış, tam aksine bu sefer mücahitler ve diğer güçler arasında iktidar kavgaları baş göstermiş; Afgan hükümetine karşı iç savaşın başlaması ile ülke yeniden bir felakete doğru sürüklenmiştir. Bitmek tükenmek bilmeyen bu çatışmalar, Afganistan içinde bazı devlet dışı oluşumlarının ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Bu oluşumlardan biri de Taliban'dır. Kandahar'da imamlık yapan ve SSCB güçlerine karşı savaşan Taliban'ın kurucu lideri Molla Muhammed Ömer, bu kaotik durumu fırsat bilerek halka güvenlik, adalet ve ilahi kanunları uygulayarak tam bir İslam devleti kuracağız gibi sloganlarla medrese talebeleriyle birlikte fitneye karışan isyancılara karşı mücadele etmeye karar vermiştir.³⁰⁷ Molla Ömer Taliban hareketinin ortaya çıkışı ile ilgili şu ifadeleri dile getirmiştir: *“Yaklaşık 20 öğrenci arkadaşım ile birlikte Kandahar'daki bir medresedeydim. Fesat, hırsızlık, yağmacılık ve cinayet çok yaygınlaşmıştı. O günlerde kimse her şeyin daha iyi*

³⁰⁶ Zaef, Abdul Salam (2010). “My Life With Taliban”, New York, Columbia University Press, 10, 65.

³⁰⁷ Atai, Muhammed İbrahim (2004). “Negah-ı Muhtasarı be Tarih-i Muasır-ı Afganistan”, (Çev.) Cemilürrahman K. Kabil, s. 11-12.

*olabileceğine inanmıyordu. Allah’a tevekkül ettim ve bu öğrenci arkadaşlarımla birlikte çalışmaya koyuldum”.*³⁰⁸

Taliban’ın ortaya çıkışı bugün Afganistan’daki en karmaşık bilmecelelerden biridir. 1994 yılının sonbaharının başlarında Kandahar ile Pakistan arasındaki sınır kasabası olan “Spin Boldak”, sayıları 300’den az olan bir grup tarafından ele geçirilmiştir. Kendilerini medrese öğrencisi ya da dini okulların talebesi olarak tanıtan bu grup, zamanla Taliban olarak adlandırılmıştır.³⁰⁹ Aslında Taliban ayaklanması ilk olarak, Kandahar eyaletinin “Maywand ilçesine bağlı “Sang Sar” köyündeki Taliban lider Molla Ömer’in eğitim aldığı yer olan bir medresede başlamıştır. Molla Ömer, 20 kişiden oluşan bir grupla birlikte, Kandahar civarlarında insanlardan fidye alan, hırsız ve tecavüzcü silahlı grupların zorbalıkları karşısında öfkelenerek 1994 yılının yaz aylarında harekete geçmeye karar vermiştir. Daha sonra, iki kızın bir silahlı grup tarafından tecavüze uğraması ve halkın aşırı tepkisi sonucunda Molla Ömer tecavüzcü silahlı grubun üssüne saldırarak kızları serbest bırakmış ve tecavüzcülerin komutanını idam etmiştir. Böylece Taliban’ın ortaya çıkış temelleri atılmıştır.³¹⁰

Afganistan’da Taliban’ın yükselişi aslında Kasım 1994’te Pakistan’a ait olduğu anlaşılan ilaç, gıda ve emtia içeren bir yardım konvoyunun Afganistan üzerinden Kandahar ve Herat güzergâhlarından geçerek Türkmenistan’a doğru yola çıkmasıyla başlamıştır. Konvoy tam yağmalanmak üzereyken Taliban adlı bir silahlı grup tarafından kurtarılması, Taliban’ın namını zirveye ulaştırmıştır. Konvoyun geçişini sağlayan Taliban son iki yıldır kaos içinde olan Kandahar’a doğru yol almış ve hiçbir direnişle karşılaşmadan şehri ele geçirmiştir.³¹¹ Daha sonra Taliban 1995 yılında Herat’ın kontrolünü de ele geçirmiştir. Tam bir yıl sonra, 27 Eylül 1996’da Afganistan’ın başkenti Kabil’e girerek kendi hükümetini ilan etmiş ve kısa bir süre sonra da ülkenin büyük bir bölümüne hâkim olmuştur. Taliban içinden ülkeyi yönetmek için Molla Ömer’in liderliğinde 10 kişiden oluşan üst düzey bir konsey kurulmuştur. Konsey faaliyetine Kabil yerine Molla Ömer’in

³⁰⁸ Zeydan, Ahmed Muvaffak (2010). “Taliban’ın Yükselişi”, (Çev.) Hülya Afacan, İstanbul, s. 44-45

³⁰⁹ Marsden, P. (2001). Taliban: Cang, Mazhab va Nazmi Nawin dar Afghanistan (Taliban: Afganistan’da Savaş, Din ve Yeni Düzen), (Çev.) Kazim Firuzmand, Merkez Yayınları, Tahran, s. 232

³¹⁰ Rashid, Ahmed (2005). “Kâbus Taliban” (Taliban Kâbusu), (Çev.) Gilda Ervanlu, Havai Rıza Yayınları, Tahran, s. 288

³¹¹ Sajjadi, Abdul Qayyum, (2001). “جامعه‌شناسی سیاسی افغانستان: قوم، مذهب و حکومت” (Afganistan’ın Siyaset Sosyolojisi: Ulus, Din ve Hükümet), Bostan Kitap Yayınları, Kum, İran, s. 226

karargâhı Kandahar'da olmasından dolayı bu şehirde devam etmiştir. Böylece Taliban, Afganistan rejimini “Afganistan İslam Emirliği” ve Molla Ömer'i “emîrû'l-mü'minîn” (Müminlerin emîri) olarak adlandırmıştır.³¹²

Sonuç olarak Taliban hükümetinin siyasal ideolojisinin en önemli eksenleri şu şekilde ortaya çıkmıştır:³¹³

- 1- Afganistan'ın resmi dini İslam'dır.
- 2- Hükümet sistemi İslam şeriatına göre ve dört büyük halife (Hulefâ-yi Râşidîn) tarzında yönetilmesi vurgulanmıştır.
- 3- Hükümet görevleri bireylerin dini ve fikhî ilimlere olan aşinalıkları temelinde tahsis edilmesi duyurulmuştur.
- 4- İslam bilimlerinin okullarda ve üniversitelerde ders müfredatına konması ve güncel bilimlerin öğretilmesi, Müslümanları kâfirlerden korkutmayacak bir şekilde yapılması esası üzerine oturtulmuştur.
- 5- İslam hukukuna dayalı Emir bi'l-ma'rûf nehiy ani'l-münker yani iyiliği emretme, kötülükten alıkoyma kuralını uygulamak ve yerine getirmek kabul edilmiştir.

3.1.2. Taliban'ın Finansal Kaynakları

Her örgütün kurulması, var olması ve faaliyetlerinin yürütebilmesi için finansal kaynaklarına ihtiyacı vardır. Taliban da bu süreçten geçerken finansal desteklere ihtiyaç duymuş ve almış oldukları bu destekleri farklı kaynaklardan sağlamıştır. Bu sebeple Taliban, finansal ihtiyaçlarını karşılamak adına yasa dışı faaliyetlerinin yanı sıra dış devletler veya kurum ve kuruluşlardan da destek almıştır. Taliban'ın finansal kaynakları iç ve dış ağları olmak üzere iki ana eksene dayanmaktadır:

³¹² Davlat Abadi, Basir Ahmad (2008). “شناسنامه افغانستان” (Afganistan Kimliği), Şeriatî Afganistânî Yayınları, Tahran, s. 537.

³¹³ Sajjadi, a.g.e. s. 227.

3.1.2.1. İç Kaynaklar

Taliban hükümetinin bazı mali ihtiyaçlarını yerel kaynaklar karşılamaktadır. Haşhaş üretimi ve uyuşturucu kaçakçılığı, zekât ve profesyonel olmayan madencilik Taliban'ın en önemli iç mali kaynakları arasındadır. Taliban iktidara geldiğinde hem askeri teçhizatını sağlamak hem de hareketin ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla haşhaş ekimini ve kaçakçılığını yaygınlaştırmıştır. Ayrıca çiftçilerin haşhaş yetiştirmesine de izin vermiştir.³¹⁴ Taliban'ın iktidara gelmesiyle birlikte Afganistan'da haşhaş üretimi ciddi oranda artmıştır. Taliban birinci iktidar döneminin ilk yılında 1500 ton haşhaştan yaklaşık 9 milyon dolar gelir elde etmiştir.³¹⁵

Taliban'ın yerel gelir kaynağını oluşturan diğer bir faaliyet alanı da geleneksel ticaret ve taşımacılık sektörü olmuştur. Taliban yönetimi sırasında Afganistan'ın ticaret yaptığı coğrafyaları, Pakistan başta olmak üzere Basra Körfezi ülkelerine kadar uzanmıştır. Taşımacılık ve ticaret, yıllık sağladığı 3 milyar doları bulan getiriyle, Taliban'ın en büyük resmi gelir kaynağı kalemlerini oluşturmuştur. Kandahar-Herat üzerinden Orta Asya ve İran'a her gün yaklaşık 300 kamyon; Celalabat ve Kabil'den yaklaşık 200 kamyon Afganistan'ın kuzey yönüne doğru hareket ederek yük taşımıştır. Bu geçişler Taliban'a büyük gelir sağlamıştır.³¹⁶ Taliban'ın bir diğer yerel gelir kaynağı ise camilerden ve iş adamlarından zor zamanlarda talep edilen bağışlardan oluşmuştur.³¹⁷

3.1.2.2. Dış Kaynaklar

Taliban'ın finansal ihtiyaçları iç kaynakların yanı sıra dış kaynaklardan da temin edilmiştir. Söz konusu dış finansmanların başında Pakistan gelmektedir. Pakistan Taliban'ın birinci hükümetini tanıyan üç devletten biri olmuştur. Pakistan Taliban

³¹⁴ Rashid, Ahmed (2008). "The Taliban, Islam, Oil, and the New Great Game in Central Asia" (Taliban, İslam, Petrol ve Orta Asya'daki Yeni Büyük Oyun, (Farsçaya Çev.) Abdul Wadud Zafari, Maiwand Yayınları, Kabil, s. 175.

³¹⁵ Felbab-Brown, Vanda (2021), "Pipe Dreams: The Taliban and Drugs from the 1990s into Its New Regime", Small Wars Manual, Available at: <https://smallwarsjournal.com/jrnl/art/pipe-dreams-taliban-and-drugs-1990s-itsnew-regime>, (Erişim Tarihi: 11.10.2023).

³¹⁶ Rashid, a.g.e. s. 183.

³¹⁷ "The Taliban Have Run Out Of Money Just As U.S. Troops Prepare To Leave Afghanistan." (2014, Şubat 3). ibtimes.com. Erişim Adresi: <https://www.ibtimes.com/taliban-have-run-out-money-just-us-troops-prepare-leave-afghanistan-1552964>. (Erişim Tarihi: 11.10.2023).

hareketinin kurulmasıyla iktidara gelmesinde önemli bir rol oynamıştır.³¹⁸ Taliban'ın annesi olarak bilinen Pakistan eski başbakanı Benazir Butto, Taliban ile bağlantısından ve Pakistan'ın oluşumundaki rolünden defalarca bahsetmiştir. Taliban'ın 14 Ekim 1996'da Kabil'i ele geçirmesinden bir hafta sonra Butto, BBC'ye verdiği röportajda şunları söylemiştir:³¹⁹ “*Taliban olgusu Mücahitler döneminde ABD, Suudi Arabistan ve İngiltere tarafından planlanmış ve Pakistan bu planı uygulamıştır.*”

Taliban hükümetinin ilk günlerinde Pakistan'ın Askeri İstihbarat Teşkilatı, Taliban'ın destek ihtiyaçlarını karşılamak için bütçesinden iki milyar rupi (beş milyon dolar) fon ayırmıştır. Pakistan Ordusu İstihbarat Teşkilatı yetkilileri, Taliban'ın muhaliflerinin işgal ettiği bölgelere saldırmasına yardım etmek için sürekli Kandahar'a gelmekteydi.³²⁰ Ayrıca Pakistan devleti Taliban hükümetinin ihtiyaç duyduğu silahları sağlamak adına Ukrayna ve Doğu Avrupa ülkelerinden silah ve mühimmat satın almıştır.³²¹ Pakistan gibi Birleşik Arap Emirlikleri ve Suudi Arabistan da Taliban hükümetini tanımış ve devam etmesi için destekte bulunmuştur. Temmuz 1996'da Suudi Arabistan, Kabil'i ele geçirmek için Taliban grubuna para, araç ve yakıt desteği sağlamıştır. Suudi istihbarat başkanı Prens Turki el Faysal, 1998 yılında Kandahar'a yaptığı bir ziyaret sonucunda Taliban'a 400 Toyota ve maddi yardım sağlamıştır.³²²

3.2. İran'ın Taliban'a Yönelik Dış Politikasının Temelini Oluşturan Faktörler

3.2.1. Mezhepsel Faktör

Afganistan'daki Taliban ve Tahran arasındaki çekişmenin en temel faktörünü mezhepsel farklılık oluşturmaktadır. Çünkü Tahran, Taliban'ı ideolojik düşman olarak kabul edip İran'ın iddiasına göre İslam'ı kötüleyen bir sistem kurmuştur.³²³ Sünni mezhebine dayalı Taliban'ın aksine, Afganistan'ın Şii nüfusu Hazaralar başta olmak üzere Şii Tacikler ve

³¹⁸ Mahdavi, Jafar (2015). “جامعه شناسی سیاسی طالبان” (Taliban'ın Siyasi Sosyolojisi), Saeed Yayınları, Kabil, s. 90.

³¹⁹ Ansari, Bashir Ahmad (2006). “افغانستان در آتش نفت” (Afganistan petrol yangınında), Maywand Yayınları, Kabil, s. 47.

³²⁰ Andishmand, Mohammad Ikram, (2007). “ما و پاکستان” (Biz ve Pakistan), Payman Yayınları, Kabil, s. 37.

³²¹ Rashid, a.g.e. s. 277.

³²² Andishmand, a.g.e. s. 370.

³²³ Al-rubeyi, K. (2001). “Afganistan Siraat El-Vaki vel Mustekbal” (Afganistan; Gerçek ve Gelecek Çekişmeler), Stratejik Duraklar, Bağdat, *Uluslararası Araştırmalar Merkezi*, 19, 17.

Peştunlara bağlı Turi kabilesi toplam nüfusun yüzde 15'ini oluşturmaktadır. Taliban döneminde bazı İran kaynaklı raporlara göre Taliban'ın genelde diğer etnik ve mezhepler ve özelde Şii mezhebi karşıtı politikalar izlediğini iddia etmiştir.³²⁴ Ayrıca İran, kendini dünya ve Orta Asya'daki Müslüman Cumhuriyetlerinin Şii mezhebi uzantısı olarak görmekte ve Taliban gibi bir rejimin ortaya çıkması Tahran'ın bu mezhepsel emeline karşı ciddi engel oluşturmaktadır. Böylece Şiiilerin büyük bir kısmı Hazaralar denen bir etnik grup altında Afganistan'da yaşamaktadır. İran'ın Afganistan stratejisi için ülkedeki Şii nüfusun korunup kollanması önem arz etmektedir.

3.2.2. Siyasal, Güvenlik ve Stratejik Faktörler

İranlı yetkililer, Taliban Hareketi'nin Pakistan'ın kontrolü altında bir araç olduğunu ileri sürmüştür. Çünkü Pakistan, Afganistan'ın içişlerine doğrudan karışmakta ve Afganistanlı gruplar arasında Tahran'ın nüfuzunu azaltmaya çalışmaktadır. İslamabad ayrıca ABD'li petrol şirketleriyle işbirliği yaparak Afganistan'ı kendi nüfuz alanına dahil etmeyi hedeflemiştir. Bu da haliyle İran'ın güvenliğine doğrudan tehdit niteliğindedir.³²⁵

İran'ın Taliban'a yönelik izlediği sert dış politikasının ana etkenlerinden biri Abdulali Mezari'nin öldürülmesinden kaynaklanmıştır. 1995 yılının mart ayında İran yanlısı Şii "Vehdet Partisi" başkanı Abdulali Mezari'nin Taliban ile yaşanan çatışmalar sonucu öldürülmesi³²⁶ bardağı taşıran son damla niteliğinde olmuş ve iki ülke arasındaki ilişkilerin iyice bozulmasına neden olmuştur. Bu olay iki taraf arasında özellikle İran'ın Afganistan'da mezhepçilik damarını canlandırmaya çalışmasının bir diğer kanıtı olmuştur. Bu dönemden sonra Tahran, Taliban karşıtı silahlı ve siyasi hareketlere destek sağlamaya başlamıştır. Dolayısıyla İran, Afganistan'da Taliban karşıtı "Kuzey İttifakı" koalisyonunun en önemli destekçilerinden olmuştur. Bu koalisyonda Ahmet Şah Mesut, Abdül Reşit Dostum ve Afgan Şii Vahdet Partisi gibi isim ve gruplar bir araya gelmiştir. Diğer taraftan da Tahran, Taliban'ı, uluslararası düzeyde terörist olarak lanse etme

³²⁴ Al-rubeyi, a.g.e., 2001, 20.

³²⁵ F., Habibullah ve K., Mahdi (2017): "Tahlil Vagareyihay Siyasi ve Emniyati Dar Rawabit İran ve Pakistan" (İran-Pakistan İlişkilerindeki Siyasi-Güvenlik Farklılıklarının Analizi), *Siyasi ve Uluslararası Araştırmalar Dergisi*. Sayı: 29, s. 148.

³²⁶ BBC Farsça (2012): Salgard Katli Mazari (Mezari'nin Öldürülmesinin Yıl Dönümü). https://www.bbc.com/persian/afghanistan/2012/03/120312_k02-mazari-federalism-mohqeq. (Erişim Tarihi: 15.10.2023)

çalışma ve hamlelerine başlamıştır.

3.2.3. Ekonomik Faktör

Taliban döneminde Afganistan, İran için ekonomik açıdan da son derece önemli bir ülke olmuştur. 1996 yılında Taliban Afganistan topraklarını kontrolü altına alarak iktidara geldiğinde ilk başta ABD bu hareketi destekleme kararı almıştır. Belli bir noktaya kadar da iki taraf arasında işbirliğine gidilmiştir. İran'ın iddiasına göre ABD'nin Taliban'a vereceği desteğe karşı, Taliban da Washington lehine yıllık 20 milyar metre küp Türkmen doğal gazını Afganistan üzerinden dünya piyasasına taşıma projesini onaylamıştır. Bu husus da İran'ın ABD tarafından çevrenmesi politikası olarak algılamasına neden olmuştur. Çünkü o dönemde Washington'da Talibanlı yetkililerin kabul edildikleri söylentileri medya ve kulislerde dolaşmaya başlamıştır.³²⁷

Ayrıca İran'ın yurtdışı petrol ihracat hacminin yüzde 11'lik kısmı Afganistan'a gerçekleşmektedir.³²⁸ İki ülke arasındaki yıllık ticaret miktarı 3 milyar dolar civarındadır.³²⁹ Yaptırımlar nedeniyle İran'ın döviz para birimine erişimi sınırlı olması Taliban'a yönelik politikasında etkili olmuştur. İran'ın döviz ihtiyacı Afganistan sınırındaki ticaretin nakit olarak yapılmasıyla karşılanmaktadır. Ancak ABD Afganistan'dan çekilerek döviz varlıklarını dondurduktan sonra İran'ın Afganistan üzerinden döviz erişim yolu büyük ölçüde düşüş yaşamıştır.³³⁰

3.2.4. Diplomatlar Krizi

Diplomatlar krizi iki ülke ilişkilerinin sarsılmasına neden olan ve silahlı çatışmaya kadar uzanan bir süreci içermektedir. 7 Ağustos 1997 tarihinde Taliban hükümeti İran'ın Afganistan'daki büyükelçiliğini kapatıp çalışanlarını da Afganistan'ın içişlerine karıştıklarından dolayı sınır dışı etmiştir.³³¹ Taliban'ın Tahran ile diplomatik ilişkilerini

³²⁷ Al-Bayan Gazetesi, a.g.e., 2002, 10.

³²⁸ Tehran Times (2021), "Trade with Afghanistan in Limbo as Exporters Look for Alternative Markets", *Erişim Adresi* (<https://www.tehrantimes.com/news/463867/Trade-with-Afghanistan-in-limbo-as-exporters-look-for-alternative>), (Erişim Tarihi: 15.07.2023)

³²⁹ Tehran Times (2020), Exports from Iran to Afghanistan Hit \$341m in 2 Months", *Erişim Adresi* (<https://www.tehrantimes.com/news/448663/Exports-from-Iran-to-Afghanistan-hit-341m-in-2-months>), (Erişim Tarihi: 20.07.2023)

³³⁰ Caner, Mustafa (2021). "İran'ın Afganistan Siyaseti", *SETA Yayınları*, Sayı 353, s. 13.

³³¹ Sadat Azimi, Ruqiye (2001). Arabistan-i Suudi, Sabz Yayınları, Kabil, s. 168.

kesmesinin temel nedeni İranlı diplomatların insani ve gıda yardımı söylem ve faaliyetleri altında mezhepsel eylemleri ve Afganistan'ın genel olarak içişlerine karışmaları olmuştur. İki ülke arasındaki ilişkiler 8 Ağustos 1998 tarihinde Mezar-i Şerif'te Taliban tarafından öldürülen bir gazeteci ve sekiz İranlı diplomatla patlama noktasına gelmiştir.³³² Taliban, İranlı diplomatlara yönelik eylemi, İran yanlısı Şii Afganistanlı Vahdet Partisinin 900 Taliban yanlısını öldürmesine misilleme olduğu ile savunmuştur. Zira Taliban, öldürülen İranlı diplomatların ülkenin kuzey bölgesinde silahlı gruplara silah ve mühimmat yardımı yaptıklarını ileri sürmüş ve yine Taliban'ın iddiasına göre bunlar Tahran-Kabil arasındaki ilişkileri bozmaya çalıştıkları için tasfiye edilmişlerdir. Taliban'ın bu gerekçeleri Tahran'ı tatmin etmemiş ve İran Devrim Muhafızlarına mensup 200 bin askeri Afganistan sınırına yığmıştır. Ama iki taraf arasındaki gerginlik Tahran'ın geri adım atmasıyla yatıştırılmaya çalışılmıştır. Çünkü Tahran, Afganistan'a askeri olarak müdahale ederek SSCB'nin 1979 yılı başarısız tecrübesini tekrarlamaktan çekinmiştir. Ayrıca herhangi bir askeri çatışmanın bölge ülkeleri ve ABD'nin İran'a müdahale etmesine olanak sağlayacağı düşüncesi ile İran Taliban'ı karşısına askeri yönden almamayı tercih etmiştir. Buna karşı Taliban da ülkenin içinde bulunduğu kötü ekonomik, siyasal ve sosyal şartlardan dolayı İran sınırında başka bir cephe açmaktan kaçınmış, sadece İran'a meydan okuyup baskı oluşturma çabası sergilemekle yetinmiştir.³³³ Görüldüğü üzere iki ülke arasındaki ilişkiler önce istikrarsızlaşmış ve bu aşamadan sonra biraz da olsa istikrara kavuşmuştur. Fakat Tahran, bütün bu olayları sindiremeyerek 11 Eylül 2001 olaylarının ardından 7 Ekim 2011 Tarihinde ABD'nin Afganistan'ı işgali sırasında Taliban'la değil de Washington ile işbirliği yapmayı tercih etmiştir. Bu da Tahran'ın mezhepsel temellere dayalı pragmatik dış politika izlediğinin net bir kanıtıdır.³³⁴

Afganistan'ın ABD güçleri tarafından işgal edilmesi sırasında Tahran, bu konuda Washington ile işbirliği yaparak Taliban rejiminin devrilmesine yardımcı olmuştur. Fakat Tahran'ın ABD'nin Afganistan'ı işgal etmesi sırasında yardım etmesi karşılıksız olmamıştır. ABD, Tahran'ın bu yardımına karşı İran'ın 2001 yılı sonrası süreçte Afganistan'da kurulan yeni düzende aktif biçimde rol almasına göz yummuştur. Zaten

³³² Keskin, A., a.g.e., 2009, 15.

³³³ Rezai, Muhsin (1999). "İran'da İslam Devrimi", (<https://www.aljazeera.net/programs/today->, Erişim tarihi: 07.06.2023).

³³⁴ Al-Bayan Gazetesi, a.g.e., 2002. 10.

yukarıda da belirtildiği üzere daha önceki dönemlerde İran özellikle Şii gruplar üzerinden doğrudan bazı silahlı grupların oluşmasına yardım etmiştir. Böylece ABD ile işbirliği yaparak Kabil’de Taliban sonrası dönemde kurulan yeni düzende aktif ve aynı zamanda etkin rol almıştır.

3.3. İran’ın Taliban’a Yönelik Dış Politikası

İran ve Afganistan hem coğrafi hem de dil ve mezhep yakınlığı sebebiyle birbirinin iç gelişmelerinden doğrudan veya dolaylı olarak etkilenebilmektedir. İran Afganistan’ın iç savaşları ve dış güçlerin işgalinden doğrudan etkilenen ülkelerden biri olmuştur. 1994 yılında Afganistan’ın geleceğinde önemli role sahip olan Taliban adında silahlı ve siyasi yeni bir oluşum kurulmuştur. Taliban, Burhaneddin Rabbani hükümetinin devrilmesinin ardından 1996 yılında ülkede iktidarı ele geçirmiştir. Önceki kısımlarda bahsettiğimiz gibi Taliban’ın iktidara geçmesiyle birlikte İran, Afganistan ile mezhepsel, stratejik, siyasi, güvenlik, ekonomik ve diplomatik alanlarda ciddi sorunlar yaşamıştır. Çalışmanın bu bölümünde İran’ın Taliban’a yönelik politikası üç ayrı başlıklar altında irdelenmiştir.

3.3.1. Taliban’ın Birinci Yönetim Dönemine (1996 – 2001) Yönelik İran’ın Dış Politikası

Taliban, 27 Eylül 1996’da Afganistan’ın başkenti Kabil’i kuşatması ile beraber Hazara bölgesi dâhil ülkenin büyük bir bölümüne hâkim olmuştur. Yaptığı uygulamalar ve izlediği yollar şüphesiz İran’ı da etkilemiştir. İran Taliban’ı ve onların aşırı düşünce tarzını devlet ideolojisine ve ulusal çıkarlarına bir tehdit olarak görmüştür. Bu nedenle Tahran, bu grubun hüküm sürdüğü 1996-2001 iktidar döneminde Taliban karşıtı bir dış politika izlemiştir.

İran’ın Taliban’a karşı müdahalede bulunmasını zorunlu kılan dil ve mezhep bağdaşı olan Şii Hazaralar ve Taciklere karşı yaptığı eylemler olmuştur.³³⁵ İran, Taliban ile Suudi Arabistan arasındaki güçlü tarihsel yakınlık ve dinsel ideolojik sebebiyle, Taliban’ı Suudi Arabistan’ın lobisi veya kuklası olarak tanımlamış ve Taliban olgusunu ABD ve iki müttefiki olan Suudi Arabistan ve Pakistan tarafından geliştirilmiş bir tuzak olduğunu

³³⁵ Akkurt, Mehmet (2005). “Afganistan yapılmasında Siyasi ve Ekonomik Stratejiler”, İstanbul, s. 169.

düşünmüştür.³³⁶ Bundan dolayı İran, Taliban’a karşı Kuzey İttifakı’nı oluşturan Ahmet Şah Mesut, Rabbani ve Hikmetyar gibi Sünni liderleri Tahran’da bir araya getirmiş, Afgan Şii liderlere de söz konusu ittifaka katılmaları teklifinde bulunmuştur. Ayrıca bu İttifaka silah ve eğitim yardımı yapmış; Rusya, Hindistan ve Orta Asya devletlerine de Kuzey İttifakı’na³³⁷ yardım etmeleri için çağrıda bulunmuştur.³³⁸

İran ile Taliban arasındaki anlaşmazlığın bir diğer nedeni de Orta Asya’nın doğalgaz ve petrolünün dış dünyaya geçiş yollarının İran ve Afganistan’da olmasıdır. SSCB’nin dağılmasından sonra İran ve Pakistan arasında Orta Asya cumhuriyetleri üzerinde siyasi ve ticari kazanımlar için büyük bir rekabet yaşanmıştır. Orta Asya’dan yeni boru hatları ile petrol ve doğalgaz ihracı Afganistan istikrarsız kaldığı sürece tercih edilemeyebilirdi ve İran rotası tercih edilebilirdi. Ancak Afganistan, ABD’nin enerji güvenliği politikaları açısından önemli bir yer ediniyordu. ABD’nin amacı, Orta Asya Cumhuriyetlerini Rusya’nın etkisinden kurtarmak ve İran’a yaklaşımlarını engellemek olmuştur. Bu nedenle Afganistan üzerinden Hint-alt kıtasına enerji taşıma projesini desteklemiştir.³³⁹ Bu bağlamda İran’ın Kuzey İttifakı ile ilişkisi, Afganistan’da istikrar sağlanırsa İran yanlısı bir hükümetin ortaya çıkacağı beklentisi olmuştur.

Ayrıca İran’ın Taliban karşıtı dış politika vizyonunun önemli diğer nedeni de çalışmanın önceki kısmında detaylandırıldığı gibi, Taliban tarafından öldürülen İranlı diplomatlar ve esir alınmış İranlılar ile ilgilidir. Taliban’ın, 1997’de Mezar-ı Şerif şehrini ele geçirerek İran konsolosluğunda sekiz İranlı diplomat ve bir gazeteciyi öldürmesi dünya çapında yaygın eleştirilere yol açmıştır. Ancak Taliban dışişleri bakanı Molla Muhammed Hasan Kabil’de düzenlediği basın toplantısında diplomatların İslam Emirliği’ne diplomat olarak kayıtlı olmadıklarını, Afganistan’a yasa dışı yollardan geldiklerini belirterek onları casus

³³⁶ Polat, İrfan (2006). 11 Eylül Terör Saldırıları ve ABD’nin Afganistan Müdahalesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi, s. 24.

³³⁷ Taliban’a karşı direniş ve kuzeye doğru ilerleyişini durdurmak amacıyla mücahit gruplar ülkenin kuzeyinde bir ittifak oluşturulmuştur. Üç büyük etnik gurubun (Tacikler, Özbekler ve Hazaralar) katılımı ile Afganistan Yüksek Savunma Konseyi kurularak Kuzey İttifakı olarak adlandırılmıştır.

³³⁸ Demirel, Emin (2002). “Taliban, El – Kaide – Ladin ve Paylaşılamayan Ülke Afganistan”, İstanbul, s.84

³³⁹ Taşdemir, Fatma (2002). “Taliban Bağlamında Bölgesel ve Küresel Güvenlik Sorunları Üzerine Bir Değerlendirme”, Seçkin Yayıncılık, Ankara, s. 290.

olarak nitelendirmiştir. İran, Afganistan sınırına on binlerce asker yığmış ve iki ülke olası bir savaş tehlikesiyle karşı karşıya kalmıştır.³⁴⁰

Ekim 1998’de İran bölgesel barış adı altında Afganistan konulu bir uluslararası konferans organize etme girişiminde bulunmuş, ancak Afganistan’daki tüm gruplar katılım sağlamamıştır. Söz konusu konferansa sadece Taliban değil ona destek veren Pakistan ile Suudi Arabistan da katılmamıştır. Konferansta sadece, İran’a yakın olan ve Afganistan’da Taliban’a karşı mücadele eden mücahit gruplar ile Orta Asya’dan bazı ülkelerin temsilcileri yer almıştır. Yine İran Hatemi döneminde izlediği ılımlı dış politika çizgisine uygun olarak Afganistan ve buna bağlı olarak Taliban sorununu İslam Konferansı Örgütü (İKÖ), Körfez Arap Ülkeleri İşbirliği Konseyi (KİK), Gelişmekte Olan Ülkeler- 8 (D-8) ve OPEC gibi uluslararası kuruluşların gündemine de taşımıştır. Bu konuda 9-11 Aralık 1997 tarihlerinde Tahran’da gerçekleştirilen İslam Konferansı Örgütü Zirvesi İran’ın Taliban’a yönelik bahsedilen aktif dış politikasının bir örneği olarak verilebilir.³⁴¹ Yine bu dönemde BM nezdinde pozitif bir profil oluşturmaya özen gösteren Tahran yönetimi, BM Genel Sekreteri Kofi Annan öncülüğünde Afganistan’daki istikrarsızlık sorununun çözümü için kilit ülke konumuna gelmiştir. Bu bağlamda İran Dışişleri Bakanı Harrazi, Afganistan’daki çatışmaların sona erdirilmesi için çeşitli girişimlerde bulunmuştur. Bu süreçte İran, Afganistan iç savaşının taraflarını müzakere masasına davet etmiştir. Harrazi’nin Afganistan Cumhurbaşkanı Burhaneddin Rabbani’nin New York’taki bir temsilcisiyle görüştüktan sonra bu sonuca varması önem kazanmıştır. Çünkü Tahran yönetimi Afganistan iktidarını ele geçiren Taliban rejimine karşı Tacikler, Özbekler ve Hazaralardan oluşan Kuzey İttifakını desteklemiştir. İran’ın bu dönemde Afganistan’da tarafları masa etrafında buluşturma arzusu da desteklediği İttifakın zor zamanlar geçirmesinden kaynaklanmıştır.³⁴²

Esas olarak bu döneme ilişkin Tahran yönetimi, Afganistan’daki Taliban yönetiminin Pakistan tarafından desteklendiğini belirtmiştir. İran da Taliban rejimine karşı mücadele eden Kuzey İttifakını desteklemiştir. Kendi çıkarları doğrultusunda Afganistan iç savaşına yönelik müdahalelerde bulunan İran ve Pakistan, bir anlamda komşuları olan

³⁴⁰ Barati, Nasır Ali (2019). “İran ve Suudi Arabistan Rekabetinin Afganistan Üzerindeki Etkisi”, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, s. 74.

³⁴¹ Kandemir, a.g.e., 2016, 46.

³⁴² Kandemir, a.g.e., 2016, 47.

Afganistan'daki çatışmanın dolaylı tarafları olmuş ve bir nevi vekalet savaşı yürütmüşlerdir. Tahran yönetimi bu dönemde tatbik ettiği dış politikanın etkisiyle Taliban'dan kaynaklanan güvenlik tehdidine karşı doğrudan bir müdahalede bulunmamıştır. Bunun yerine Taliban'a karşı önemli bir mücadele yürüten Tacik asıllı Ahmed Şah Mesud ve Burhaneddin Rabbani gibi liderleri desteklemiştir. Ayrıca çoğunlukla Bamyân şehri civarında bulunan Şii kökenli Hazaralar'a askeri lojistik destek sağlamıştır.³⁴³

2000'li yıllara doğru girerken İran'a yönelik ortaya çıkan bir diğer güvenlik tehdidi ise Afganistan'da yetiştirilen ve Taliban'a yüksek kazanç sağlayan uyuşturucu sorunu olmuştur. Şöyle ki, söz konusu uyuşturucu ticareti İran üzerinden de dünya piyasalarına taşınmaktaydı ve İran halkında uyuşturucu bağımlısı olanların sayılarının artmasına neden olmaktaydı. İran, kendi toplumunu da yakından ilgilendiren Afganistan'dan gelen uyuşturucu madde kaçakçılığı ile mücadele etmek için çeşitli tedbirler uygulamışsa da bu sorunun tamamen önüne geçememiştir. Uyuşturucu sorununun İran için önemli bir güvenlik sorunu haline gelmesinin bir diğer nedeni de Afganistan'da üretilen uyuşturucunun Pakistan üzerinden ihraç edildikten sonra İran topraklarına girmesi olmuştur. Bu bağlamda Pakistan'dan İran'a getirilen uyuşturucuların bir kısmı İran'da satışa sunulurken diğer kısmı da Balkanlar üzerinden Avrupa'ya geçirilmekteydi.³⁴⁴

Taliban'ın iktidarı sırasında Afganistan sınırının insan ve uyuşturucu kaçakçılığı gibi güvenlik sorunlarına yol açması, İran'ı oldukça endişelendirmiştir. Ayrıca, Taliban gibi radikal bir Sünni örgütün, İran'ın içindeki Sünni Beluçları harekete geçirebileceği endişesi ve Taliban'ın İran'ın bölgesel rakibi olan Suudi Arabistan tarafından bir "maşa" olarak kullanılma olasılığı gibi faktörler de İran'ı tedirgin etmiştir. Ayrıca, Afganistan'daki mülteci sorunu da İran için önemli bir problem haline gelmiştir. Bu nedenlerle, İran, ABD'nin Afganistan'ı işgal etmesine yeşil ışık yakmıştır.³⁴⁵ Dönemin İran Cumhurbaşkanı Hatemi, ABD'nin Afganistan işgalini eleştirmiş olsa da BM'nin kararına saygı duyacaklarını ifade ederek diplomatik bir tutum benimsemiştir.³⁴⁶

³⁴³ Kandemir, a.g.e., 2016, 48.

³⁴⁴ Kandemir, a.g.e., 2016, 49-50.

³⁴⁵ خبرگزاری صدای افغان (Afgan Sesi Haber Ajansı), <https://bit.ly/2Mxu4Rq>, Erişim Tarihi: 15.7.2023

³⁴⁶ Afrasyabi, Kaveh ve Maliki, Abbas (2003). "Iran's Foreign Policy After 11 September", The Brown Journal of World Affairs, Cilt 9, Sayı 2, s. 257-260.

Neticede Taliban'ın Afganistan'da yönetimi ele geçirmesi ve uyguladığı politikalar, İran'ı doğrudan veya dolaylı olarak etkileyebilecek birçok faktöre işaret etmiştir. İran açısından Afganistan ortak sınırı, olası istikrarsızlık ve güvensizlik durumlarına karşı hassas bir bölge haline gelmiştir. Taliban'ın etnik grupları ve kadınları dışlayıcı politikaları, yeni bir göç dalgasının ortaya çıkmasına yol açabilecek nitelikte olmuştur. Aynı zamanda, bölgenin uzun süredir terör ve uyuşturucu ticaretiyle ilişkilendirilmesi, bu durumu daha da karmaşık hale getirmektedir. Afganistanlı göçmenler, önceki yıllarda SSCB işgali ve Taliban'ın ilk yönetimi gibi dönemlerde İran'a sığınmışlardır. Ancak şimdi, İran'ın kendi iç ekonomik sorunları, yüksek enflasyon, işsizlik, yolsuzluk, insan hakları ihlalleri ve kadın haklarının kısıtlanması gibi zorluklarla karşı karşıya olduğu bir dönemde, bu göçmenlerin varlığı İran'da daha fazla baskı oluşturmuştur.³⁴⁷

İran'ın birinci Taliban dönemine yönelik izlediği dış politikasının ciddi boyutlara ulaşmasının sebeplerini özetlemek gerekirse şu şekilde sıralanabilir:³⁴⁸

- 1- Taliban'ın Afganistan'daki Şii azınlıklara yönelik uyguladığı sert muamele ve baskısının İran'ın stratejik çıkarlarına engel oluşturması,
- 2- Bir gazeteci ve 8 İranlı diplomatların Taliban tarafından öldürülmesi,
- 3- İran'ın rakibi olan ABD, Pakistan ve Suudi Arabistan gibi ülkelerin Taliban'ı Tahran'a karşı suistimal etmesi,
- 4- Taliban'ın dışlayıcı uygulamaları ve baskısı neticesinde oluşacak göç dalgasının İran'a akın etmesiyle karşı karşıya kalma riski,
- 5- İran'da bulunan Sünni Beluçların Taliban tarafından rejime karşı kışkırtılması olasılığı,
- 6- Taliban'ın Afganistan'dan İran'a uzanan uyuşturucu ağlarına entegrasyonu.

Sonuç olarak İran, Taliban rejiminin yıkılması ile 2001 sonrası dönemde Afganistan'ın

³⁴⁷ Dehghan Khangahi, Fatemeh (2022). "Taliban Yönetimi ve İran'ın Yaklaşımı: Bir Çıkmaza Sarılma", Afganistan'da Taliban Yönetiminin Küresel ve Bölgesel Etkileri Kongresi, İstanbul Arel Üniversitesi, ss. 98-99

³⁴⁸ Yılmaz, Kübra (2021). "İran ve Taliban", *İnsani ve Sosyal Araştırmalar Merkezi (İNSAMER Analizi)*, s. 3-4.

istikrarını destekleyen bir politika izlemiştir. Bu politika çerçevesinde, Hazaraları ve Tacikleri desteklemiş ve Afganistan'daki yeni hükümete yardım etmeye çalışmıştır. Ancak 2001 yılında ABD'nin Afganistan'a müdahalesiyle Taliban rejimi yıkılmış olsa da tam anlamıyla yok olmamış ve ülkenin farklı bölgelerde varlığını sürdürmüştür. 2002'den sonra kurulan ABD destekli yeni hükümete karşı Taliban, gerilla taktikleri ile intihar saldırılarını artırarak ülke istikrarını önemli ölçüde olumsuz yönde etkilemeye devam etmiştir.

3.3.2. 11 Eylül 2001 Sonrası Dönemde İran'ın Bölgesel Güvenlik Çerçevesinde Afganistan/Taliban Politikası

11 Eylül 2001 saldırıları, İran için yeni fırsatlar ve tehditler ortaya çıkarmıştır. Bu saldırıların sonucunda, İran için önemli tehditlerden biri olan Taliban'ın iktidardan indirilmesi olumlu bir gelişme olarak kabul edilmiştir. Ancak aynı zamanda, İran'ın geleneksel düşmanı olarak gördüğü ABD ile komşu olmasının, Tahran yönetimini ciddi bir ikilem içine soktuğu görülmüştür.

New York'ta Dünya Ticaret Merkezi'ne yönelik gerçekleştirilen 11 Eylül 2001 saldırıları başta ABD olmak üzere Afganistan üzerinde çıkarları mevcut bölge ülkeleri bakımından da bir kırılma noktası olmuştur. İran, ABD karşıtı bir dış politika izlemesine rağmen Afganistan meselesinde ABD önderliğinde başlayan operasyona destek teklifinde bulunmuş, hatta ABD'nin Taliban rejimini devirmesi için Pakistan'a baskı yapmasını memnuniyetle karşılamıştır. Yine Tahran Afganistan'da Taliban rejiminin 2001 yılında yıkılması sonucu Afganistan'da bulunan çeşitli parti liderleri ve grupları müzakere masasına getirerek istikrarlı bir hükümet kurmak amacıyla hazırlanan '*Bonn Antlaşması*'nı desteklemiş,³⁴⁹ üstelik Pakistan da dâhil bölge güçleri ve komşu devletler arasında iş birliğini kuvvetlendirecek '*Kabil Deklarasyonu*'nu imzalamıştır.

Ayrıca Tahran yönetimi Peştun etnik kökenine sahip olmasına rağmen Afganistan'ın eski Cumhurbaşkanı Karzai'yi desteklemiş ve Afganistan'a bu dönemde 560 milyon dolarlık bir kredi vererek Afganistan'ın yeniden inşası faaliyetlerine destek olmuştur. Yine 2002 yılında Hatemi, on yılın ardından ilk defa Taliban'ı kuran ve destekçisi olarak gördüğü

³⁴⁹ Gökırmak, M. (2011). "Afganistan: Bölgesel Rekabet ve Yeni Açılımlar", *Güvenlik Stratejileri Dergisi*, 7(13). s. 7.

Pakistan'ın başkenti İslamabat'ı ziyaret etmiştir. Bu ekseninde Tahran yönetimi, hem bölge dışı güçleri mümkün olduğunca Afganistan'dan uzak tutarak görece bir istikrarın sağlanmasının hem de kendisini Afganistan'da bulunan Şii'lerin güvenliğinin garantörü olarak gördüğü için sorumlu bir bölgesel güç olarak hareket etmeye çalışmıştır. Ancak bu dönemde İran'ın güvenliği açısından Tahran yönetimi bir çıkmazın içerisine de girmiştir. İran çevre ülkelerdeki ABD askeri üsleriyle sarılmış bir durumda kendisini bulmuş ve aynı dönemde ABD Başkanı Bush'un İran'ı '*şer eksen*i' içine dâhil etmesi ve '*dönüştürücü diplomasi*' adı altında Orta Doğu'daki devletlerde rejim değişikliklerini zorlayacaklarını açıklaması, İran'ı ikileme sokmuş ve güvenlik bağlamında kaygılandırmıştır.³⁵⁰

İran için ikilem zaten “düşman” olarak gördüğü ABD'nin Tahran için sorunlu olan iki ülkeyi, 2001'de Afganistan'ı ve 2003'te de Irak'ı, işgal etmesinden kaynaklanmıştır. Diğer ifadeyle, Tahran yönetimi açısından ortaya çıkan mevcut ikilem, bir yandan İran için küresel anlamda bir nevi tehdit olarak algıladığı ABD tarafından çevrelenmesiyle, diğer yandan da güvenliği açısından yine tehdit olarak algıladığı Saddam Hüseyin rejimi ile Taliban rejiminin bertaraf edilmesi olmuştur. Ortaya çıkan yeni denklemde Tahran yönetimi, daha önce istikrar sağlanamayan komşu ülkeler Afganistan ve Irak'ta artık siyaseten zayıf kaldığı süreci geçerek kendi kaderini çizebilecek önemli bir bölgesel güç haline gelmiştir. Bir diğer önemli gerçek de ABD'nin İran'ın çıkar bölgesinde başat aktör konumuna gelmiş olmasıdır. Çünkü daha önceki dönemlerde yumuşak güç unsurlarını kullanarak bölgede varlığını gösteren Washington yönetimi, 11 Eylül olaylarını gerekçe göstererek, bundan sonra artık hem askeri hem de siyasi olarak doğrudan bölgeye müdahale etmeye başlamıştır.³⁵¹

ABD'nin Taliban'ı devirmesi ile açılan alandan İran yararlanma yoluna gitmiştir. Örneğin İran Afganistan ile 2001'de 60 milyon dolar civarında olan ticaretini, 2011-2012 döneminde 2 milyar dolara kadar çıkarmayı başarmıştır.³⁵² Ayrıca İran mülteci sorununu çözmek için çeşitli girişimlerde bulunmuş ve bu dönemde yaklaşık 1 milyon Afganistanlı sığınmacının UNHCR (Birleşmiş Milletler Mülteciler Yüksek Komiserliği) tarafından

³⁵⁰ Gökırmak, a.g.e., 2011, 7.

³⁵¹ Alagöz ve Kandemir, a.g.e., 2015, 123-124.

³⁵² Bkz., http://www1.rfi.fr/actufa/articles/098/article_1039.asp, Erişim Tarihi: 15.07.2023

lkelerine geri gönderilmesini sağlamıştır.³⁵³ Sonuç olarak 11 Eylül 2001 ncesi ve sonrasındaki gelişmeler Tahran ve Washington’un Afganistan’daki politikalarının geçici bir süreliğine uyum içinde ilerlemesine yol açmıştır denebilir. Bunun yanı sıra İran Afganistan’daki Hazaralar ve Taciklerle yakın iş birliği geliştirerek, bu ülkede Taliban döneminde kaybettiği nüfuzunu yeniden gclendirmeye çalışmıştır. Ancak Tahran yönetimi, Afganistan’da 2014’ten itibaren Karzai’nin yerine iktidara geldiğinde ABD’nin Afganistan’daki askeri varlığının devam ettirilmesine yönelik hazırlanan Stratejik Ortaklık Anlaşması’nı imzalayacağını ifade eden Eşref Gani’nin cumhurbaşkanı seçilmesiyle başlamış olan dönüşüm sürecinin, bölgede yeni bir silahlı çatışma riski taşıdığının bilincinde olmuştur. Bu nedenle, Tahran’ın Afganistan’a dair stratejisi bu tarihten sonra aşağıdaki sorunlarla şekillenmektedir.³⁵⁴

1. Başta ABD olmak üzere koalisyon güçlerinin Afganistan topraklarından geri çekilmesi,
2. Ülkede olası bir kargaşanın İran sınırına yakın bölgelerde istikrarsızlık yaratma riski,
3. Barış müzakereleri neticesinde Taliban’ın yeniden Afganistan siyasetine entegre olma ihtimali,
4. Afganistan’dan İran’a sızdırılan ve İran’a tehdit oluşturucu kaçakçılığı,
5. İran’ın nükleer programını devam ettirmesi ve ambargoların sürmesi.

Bu sebepler ve benzerleri, Tahran yönetiminin Afganistan politikasının temelini oluşturmuştur. Bu erevede, Tahran yönetimi Afganistan’ın batısındaki şehirlerdeki etkisini artırmak, şii inançta olan gruptan milis gler oluşturarak potansiyel müttefikler yaratmak ve Washington ile ilişkiler kötüleştiğinde olası bir ABD saldırısına karşı İran-Afganistan sınırında bir tampon bölge oluşturmak gibi faktörler, Tahran’ın Afganistan politikasını belirleyen unsurlar arasındadır.³⁵⁵

³⁵³ Farzam, Rahimullah (2019). “İran–Taliban İlişkisi”, *İran Araştırmaları Merkezi (İRAM)*, Ankara 2019, s. 6.

³⁵⁴ Rasuli, a.g.e., 2021, 51.

³⁵⁵ Sasaoğlu, a.g.e., 2015, 5.

Bu doğrultuda, Tahran yönetimi şunları hedeflemiştir:

- Afganistan’da kendi lehine bir yönetimin kurulmasını sağlamak,
- Peştun olmayan gruplar üzerindeki etkisini sürdürmek,
- Afganistan üzerindeki ekonomik etkisini genişletmek,
- Kendi güvenliğini sağlamlaştırmak.

İran aslında öncelikle Afganistan’da kendi lehine bir yönetim arzulasa da sonuç olarak çoğunlukta Peştunlar’ın olduğu bir yönetime karşı çıkmamaktadır. Başka bir bakış açısına göre, Tahran yönetiminin özenle dikkat ettiği nokta, Afganistan içindeki diğer etnik grupların adil bir şekilde hükümette temsil edilmesidir. Şii inancına sahip ve Dari dilini konuşan yani Peştun olmayan gruplar üzerindeki etkisini sürdürmek isteyen İran yönetimi, Şii Hazaralar, Heratlılar ve Tacikler ile ilişkisini devam ettirmektedir.³⁵⁶ ABD’li ve Afganistan’lı yetkililerinin belirttiğine göre İran, ABD’nin Afganistan’dan çekilmesi durumunda ortaya çıkacak boşluğu doldurabilmek için özellikle 2014’ten bu yana ülke genelinde yardım projelerini ve istihbarat ağlarını genişletmiştir.³⁵⁷ Tahran yönetiminin Afganistan’daki hedeflerine ulaşabilmek için önceliği, Afganistan’daki yatırımlarının ve aynı zamanda ülkede görev yapan diplomatlarının güvenliğini sağlamaktır. Ayrıca Tahran yönetimi, sınır ötesi istikrarı temin etmeyi, yükselen Beluç ayrılıkçı hareketiyle mücadeleyi desteklemeyi, İran için büyük bir tehdit olarak gördüğü uyuşturucu akışının durdurulması için Kabil yönetimiyle iş birliği yapmayı, barındırdığı 2 milyondan fazla Afganistanlı mülteciyi geri göndermeyi ve Kabil yönetiminin Helmand Nehri’ni bölgede siyasi bir koz olarak kullanmasını engellemeyi hedeflemektedir. Tahran yönetimi, Afganistan’ın yeniden yapılanma sürecinde önemli bir aktör olmakla kalmayıp aynı zamanda bu rolü yerine getirebilecek potansiyele de sahiptir. İran mühendislik ve teknik kapasiteleri sayesinde Afganistan’ın altyapısını yeniden oluşturmaya gönüllüdür.³⁵⁸ Çünkü İran, uzun bir sınıra sahip olduğu Afganistan’ı kendisine yönelik

³⁵⁶ Sasaoğlu, a.g.e., 2015, 5.

³⁵⁷ The Wall Street Journal, a.g.e., 2020.

³⁵⁸ Sasaoğlu, a.g.e., 2015, 5.

ambargoların etkisini azaltmak için bir çıkış kapısı olarak görmektedir.³⁵⁹

Tahran yönetimi, Afganistan'a olan etkisini yumuşak güç unsurlarıyla artırmaya çaba sarf etmektedir. İran, zaten ekonomik yardımların yanı sıra eğitim ve sağlık projelerini hayata geçirerek, İslami dayanışma ruhuyla Şii inançlı gruplar ile Dari dilini konuşan etnik unsurları desteklemektedir. Tahran'ın Afganistan'daki yumuşak gücü, Herat bölgesindeki yatırımlar aracılığıyla oluşturduğu ekonomik gücü ve sınır ötesindeki bahsi geçen gruplarla iletişimini geliştirmeye yönelik adımlarıyla, yerel yöneticiler üzerinde siyasi etki oluşturma gayretiyle gözlemlenebilir. Gerçekte, Tahran yönetimi Herat'ta oluşturduğu etkili nüfuzunu Afganistan genelinde yayma çabası içindedir. 26 Ekim 2012 tarihli bir Wall Street Journal makalesi, Tahran yönetiminin Afganistan'daki faaliyetlerini ve etki alanını detaylı bir şekilde ele almıştır. Makalede, birçok üst düzey Afganistan hükümet yetkilisinin yıllar boyunca İran'dan destek aldığı ve hatta Cumhurbaşkanı Karzai'nin ofisinin düzenli olarak Tahran'dan milyon dolarlık valizlerle ziyaret edilerek iyi ilişkiler karşılığında desteklendiği belirtilmiştir.³⁶⁰

2018 yılında ABD eski Başkanı Donald Trump ABD'nin Afganistan'daki askerlerinin sayısını yarıya indirileceği çalışmalarına başladıklarını duyurmuştur.³⁶¹ Böylece sayıları 14 bin olan askerleri 7 bine düşecektir. ABD Dışişleri Bakanı Mike Pompeo 27 Ocak 2019 tarihinde düzenlediği basın toplantısında Taliban ile devam eden görüşmelerin ilerleme kat ettiğine ve ABD'nin Afganistan'da barışın sağlanması ve ABD askerinin geri çekilmesi meselelerinde ciddi olduğuna işaret etmiştir.³⁶² Ancak ABD'nin Afganistan'dan geri çekilmesinin ardından doğacak boşluğun kimler tarafından doldurulacağı sorunu da ortaya çıkmıştır. Şayet ABD Afganistan'dan geri çekilirse bu NATO'nun toplu biçimde geri çekilmesine neden olabilecek bir gelişmeydi. Bu çerçevede 13 Şubat 2019 tarihinde ABD savunma bakan vekili Patrick Shanahan yaptığı açıklamada ABD'nin Afganistan'dan olası geri çekilmesinin tek taraflı bir adım olmayıp

³⁵⁹ Tarock, A. (1999). "The Politics of the Pipeline: The Iran and Afghanistan Conflict", *Third World Quarterly*, 20(4), 814.

³⁶⁰ The Wall Street Journal, a.g.e., 2020.

³⁶¹ NPR (2018), <https://www.npr.org/2018/12/21/679237321/trump-orders-the-withdrawal-of-7-000-u-s-troops-from-afghanistan> (Erişim Tarihi: 20.12.2023)

³⁶² "El-İnsihap El-Amariki min Afganistan Yuuidu Teşkil El-Kuve bilmantika" (ABD'nin Afganistan'dan Geri Çekilmesi Bölgedeki Güç Dengesini Yeniden Şekillendirmektedir), (<https://bit.ly/2LWfqoq>, Erişim tarihi: 8.06.2023).

grup halinde olacağına dikkat çekmiştir.³⁶³ Bu çerçevede Taliban ile diğer Afgan grupları, Afganistan'da barışın tesisi için Ocak 2019'da İran, ABD ve Katar'ın gözetiminde Doha'da bir araya gelmişlerdir. Görüşmeler sonunda Taliban Hareketi Afganistan topraklarında “El-Kaide” ve “İŞİD”e karşı mücadele edip onları ülkeden çıkarıp ABD'ye ve çıkarına zarar gelmesine veya bu iki grubun ABD'yi hedef almalarına karşı mücadeleye karşı ABD ile koalisyon güçlerinin Afganistan'dan geri çekilmeleri konusu üzerinde prensipte anlaştıkları açıklanmıştır.³⁶⁴ Böylece bu açıklamalar doğrultusunda ilerleyen dönemde iki tarafın geri çekilme takvimi ve koşulları üzerinde anlaşama sağlayacakları öngörülmüştür. Ama burada önemli bir başka sorun ortaya çıkacaktır o da Afganistan'da yabancı güçlerin geri çekilmelerinin ardından doğacak boşluk kimler tarafından doldurulacağı sorunudur.

Irak'ta 2011 yılında ABD güçlerinin geri çekilmesinin ardından doğan boşluk İran tarafından doldurulmuştur. Afganistan'da da aynı senaryonun tekrarlanması öngörülmüştür. Çünkü İran her şeyden önce Afganistan'da Şiilik faktörü üzerinden 1979 yılından itibaren yatırım yapmıştır. Şii mezhebine mensup Afganları kullanarak çok sayıda kendine yakın siyasi parti ve silahlı grup kurmuştur. Tahran yönetimi desteklediği bu gruplara her türlü silah ve mühimmat yardımı yaparak doğrudan Afganistan'da etkili siyasi konuma gelmeleri için çalışmaktadır. Bu çerçevede özellikle 2001 yılı sonrasında Şiileştirme projesi kapsamında küçük İran olarak betimlenen Afganistan'ın batısındaki Herat bölgesinde ciddi faaliyetlerde bulunmaktadır. Ayrıca İran'ın Afganistan'ın farklı bölgelerinde okulları mevcuttur. Herat ve Kabil'de “el-Mustafa İslami” ve “Azad el-İslami” adında iki üniversitesi mevcuttur.³⁶⁵ Yumuşak güç araçları olan bu tür faaliyetleri ile Tahran yönetiminin temel amacı Şiileştirme projesini uygulamak ve Afganistan gibi önemli ve stratejik bir ülkede nüfuz sahibi olmaktır.

Tahran yönetimi, Afganistan'da yapmış olduğu yatırımların büyük bir kısmını ülkenin

³⁶³ <https://www.defense.gov/News/News-Stories/Article/Article/1757142/shanahan-joins-nato-defense-ministers-in-brussels-to-discuss-alliance-deterrence/> (Erişim Tarihi: 29.12.2023)

³⁶⁴ New York Times (2019), “U.S. and Taliban Agree in Principle to Peace Framework, Envoy Says.” (Elçi, ABD ve Taliban'ın Barış Çerçevesi konusunda Prensip Anlaştıklarını açıkladı.) <https://www.nytimes.com/2019/01/28/world/asia/taliban-peace-deal-afghanistan.html> (Erişim Tarihi: 29.12.2023)

³⁶⁵ “El-İnsihap El-Amariki min Afganistan Yuuidu Teşkil El-Kuve bilmantika” (ABD'nin Afganistan'dan Geri Çekilmesi Bölgedeki Güç Dengesini Yeniden Şekillendirmektedir), (<https://bit.ly/2LWfqoq>, Erişim Tarihi: 08.06.2023).

batısında (yani İran-Afganistan sınırında) bulunan Herat şehrine yönelik olarak gerçekleştirmektedir. Kaldı ki zaten Afganistan'daki İranlı firmaların büyük çoğunluğu da Herat'tadır. Herat, 1857 yılına kadar önce Safevi Devleti'ne ve sonrasında da Kaçar Hanedanlığı'na bağlı bir eyalet olmuş olması nedeniyle, İran'la tarihsel ve kültürel yakınlığı bulunan bir şehirdir.³⁶⁶ Dolayısıyla Tahran yönetimi, bu tarihsel ve kültürel bağdan yararlanarak Herat'taki ekonomik nüfuzunu artırmayı ve Afganistan'da herhangi bir iç savaşın patlak vermesi veya olası bir ABD saldırısı durumunda güvenliği sağlamak için Herat'ı tampon bölge olarak kullanmayı amaçlamaktadır.³⁶⁷

3.3.3. Taliban'ın İkinci Yönetim Dönemine (2021 Sonrası) Yönelik İran'ın Dış Politikasının Belirleyenleri

2020 seçimlerinde Joe Biden'in ABD başkanı seçilmesiyle yaptığı bir röportajda Doha Anlaşması'na sadık kalarak 11 Eylül 2021'e kadar tüm ABD güçlerini Afganistan'dan geri çekeceğini açıklamıştır.³⁶⁸ ABD ile barış anlaşması imzalayan Taliban, Katar'ın başkenti Doha'da Kabil yönetimi ile bir yandan barış müzakerelerini sürdürürken, öte yandan ülke genelinde saldırılarını yoğunlaştırmıştır. ABD güçlerinin çekilmesinin ardından saldırılar sonucunda Taliban grubu ülkenin büyük bir kısmını ele geçirerek Kabil'in kapılarına dayanmış ve Afganistan eski Cumhurbaşkanı Muhammed Eşref Gani'nin ülkeyi terk etmesiyle beraber Kabil'e girerek yeniden iktidara gelmiştir.

ABD güçlerinin geri çekilmesi ve Eşref Gani'nin kaçmasına paralel olarak Taliban'ın Kabil'i kuşatması sonucunda ülke özelinde ve dünya genelinde büyük bir panik yaşanmıştır. Kabil yönetiminin Taliban eline düşmesiyle beraber İran, Pakistan, Rusya ve Çin dışında tüm ülkeler Afganistan'daki siyasi temsilciliklerini kapatmıştır.³⁶⁹ Bu bağlamda bahis mevzusu ülkelerin siyasi temsilciliklerinin faaliyetlerini devam etmesi de soru işareti oluşturmıştır. Afganistan'da ABD güçlerinin çekilmesi ile Taliban'ın iktidarı ele geçirmesi bölgede güç boşluğu oluşmasının yanında dengelerin de değişmesine

³⁶⁶ Rafsanjani, A. H., (1927). "Amir Kabir Ya Ghahraman-e Mobareze Ba Astemar", (Amir Kabir veya Sömürgecilığe Karşı Mücadelenin kahramanı), Farahnai Press, 377.

³⁶⁷ Şenyurt, A. H. (2013). İran'ın Afganistan Üzerindeki Artan Nüfuzu" (<https://www.wsj.com/articles/SB10001424052970204076204578078564022815472> (Erişim tarihi: 15.08.2023)).

³⁶⁸ Darawgar, Ahmad Khan (2021). "فاکتورهای به قدرت رسیدن مجدد طالبان و آینده افغانستان" (Taliban'ı İktidara Getiren Faktörler ve Afganistan'ın Geleceği. Bölgesel Araştırmalar Dergisi, 5(2), s. 435.

³⁶⁹ Independent Farsça (2023). "Du Sal Talaş Taliban Baray Safaratkhanahay Afganistan", <https://www.independentpersian.com/node/350686>. Erişim Tarihi: 20.08.2023.

sebebiyet vermiştir. Bu dönemde ABD'nin global anlamda jeopolitik rakipleri olan Rusya ve Çin ile Pakistan ve İran gibi ülkelerin bu güç boşluğunu doldurma girişiminde oldukları da önem arz etmektedir. ABD'nin Afganistan'dan çekilme süreciyle bu ülkeler güvenlik ve ekonomik kaygılar nedeniyle Taliban ile ilişkiler kurmaya çalışmıştır. Kabil hükümetinin Taliban tarafından devrilmesiyle bir yandan diğer ülkeler büyükelçiliklerini kapatıp diplomatlarını geri çekerken; diğer yandan Pakistan, Rusya, Çin ve İran Taliban ile iyi ilişkiler kurmak istediklerini ve temsilciliklerini açık tutarak göstermiş oldular.³⁷⁰

Taliban'ın 20 yılın ardından tekrar iktidara gelmesi güvenlik endişelerini de beraberinde getirmekle beraber gerek küresel anlamda gerekse bölgesel anlamda birçok ülkeyi etkileyebilmektedir. Bölgesel anlamda ülkelerin başında Afganistan'ın komşusu olan İran gelmektedir. Daha önce belirtildiği üzere, İran ilk başta Taliban'ı kendi çıkarları doğrultusunda iki şekilde tehdit olarak algılamıştır: birincisi ideolojik bir bakış açısıyla Taliban İran karşıtı ve Şii karşıtı olduğu; ikincisi ise güvenlik ve ulusal çıkarlar perspektifinden Taliban'ın dışlayıcı, dini aşırılıkçılığı ve devlet sisteminin varlığına karşı siyasi sınırları tanımayan bir hareket olduğudur. Taliban'ın kimliği, Fars kültürü ve Şii zihniyetiyle çelişen Peştun etnik kökenine ve Sünni Selefi zihniyetine dayanmaktadır. Bu nedenle El-Kaide de İran karşıtı bir hareket olarak Taliban rejiminin himayesinde büyümüştür.³⁷¹

Neticede ABD güçlerinin Afganistan'dan çekilmesi İran'a Afganistan politikasını yeniden düzenleme gereğini hissettirmiştir. Bu bağlamda İran, Taliban ile Afganistan'daki diğer aktörler arasında müzakerelere zemin hazırlamak gibi diplomatik manevralara yönelmesi ile beraber Taliban ile diyalog kurma faaliyetlerinde bulunmuştur. Aslında bu müzakereler Taliban'ın Afganistan'da kontrolü ele geçirmesinin ardından değil, belki 2018'in sonlarına kadar dayanmaktadır.³⁷² Şöyle ki, İran'ın Taliban ve Afganistan hükümeti arasında arabuluculuk görevini üstlenerek, Taliban'a yönelik politikasında değişikliğe gittiği görülmüştür. İran'ı burada endişelendiren Taliban'ın sınır

³⁷⁰ VOA (2021). "Which Countries Embassies Are Active In Afghanistan?", <https://www.darivoa.com/amp/which-countries-has-their-embassies-open-in-afghanistan/6213042.html> (Erişim Tarihi: 10.11.2023)

³⁷¹ Barzegar, a.g.e. s. 128.

³⁷² Tolo News (2019). "طالبان سفر خود به ایران را در مورد صلح افغانستان تایید کرد" (Taliban, Afghanistan barışı için İran'a ziyaretini onayladı, <https://tolonews.com/afghanistan/taliban-confirms-visit-iran-afghan-peace>, Erişim Tarihi: 20.07.2023)

ötesinde komşularına zarar verecek herhangi faaliyette bulup bulunmayacağından duyduğu kaygısıdır. Afganistan ve ABD, 2018'in ikinci yarısından itibaren Afganistan-İran sınırındaki şehirleri hedef alan Taliban tarafından gerçekleştirilen yoğun ve geniş çaplı saldırıları Tahran'a mal etmişlerdir.³⁷³ Bu saldırılar, Trump yönetiminin 8 Mayıs 2018'de nükleer anlaşmadan çekilmesi sonucu Washington-Tahran hattında artan gerilimle ilişkilendirilmiştir. Yine Taliban saldırıları, Tahran'ın ABD'ye karşı misilleme yapabileceği bir mesaj verme amacıyla gerçekleştiği şeklinde yorumlanmıştır. Trump yönetiminin nükleer anlaşmadan çekilmesinin ardından Washington-Tahran hattında artan gerilimin bir sonucu olarak, Tahran, ABD'ye misilleme yapmak için Taliban ile iş birliğini arttırmıştır. Son dönemlerde Trump yönetiminin Suriye'den sonra Afganistan'dan da çekilmeye hazırlandığı iddiaları doğrultusunda Tahran-Taliban temasları artmıştır.³⁷⁴ Geçmişte Tahran yönetimi Taliban ile ilişkisini saklama eğiliminde olmuş, ancak artık bu ilişkiyi gizleme gereği duymamıştır. 26 Aralık 2018'de resmi bir ziyaret kapsamında Kabil'de bulunan İran Ulusal Güvenlik Yüksek Konseyi Sekreteri Ali Şemhani, ülkesinin bir süredir Taliban ile görüştüğünü açıklamış ve benzer görüşmelerin devam edeceğini belirtmiştir.³⁷⁵ Böylece ABD Afganistan'dan çekilmeden önce 2010'ların ikinci yarısında sıkça gündeme getirilen Tahran-Taliban iş birliği iddiaları ilk kez üst düzey bir İranlı yetkili tarafından doğrulanmış. Şemhani'nin ziyaretinden dört gün sonra Taliban heyeti Tahran'ı ziyaret etmiştir. Daha sonra da İran Dışişleri Bakanı dâhil pek çok üst düzey İranlı yetkili tarafından Tahran-Taliban iş birliğine ilişkin açıklamalar gelmiştir.

İran-Taliban ilişkilerine ışık tutacak faktörlerin başında 2017 yılında Farah İl Meclis üyeleri ve hükümet yetkilileri tarafından dile getirilen İran'ın Taliban'ı silahlarla teçhiz ederek savaş aracına dönüştürdükleri iddiası olmuştur.³⁷⁶ 2017'de Farah'ta su barajlarının inşa edilmesine paralel olarak Taliban ile hükümet güçleri arasındaki çatışmaların

³⁷³ Middle East Institute (2017), "Afghan, U.S. Officials Say Iran Arming Taliban", <https://www.mei.edu/publications/afghan-us-officials-say-iran-arming-taliban> Erişim Tarihi: 15.07.23

³⁷⁴ Farzam R., a.g.e. s. 7.

³⁷⁵ Almonitor (2018). "After US-Taliban talks, Iran also confirms dialogue", <https://www.al-monitor.com/originals/2018/12/iran-taliban-talks-dialogue-afghanistan-war-trump-us.html> Erişim Tarihi: 15.07.2023

³⁷⁶ Etilaat Roz (2017). "Himayeti İran Az Taliban Dar Farah; Azay Şuray Vilayeti Çi Migoyand". (İran Farah'taki Taliban'ı destekliyor, Farah İl Meclis Üyeleri Ne Diyor). حمایت ایران از طالبان در فراه؛ اعضای شورای ولایتی چه می‌گویند؟ - اطلاعات روز (etilaatroz.com). (Erişim Tarihi: 10.09.2023)

yoğunlaşması, İran'ın Taliban'ı desteklediği iddialarını da beraberinde getirmiştir. İran açısından söz konusu barajların inşasının, doğu bölgesini çöle çevireceği ve kuraklıkla karşı karşıya kalacağı endişesi olmuştur. Bu nedenle İran isteklerine ulaşmak için, Taliban ile işbirliği geliştirmiştir. Bu bağlamda Farah eski İl Meclisi Başkanı Jamila Amini şöyle anlatmıştır:³⁷⁷ *‘‘Farah vilayetindeki Taliban, İran tarafından finanse edilerek aylık maaş alıyorlar. Farah’da Taliban ile hükümet güçleri arasında yaşanan çatışmada Taliban’dan güvenlik güçlerinin eline geçen silahların çoğunun İran’a ait olduğu tespit edilmiştir. İran kendi amaçları doğrultusunda Taliban’ı desteklemektedir.’’* Bunlara ek olarak bir diğer gelişme de Taliban’ın İran hastanelerinde tedavi görmesidir. Amini’ye göre Afganistan güvenlik güçleri ile Taliban arasında yaşanan çatışmalarda yaralanan Taliban mensupları, Herat’ın İslam Kale sınırı ve Nimroz sınırı üzerinden özel ambulanslarla İran’a nakledilerek tedavi görmüştür.³⁷⁸

ABD çekilmesi öncesi gelişen İran-Taliban olumlu ilişkilerini gösteren başka örnekler de mevcut görünmektedir. Örneğin, Ekim 2020’de İran Dışişleri Bakanı Cevad Zarif’in TOLO News ile özel röportajında Taliban terör örgütü mü değil mi sorusunu şu şekilde yanıtlamıştır:³⁷⁹ *‘‘Taliban birçok terör eylemi gerçekleştirdi. Taliban’ın terör örgütü olup olmadığı, Birleşmiş Milletler yasalarında olduğu gibi biz de henüz Taliban’ı terör örgütleri listesinden çıkarmadık. Birleşmiş Milletlere tabiyiz ve Taliban Afganistan’ın geleceğinde bir gerçektir’’* ifadelerini dile getirmiştir. Bu bağlamda İran Dışişleri Bakanlığının daveti üzerine Ocak 2021’de Taliban’ın Siyasi Büro Şefi Molla Abdulgani Berader başkanlığındaki bir heyet Tahran’a bir ziyaret gerçekleştirmiştir. Gerçekleşen görüşmede üst düzeyli İranlı yetkililer İran Ulusal Güvenlik Yüksek Konseyi Sekreteri Şemhani ve Dışişleri Bakanı Zarif, Berader’e eşlik etmiştir.³⁸⁰

Ayrıca, İran’a nükleer enerji sorunu nedeniyle uygulanan uluslararası ambargo da ekonomik sıkıntıları artırmaktadır. Bu nedenle, Afganistan veya başka bir ülkeden gelen vatandaşların İran’a göç etmesi durumunda, pek çok zorluğu göğüslemeleri gerekmektedir. İran, geçici bir göç güzergâhı olarak kullanılmaktadır. Bu durum, İran’ın

³⁷⁷ Etilaat Roz (2017)

³⁷⁸ Etilaat Roz (2017)

³⁷⁹ Tolo News (2020), “گفتگوی ویژه طلوع نیوز با جواد ظریف” (Tolo News’in Javad Zarif ile Özel Röportajı), <https://tolonews.com/fa/afghanistan-168675> (Erişim Tarihi: 20.07.2023)

³⁸⁰ Radio Farda (2021), “دیدار ظریف با طالبان” (Zarif’in Taliban’la görüşmesi), <https://www.radiofarda.com/a/31078444.html> (Erişim Tarihi: 20.07.2023).

gelecekteki göç akışlarını nasıl yöneteceği konusunda önemli bir sorun olarak ele alınmaktadır. İran'dan sonra geçiş yapabilecek ülkelerin, terör, yeni göç dalgaları ve benzeri tehditlere karşı önlem alma çabalarına giriştikleri gözlemlenmektedir. Bu bağlamda İran-Türkiye sınırında beton duvar inşaatları dikkat çekmektedir. Söz konusu sınır bölgesinde 43 kilometrelik beton duvarın tamamlandığına dair haberler medyada sıkça yer almaktadır³⁸¹. Öte yandan, bu göçlerin çoğunun nihai hedefinin Avrupa ülkeleri olduğu ve bu ülkelerde çeşitli önlemler alındığı da görülmektedir. Tüm bunların yanı sıra, Afganistan'daki olumsuz gelişmelerin kısa vadede İran ve diğer komşu ülkeler için bir sorun oluşturabileceği gibi, uzun vadede mevcut Taliban yönetiminin söylem ve eylemlerinin tutarlılığına bağlı olarak bu sorunların niteliği de değişebilmektedir. Bu bağlamda, 2021'de Taliban'ın iktidara gelmesiyle birlikte İran'daki aşırı sağ kesimlerin Taliban'ı "tathir etme" yani temize çıkarma girişiminde bulundukları da görülmüştür. İran'da Taliban'a yönelik tehditvari sözler daha çok muhalefet çevrelerinden gelirken, hükümete yakın medya çeşitli gazete manşetlerinde, milletvekilleri ve diğer yetkililerin ifadelerinde, Taliban'ın değiştiği, eski Taliban olmadığı ve benzeri ifadelere sıkça rastlanmıştır.³⁸²

Taliban tarafından da yeni yönetimin öncekine göre değiştiği ve farklı bir yol izleyeceği iddiaları ortaya atılmıştır. Ancak Taliban'ın bu iddiaları 20 yıl önce dışlayıcı muamelede bulunduğu kadınlar ile kız çocuklar başta olmak üzere Afgan halkına ve dini azınlıklara inandırıcı görünmemiştir. Bu bağlamda Taliban'ın Katar'daki sözcüsü Suheyl Şahin Kabil yönetiminin ele geçirmesi sonrası verdiği röportajda "katılımcı bir İslami Afgan hükümeti kuracağız" ifadelerini dile getirerek yeni yönetimin eski yönetiminden farklı olacağını, kadınların eğitimi ve çalışmasıyla ilgili yeni kurulacak hükümetin karar vereceğini açıklamıştır.³⁸³ Daha sonra Taliban'ın Afganistan'daki sözcüsü Zabiullah Mücahit, ABD ve müttefiklerinin çekilmesiyle "Afganistan'ın özgürleştiğini ve Taliban'a karşı savaşılan herkesin "Genel Af" politikası çerçevesinde affedildiğini

³⁸¹ DHA, NTV (2021). "İran sınırına 43 kilometre beton duvar örüldü", NTV, 30.08.2021, Erişim adresi: <https://www.ntv.com.tr/>.

³⁸² Khangahi, a.g.e. s. 99.

³⁸³ BBC, Türkçe (2021). "Taliban Sözcüsü Suheyl Şahin: *Afganistan'da Katılımcı Bir İslam Hükümeti Kuracağız*", <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-58231493>. (Erişim Tarihi: 05.09.2023).

açıklayarak kadın hakları, insan hakları ve basın özgürlüğü gibi konularla ilgili “Şariat yasalarının uygulanacağını” dile getirmiştir.³⁸⁴

Ancak Taliban’ın “Genel Af” ilanı, insan hakları riayeti ve kapsayıcı bir hükümet oluşturacağı gibi vaatlerinin yerine getirilmemesi gerek uluslararası camiayı gerekse Afganistan halkını hayal kırıklığına uğramıştır. Ayrıca BM’nin verilerine göre Taliban, “Genel Af” ilanına rağmen eski hükümetin 218 asker ve çalışanını öldürmüştür.³⁸⁵ Bu açıdan bakılırsa yeni Taliban’ın eskisinden farklı olduğunu söylemek mümkün değildir. Dolayısıyla İran’ın Taliban’a yönelik “tathir etme” politikası ve bu grubun değiştiğine dair ifadeleri uluslararası bir tartışmayı da beraberinde getirebilir.

Taliban’ın 20 yılın ardından Kabil iktidarını ele geçirmesiyle beraber terör, göç, uyuşturucu ticareti, farklı etnik gruplar, kadın-çocuk ve insan hakları gibi konular tartışılmaktadır. Bu konulardan en fazla etkilenebilecek sınır ülkelerinden biri ise İran’dır. Afganistan İnsan Hakları İzleme Örgütü’ne göre, Taliban tarafından 2021 yılı Ekim ayının başlarında Helmand, Balkh, Daykundi, Urzgan ve Kandahar vilayetlerinden yüzlerce ailenin üç gün içinde bölgeyi terk etmek zorunda bırakıldığı gözlemlenmiştir. İnsan Hakları İzleme Örgütü Asya Bölgesi Direktörü Patricia Gossman, Taliban’ın kendi yanlısı ve destekçileri için; Hazaraları ve diğer etnikleri, etnik kökenlerine veya siyasi eğilimlerine göre zorla tahliye ettiğini ve bu bölgelerdeki evleri Taliban destekçilerini ödüllendirmek amacıyla kullandığını ifade etmiştir³⁸⁶. Bu tür zorla yerinden edilmeler, herhangi bir yasal süreç olmaksızın veya toplu cezalandırma olarak adlandırılan ciddi bir kötüye kullanımın, tehdidin ve zorlamanın bir parçası olarak görülmektedir.³⁸⁷ İran her ne kadar kendi çıkarları doğrultusunda “*Taliban Afganistan geleceğinin bir gerçeğidir*” gibi ifadeleri kullanarak örgütün gerçek yüzünü perdelemeye çalışsa da yaptığı eylemlerine bakıldığında gerek İran gerekse uluslararası topluma büyük sorunlar oluşturacağı muhtemeldir. 1990-2001’li yıllar arasında olduğu gibi bir kez daha terör, göç

³⁸⁴ BBC, Türkçe (2021). Taliban’ın Afganistan’da Kurduğu Geçici Hükümet ABD’yi Kaygılandırdı, <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-58487763> (Erişim Tarihi: 05.09.2023).

³⁸⁵ BBC Farsça, (2023). “Birleşmiş Milletler: Taliban, Genel Aff’a Rağmen Eski Hükümetin 218 Askerini ve Çalışanını Öldürdü; Mücahid: Reddediyoruz.” <https://www.bbc.com/persian/articles-cx9ryvrg8x1o> (Erişim Tarihi: 06.09.2023).

³⁸⁶ BBC (2021). “Didebana-e Hukuk-i Beşer: Taliban Şiiayan ra mecbur be Tark-e Hane yeşan mikonand” {İnsan Hakları İzleme Örgütü: Taliban Şiiileri evlerini terk etmeye zorluyor.}, 22.Ekim.2021, BBC News-Farsi, Erişim adresi: <https://www.bbc.com/persian/afghanistan-59008617>.

³⁸⁷ BBC (2021). “Zanan-e Afganistan dar ‘Kafes-i Ahanin’ Bayad Fakat be Nakşe Maadaari ve Hamsari Basande Konand?” (Demir Kafes’teki Afganistan kadınları sadece anne ve eş rolüyle yetinmeli mi?).

ve uyuşturucu kaçakçılığı gibi sorunlarla başta İran olmak üzere birçok başka ülkeyi olumsuz yönde etkileyebilir. Dolayısıyla istikrarsız bir Afganistan İran'ın “Doğuya Bakış” dış politika yönelimi yelpazesindeki jeopolitik ve jeoekonomik hedeflerini engelleyerek içinden çıkamayacağı bir kaosu içine sürükleyebilir.

Esas itibariyle İran ortaya çıkabilecek bu kaosu önlemek için çaba harcamaktadır denebilir. Bu bağlamda İran'ın Taliban'a yönelik dış politikası kapsamında Tahran'ın yürüttüğü arabuluculuk politikasına değinmekte yarar vardır. 10 Ocak 2022 tarihinde İran'da gerçekleşen görüşmede, Tacik asıllı Afganistan Ulusal Direniş Cephesi lideri Ahmad Masud ve Afganistan'ın İran sınırında bulunan Herat vilayetinin eski valisi Muhammet İsmail Han ile Taliban Dışişleri Bakanlığı sorumlusu Amir Han Muttaki bir araya gelmiştir. Bu görüşme, İran'da gerçekleşen üçüncü görüşme olup, her ne kadar Ulusal Direniş Cephesi tarafından somut bir sonuca ulaşılamamış gibi görünse de İran'ın bu arabuluculuk çabası Taliban'a yönelik dış politikasındaki dönüşüme işaret etmektedir.³⁸⁸ Ancak Ulusal Direniş Cephesi'nin açıklamasına göre, görüşmede Afganistan halkının haklarına odaklanılmıştır. Bu haklar arasında sosyal adalet, rejim türü, vatandaşların hakları, ifade özgürlüğü, kadınların rolü ve hakları, seçimler ve Afganistan halkının kendi kaderini belirleme hakkı gibi konular tartışılmıştır. Ancak Taliban'ın mevcut statükonun korunmasını istemesi, görüşmelerin sonuçsuz kalmasına neden olmuştur.³⁸⁹ İran'ın bu arabuluculuk çabası, bölgesel açıdan İran'ın etkisini artırmak, varlığını daha fazla hissettirmek ve Taliban'a yönelik dış politikasındaki değişim ve dönüşüm açısından önem arz etmektedir.

Tahran'ın Taliban'a yönelik “U dönüşü” politikası İran'da muhafazakârlar ile reformistleri karşı karşıya da getirmiştir.³⁹⁰ Tahran yönetimi Taliban'ın değiştiğini ve artık İran'a tehdit oluşturmadığını savunurken, reformistler ise Taliban'a karşı Ahmad Masud önderliğindeki Pencşir direniş grubuna destek çağırısında bulunmuştur. Taliban yanlısı olan muhafazakâr Tahran yönetimi bu direniş gruba hiçbir destekte

³⁸⁸ Khangahi, a.g.e. s. 101.

³⁸⁹ BBC Farsça (2022). “Cephe-yi Mukavimet dar bareyi Didar ba Muttaki dar Tehran: Taliban bar Vaze Mocud Takid Daştand ve Celese Natice-i Nadaşt”, (Tahran'da Muttaki ile görüşmede Direniş Cephesi: Taliban Statükoyu Sürdürmekte Israr Etti ve Görüşmenin Bir Sonucu Olmadı.), <https://www.bbc.com/persian/afghanistan-59952636>. (Erişim Tarihi: 11.09.2023)

³⁹⁰ Anadolu Ajansı (2021). <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/iranin-afganistan-ve-talibana-yonelik-politikasi-muhafazakarlari-ve-reformistleri-karsi-karsiya-getirdi/2362564>, (Erişim Tarihi: 5.8.2023).

bulunmamasına rağmen, muhafazakârlar ülke reformistlerini “Batı Yanlısı” olmakla suçlamıştır. Bu da İran’ın Taliban’a yönelik dış politikasındaki değişimin en önemli göstergelerinden biridir denebilir.

İran-Taliban ilişkilerinde, dikkate alınması gereken başka bir önemli konu da Taliban’ın yönetimi ele geçirmesiyle İran’a sığınan Afganistan güvenlik güçlerinden oluşan sığınmacıların İran tarafından sınır dışı edilerek Taliban’a teslim edilmesi olmuştur. Tahran yönetimi, Taliban’ın izlediği politikalardan İran’a kaçarak başka ülkelerde yaşam arayan yüzlerce insanı, 24 Ağustos 2021 tarihli bir habere göre, Taliban yönetimiyle yaptığı görüşmeler doğrultusunda Afganistan’a geri göndermiştir. Özellikle Helmand kenti yakınlarındaki sınır bölgesinde, bazıları eşleri ve aileleriyle birlikte gelen 3.000 Afgan askerini ve subayını Afganistan’a geri gönderdiği bildirilmiştir.³⁹¹ Dolayısıyla İran’ın Doğu sınırındaki sığınmacı akışını kontrol altında tutma ve Afganistan’a geri gönderme politikası, Taliban konusunda daha aktif bir politika izlemeye çalıştığını işaret etmektedir. Bununla birlikte, uzun süredir savaşın sürdüğü bölgede kalıcı bir düzen ve istikrar sağlama çabalarının, olası sorunların önlenmesine yönelik bir siyasi girişimin işareti olarak değerlendirilebileceği belirtilmektedir. İran bakımından, diğer bölge ülkeleri gibi radikal hareketlerin ve terörün engellenmesine yardımcı olabilen bir sistem ve diplomatik mekanizmanın varlığı büyük önem taşımaktadır.³⁹²

İran-Taliban ilişkisinde, İran’ın Afganistan’a olan su bağımlılığı da Taliban’a yönelik politikasını önemli ölçüde etkilemektedir. İran’da yaşanan su sıkıntısı ve hava kirliliği, sadece endüstriyel alanlardan kaynaklanan etkenlerle sınırlı kalmamaktadır. Özellikle Azerbaycan eyaletlerinde yaşanan kuraklık sonucu Urmiye Gölü’nün kurumması, tuz ve kum fırtınalarına neden olmuştur. Sistan Baluchestan, Kerman, Khuzestan şehirler, Ahvaz, Ilam, Yazd gibi bölgeler yaz mevsimlerinde toz, kum ve kuru toprak nedeniyle hava kirliliği sorunu yaşamaktadır. Bu durum, temiz hava kaynaklarına erişimin sınırlı olduğunu da göstermektedir. İran eski Cumhurbaşkanı Ruhani’ye göre, kum ve toz kaynaklı hava kirliliğinin %20’si ülkenin iç bölgelerinden kaynaklanırken, geri kalan %80’i Irak, Suriye, Ürdün, Kuveyt, Suudi Arabistan, Afganistan, Pakistan ve

³⁹¹ Radio Farda (2021). “İran binlerce Afgan mülteciyi Afganistan’a geri gönderdi”. <https://www.radiofarda.com/a/31425720.html>. (Erişim Tarihi: 01.09.2023)

³⁹² Khangahi, a.g.e. s. 103.

Türkmenistan gibi komşu ve yakın ülkelerden kaynaklanmaktadır. Bölgesel bir sorun haline gelmiş olan bu konu 2017’de ‘‘Kum ve Toz Fırtınalarıyla Mücadele Uluslararası Konferansı: Zorluklar ve Pratik Çözümler’’ adlı bir konferansta da konu olmuştur.³⁹³ Bu bağlamda İran ve Afganistan arasındaki su anlaşmazlığı daha da önemli hale gelmiştir denebilir. Örneğin Taliban’ın 2021’de iktidara gelmesiyle Hermand veya Helmand nehri, bir kez daha gündeme gelmiş, hatta iki ülke arasında silahlı gerginliğin yaşanmasına dahi yol açmıştır. Bu konuda İran ve Afganistan sınırında bulunan Helmand Nehri’nde 27 Mayıs 2023’te iki ülke arasında patlak veren çatışmada bir Taliban askeri ve iki İranlı sınır muhafızı ölmüşlerdir.³⁹⁴ Sınır ötesi su haklarının siyasi bir meseleye dönüşmesi neticesinde Reisi’nin Taliban’ı ‘‘Helmand nehri suyu konusunda İran’ın iddiasını dikkate alması’’ gerektiği konusunda uyarması, İran ve Taliban arasında yeni ilişkilerin kurulması sürecinde yaşanan zorlukları göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Taliban sözcüsü Zabihullah Mücahid de İran makamlarının taleplerini ‘‘uygun sözlerle’’ sunmaları gerektiğini açıklamıştır.³⁹⁵

İran bir yandan kuraklıkla mücadele ederken, diğer yandan 19 Ocak 2022’de Taliban’ın Kamal Khan Barajı’nın kapılarını İran’a doğru açarak Helmand Nehri suyunun İran’ın Hamoon nehrine aktığını duyurması, İran için önemli bir gelişme olarak değerlendirilmektedir. Ayrıca bu İran-Taliban Karşılıklı işbirliğinin önemli göstergelerinden biri sayılabilmektedir. Sistan ve Belucistan valisi, Afganistan’daki Kamal Khan Barajı’ndaki vanaların yeniden açılmasına işaret ederek, ‘‘Allah’ın yardımıyla bu barajdan su akışının devam edeceğini ve bu sayede İran’ın Helmand Nehri’nden gelen su hakkının tam olarak karşılanacağını’’ söyleyerek bu karşılıklı ilişkilerin boyutunu vurgulamıştır.³⁹⁶ Ocak ayında, Afganistan’da şiddetli yağışlar nedeniyle Kamal Khan Barajı tamamen dolarak duvarlarını su basmıştır. Daha önce, Afganistan’daki yerel kaynaklar, Kamal Khan Barajı’nın suyunun topraktan inşa edilen bir baraj tarafından kapatıldığını ve bu suyun Afganistan’ın Goodzare bölgesine

³⁹³ Moghtader, M. (2014). ‘‘Reforms Offer Hope for Iran’s Water Crisis, Reuters’’, Erişim adresi: <https://news.yahoo.com/farming-reforms-offer-hope-irans-water-crisis131227395.html?guccounter=1>. (Erişim Tarihi: 20.15.2023)

³⁹⁴ Donya-E-Eqtasad (2023). ‘‘Cozyat Cadid Az Monaqeşae Aby İran ve Taliban’’ (İran-Taliban su anlaşmazlığıyla ilgili yeni detaylar). جزئیات جدید از مناقشه آبی ایران و طالبان (asriran.com), (Erişim Tarihi: 5.8.2023)

³⁹⁵ BBC Farsça (2023). «رئیسى درباره حقایق هیرمند؛ واکنش طالبان: از اظهارات تحریک‌آمیز خوددارى کنید» - BBC News فارسی (Erişim Tarihi: 9.12.2023)

³⁹⁶ BBC Farsça (2022). <https://www.bbc.com/persian/afghanistan-60038568> (Erişim Tarihi: 10.12.2023)

yönlendirildiğini bildirmiştir. Ancak İran Dışışleri Bakanlığı sözcüsü, “Helmand Nehri’nin tanımlanmış bir yasal rejimi olduğunu ve 1972 Tarihli bir anlaşma ile İran’ın su hakkının açıkça tanımlandığını” belirterek bu konuya vurgu yapmıştır.³⁹⁷

İran ile Taliban arasındaki olumlu gelişmelere rağmen Afganistan’da faaliyet gösteren İHYK ofislerinin Taliban tarafından kapatılması ve faaliyetlerinin kısıtlanması şaşırtıcı olmuştur. Taliban yönetimi 3 Ağustos 2023’te, uzun yıllardan beri Kabil, Mezar-ı Şerif ve Herat’ta faaliyet gösteren İHYK ofislerini herhangi bir açıklama yapmadan kapatmıştır. Ancak Taliban, TİKA, Save the Children, GIZ ve ACTED gibi benzer dış kurumlara herhangi bir kısıtlama getirmemiştir.³⁹⁸ İHYK, Afganistan’daki faaliyetlerini sürdürmek istediğini açıklayarak Taliban’dan faaliyetlerine yönelik kısıtlamaların kaldırılmasını istemiştir. Ancak Taliban yetkilileri henüz bu konuya dair açıklama yapmamıştır.³⁹⁹

İran’ın Taliban ile işbirliği geliştirmesine olanak sağlayan sebeplerin en önemlisi ise, İran’ın bölgesel stratejisi ve çıkarlarına tehdit oluşturan IŞİD ve Taliban gibi radikal İslamcı hareket arasında değerlendirmesi gerektiğinde Taliban’ın IŞİD’e göre daha az riskli ve zararlı bir aktör olması olarak kabul edilebilir. Çünkü Taliban, sadece Afganistan’ı hedef alarak hakimiyet kurmayı ve şeriat kuralları ile yönetilen bir devlet tesis etmeyi amaçlamış; ancak IŞİD ise daha sert Şii karşıtı uygulamalarla hilafet sistemine dayalı olarak tüm dünyayı hedef almakta ve İslami bir halifelik kurma gayesini gütmektedir.⁴⁰⁰ Bu sebeple İran zaruret gereğince iki kötü şıktan daha az kötü olanını tercih etmiştir denilebilir.

Özetlemek gerekirse İran için yeni Taliban artık sadece bir gerilla gücü değil, İran’ın doğu sınırı gerçeğinin bir parçası olarak hem jeopolitik ve hem de jeoekonomik bir aktör

³⁹⁷ Donya-e İktisad (2022). “Bazghoshayi Dariche haye Sadde Kamal Khan Afganestan Ba Ruy İran”, Erişim adresi: donya-e-ektesad.com (Erişim Tarihi: 10.12.2023)

³⁹⁸ Khabar Online (2023). “Taliban Dafateri Komiteyi İmam Khomayni Ra Bast” (Taliban İmam Humeyni Yardım Komitesi’ni kapattı). khabaronline.ir. (Erişim Tarihi: 25.12.2023)

³⁹⁹ Afghanistan International (2023). “Komiteyi İmam Khomayni Az Taliban Khast Mahdodiyat Hay Sar Rah Faaliyethayaş Dar Afganistan Ra Bardard.” (Humeyni Yardım Komitesi, Taliban’dan Afganistan’daki faaliyetlerine yönelik kısıtlamaları kaldırmasını istedi. <https://www.afintl.com/202308060734>. (Erişim Tarihi: 25.12.2023)

⁴⁰⁰ Teifukova, Riana (2018). “İran Dış Politikasında Değişen Taliban Faktörü”, *ANKASAM Stratejik Bakış*, Yayın No: 7, Sayı. 1, s. 1.

konumundadır. İran'daki yetkililer için bu durum, devletin farklı kesimlerine yansıyan olasılıklar ve endişelerin bir karışımını oluşturmaktadır. Bu ikili durumun stratejik bir soruna mı yoksa avantaja mı dönüşeceği ilerleyen zaman içinde görülecektir denebilir.

SONUÇ

İran, dünyanın en eski medeniyetlerinden birine sahip bir ülkedir. Çalkantılı ve dalgalı bir tarihi geçmişe sahip olan İran, diğer devletlerle ilişkilerinde çok çeşitli ulusal roller üstlenmiştir. İran'ın dış politika stratejileri rejiminin bekasını muhafaza edip güçlendirmek, ülkenin toprak bütünlüğünü ve bağımsızlığını korumak ve toplumun refah seviyesini daha üst seviyelere çıkarmak hedefine göre şekillenmiştir. Bu bağlamda İran hedeflediği ilkeler doğrultusunda uluslararası arenadaki rolünü güçlendirmek için dış politikayı bir araç olarak kullanmaktadır. Diğer yandan İran'ın komşusu Afganistan genel olarak, işgaller ve güç mücadelelerinden ötürü çatışmalara sahne olan, tarihinde istikrarlı dönemin az olduğu bir ülke durumundadır. Kronikleşen sorunların başında stratejik konumu nedeniyle uğradığı işgaller, komşu ülkelerin çıkarları ve bölge coğrafyasının son derece zor yapısından kaynaklanan etnik bölünmüşlükler ve mezhep farklılıkları ile iktidar kavgaları gelmektedir. Bir taraftan Asya'nın kalbi ve Doğu Asya'nın Batı Asya'ya açılan kapısı gibi olumlu özellikleri ile anılan Afganistan, diğer yandan istikrarsızlığın, yıkıcı işgallerin, iç çatışmaların, başarısız reform girişimlerinin, ekonomik çöküntünün, insan hakları ihlallerinin, yoksulluğun, işsizliğin, adaletsizliğin, cehaletin ve daha nice olumsuz olgu ve sorunların merkezi durumundadır. Bütün bu yönleri ile kendisinden daha güçlü Batısında yerleşik komşusu İran için Afganistan her zaman önemli bir yerde ve konumda olmuştur.

20. Yüzyılın en önemli olaylarından biri olan 1979'de gerçekleşen İslam Devrimi ile İran, "İran İslam Cumhuriyeti" adını almış, yaşanan rejim değişikliği sonucu Pehlevi Hanedanlığının ömrünü tamamlamasıyla varlığını yaklaşık 2500 yıldır sürdüren monarşiye son vermiştir. Köklü bir mezhep olan Şiilik 1979 İslam Devrimi'nin motoru olarak egemen ideolojiye dönüşmüş ve toplumsal yapının yeniden inşasında başat bir faktör haline gelmiştir. İran İslam Devleti'nin dış politikasındaki en önemli ideolojik değişimi ABD ve Batı karşıtlığı oluşturmuştur. Devrim sonrası İran "Ne Doğu Ne Batı Tek Yol İslam" sloganı çerçevesinde dış politikasını şekillendirmeye çalışmıştır.

Humeyni uluslararası sistemdeki çift kutuplu düzene alternatif yol olarak İran İslam Devrimi'ni sunmuştur.

İran'ın dış politikası genel olarak incelendiğinde devrim öncesi ve devrim sonrası arasında ciddi bir fark gösterir. Karar vericilerin ürettiği politikaların amaç-sonuç ilişkisi bağlamında incelendiğinde benzerliklere de sahip oldukları görülmektedir. Şah döneminde İran'ın modernleştirilmesi ve uluslararası sisteme uyarlanması amacıyla birçok program hayata geçirilmiştir. Bu programların nihai hedefi İran'ı bölgesel bir güç haline getirerek tamamen bağımsız ve ekonomik bağımlılıktan arındırma amacı taşımıştır. Devrim sonrası İslami söylemlerle zenginleştirilen hedeflerin nihai gayesi de bu anlamda benzerlik göstermektedir. Yeni dış politikada hedeflere ulaşmak için din olgusu kullanılmış, ideolojik temelde mevcut hedefler oluşturulmaya çalışılmıştır.

İran-Irak Savaşı'nın sona ermesiyle SSCB'nin Afganistan işgalinin başarısızlıkla sonuçlanması İran siyasetinde önemli değişim ve yenilikleri ortaya çıkarmıştır. Bu dönemde İran iç politikasında devrim İran'a yerleşmiş, devrime yönelik tehditler ortadan kalkmış ve artık İran'da yeni sistem oturtularak koruma sağlanmıştır. Soğuk Savaş'ın sona ermesiyle İran dış politikası, komşularla iyi ilişkiler çerçevesinde bir dış politika takip etmeye başlayarak, önceki dönemin aksine uluslararası toplum ile daha fazla entegre olma çabasına girişmiştir. İran artık rejimi ihraç etme çabalarını bir tarafa bırakarak yapıcı ve realist diplomasinin hâkim olduğu kendi güvenliğini önceleyen bir dış politika izlemeye başlamıştır. Bu yeni dış politik yaklaşımı, İran ekonomisinin yeniden yapılanmasına ve uluslararası piyasalarla etkileşim içerisine girmesine de yardımcı olmuştur. İran dış politikası aynı döneme rastlayan Humeyni'nin ölümü ve Soğuk Savaş'ın son bulması neticesinde değişim ve dönüşümü hissetmiş ve Rafsancani ile farklı bir tablo sergilemiştir. Rafsancani'nin izlediği dış politika teorik açıdan idealist çizginin terk edilmesine yol açmış, yerine gerçekçi ve yapıcı ilişkilerin tesis edildiği siyasi, ekonomik ve güvenlik değişkenlerinin merkeze konulduğu realist bir paradigmaya evrilmiştir.

İran İslam Cumhuriyeti'nin Afganistan'a yönelik politikası, bu ülkenin iç ve dış dinamikleri üzerinde her zaman önemli bir etkiye sahip olmuştur. Bu bağlamda Afganistan'da istikrar sağlanması İran açısından önem arz etmektedir. Dolayısıyla Afganistan'ın istikrarsızlığı İran'ın karar alma mekanizmasını endişelendiren konu haline

gelmiştir. Aynı zamanda bu konunun her zaman İran dış politikasının başarılı/başarısız devlet değerlendirmesinde önemli bir kriter olduğu söylenebilir. Kimine göre İran'ın Afganistan politikası başarılı, kimisine göre ise başarısız olarak nitelendirilebilir.

Bu bağlamda Afganistan'da bulunan çok sayıda etnik grubun ve kimliğin varlığı, büyük Sünnî nüfusu, İran'ın bu ülkede Şii anlayışını yayma çabasında başarısız olmasına yol açmıştır. Tahran yönetimi, Afganistan'da neler olup bittiğine kayıtsız da olmamıştır. İran, Afganistan'daki gelişmeleri daima yakından takip etmiş, hatta zaman zaman Afganistan sorunuyla ilgili uluslararası bilimsel toplantılar bile organize etmiştir.

Genel anlamda ülkelerin dış politikası iç ve dış faktörlerden etkilenmektedir. Bu bağlamda İran'ın Afganistan politikasının şekillenmesinde tarihi ilişkiler, coğrafi yakınlık, kültürel etkileşimler, güvenlik ve ticaret gibi faktörlerin yanı sıra ABD karşıtlığı, Suudi Arabistan ve Pakistan ile rekabet, enerji politikası ve Şiilik gibi unsurlar önemli olduğu gibi Taliban faktörü de etkili olmuştur. İran 1919'da bağımsızlığını kazanan Afganistan ile 1979 yılına kadar dostane ilişkiler yürütmüştür. 1979'da gerçekleşen İslam Devrimi'ne paralel olarak gelişen SSCB'nin Afganistan'ı işgali döneminde İran'ın Afganistan'a yönelik istikrarsızlıktan kaynaklanan göç sorunu ve Şii Hazaraları destekleme konuları dışında aktif bir politika izlemediği söylenebilir. Ancak Taliban'ın 1994 yılında Afganistan'da ortaya çıkması ve çok kısa sürede önemli bir siyasi ve askeri güç haline gelmesi İran açısından ciddi bir endişe yaratmıştır.

İslam Cumhuriyeti ile yönetilen, devlet ideolojisinin temelinde Şiiliğin yer aldığı İran, ilk başlarda Taliban'ı bir terörist örgüt olarak tanımlamış ve terörizm karşıtı bir politika sergilemiştir. Radikal dini ideolojiye sahip Sünni Taliban, Şii nüfusa sahip İran için büyük bir tehdit olarak görülmüştür. Tarihi kökleri bulunan bu mezhepsel ayrım, iki toplumun birbirlerini düşman olarak görmesinde etkili olmuştur. Dolayısıyla radikal bir Sünni İslamcı ideolojiye sahip olan Taliban, İran'ın düşmanı olan, Suudi Arabistan ve Pakistan tarafından desteklenmiştir. İran da buna karşılık Tacik asıllı Ahmet Şah Mesut önderliğinde Afganistanlı mücahitler tarafından Taliban rejimini devirme hedefli oluşturulan "Kuzey İttifakı" koalisyonuna destekte bulunmuştur.

İran'ın Afganistan'a yönelik politikasında söylenmesi gereken diğer bir husus da coğrafyası gereği bu ülkenin Afganistan ile münasebetlerinin her zaman üst düzeyde

olduğu ve her noktada ikili münasebetlerin kurulduğudur. Bu bağlamda İran'ın Afganistan politikasında devletlerin yumuşak güç unsurlarından birini oluşturan kültürel diplomaside oldukça etkili olduğu görülmektedir. İran ve Afganistan'ın din ve dil gibi bazı ortak değerlere sahip olmaları iki ülke arasında her zaman bir bağın olduğuna işaret etmiştir. Örneğin ortak din ve dil bağlamında İran'da Şii ve Afganistan'da Sünnilik İslam'ın en yaygın mezheplerinden olmasıyla beraber İran'da Farsça ve Afganistan'da Darice iki ülkenin resmi dilleri arasındadır. Bu ortak değerleri kullanarak İran, Afganistan üzerinde bir nevi yumuşak güç oluşturmayı başarmıştır. Hatta İran Şii kökenli Afganistanlı Hazaralar'dan oluşturduğu Fatimiyyun ve Zeynebiyyun Tugaylarını Suriye Savaşı'na dahil etmiştir. Bununla birlikte İran'ın Tacik ve Hazaraları desteklemesi, Pakistan'ın Peştunları, Türkiye ve Özbekistan gibi ülkelerin Afganistan Türklerini (Özbek, Türkmen vs.) desteklemesi sonucunu doğurmuştur.

İran 11 Eylül sonrası dış politikasında bir taraftan komşu ülke Afganistan'da olası bir iç savaşın ülke sınırına yakın bölgelerde istikrarsızlık yaratabileceğinden endişe duyarken, diğer taraftan da Afganistan'ın yeniden inşası ile uğraşmış, nükleer programını devam ettirmiş ve kendisine yönelik uygulanan yaptırımların önlenmesi için girişimlerde bulunmuştur. Bununla birlikte İran'ın Afganistan politikası ABD ve koalisyon güçlerinin Afganistan'dan çekilmesi ve İran topraklarına sızdırılan uyuşturucu kaçakçılığı gibi sorunlarla şekillenmiştir. Bu bağlamda İran'ın Afganistan politikasında altüstistik hedefler gütmeyeceği ancak kendi çıkarları doğrultusunda hareket ettiği söylenebilir.

Afganistan'da yeniden iktidarı ele geçiren Taliban rejiminden memnuniyet duyan aktörlerin başında İran'ın geldiği söylenebilir. Çünkü İran, 11 Eylül sonrası Afganistan'ın ABD tarafından işgali ile kurulan Afganistan İslam Cumhuriyeti hükümetini ABD'nin kuklası olarak görerek kendisine bir tehdit olarak algılamaktaydı. ABD'nin Afganistan'dan çekilmesi İran'ın dış politikası açısından önem arz etmektedir. Bu nedenle İran'ın, Taliban İslam Emirliği ile güçlü ilişkilere girmesi muhtemeldir.

İran'ın, Taliban ile işbirliğini devlet düzeyinde sürdürmenin daha gerçekçi bir politika olduğunu düşünmekle beraber sınır bölgelerinde güvenlik ve ulusal çıkarlarına öncelik vererek pragmatik bir tutum sergilediği söylenebilir. Taliban'ın da değiştiği ve yeni oluşumun eski Taliban'dan farklı olduğu görüşü İranlı yetkililer tarafından dile getirilirken, diplomatik ilişkilerde siyasi ve ekonomik çıkarlara vurgu yapılmasının bu

yönde bir değişime işaret ettiği görülmektedir. Ancak Taliban'ın eskisine göre değişip değişmediği henüz net bir açıklığa sahip değildir.

Afganistan halkının dine karşı samimiyetini kullanarak kurulan Taliban rejiminin dini tutumu, davranış ve uygulamalarına bakıldığı zaman İslam'ı halka ve dünyaya olumsuz bir model olarak sunmaktadır. Kabil iktidarını ele geçiren Taliban gerek birinci iktidar dönemi gerekse günümüz itibarıyla iktidarında birçok Afganlıyı Müslüman dünyasını da dehşete düşürecek kadar sert Şeriat kurallarını temel alarak, Şeriatın bile benimsemediği bazı yasaklar uygulamıştır. Bu doğrultuda özellikle kadın ve kız çocuklarına yönelik dışlayıcı muamele ve eğitimden alıkoyma gibi sert uygulamalar somut örnekleri oluşturmaktadır.

İran'ın daha ABD Afganistan'dan çekilmeden önce kendi çıkarlarını gütmeye amacı doğrultusunda Taliban'la işbirliği geliştirdiğini söylemek mümkündür. Bu bağlamda İran sürekli diyalog halinde olduğu yeni Taliban yönetiminden genel olarak Peştunlar ile beraber diğer etnik grupların da içinde bulunduğu, özellikle Tacikler ve Şii Hazaraları da içine alan, kapsayıcı ve İran karşıtı olmayan bir hükümetin kurulmasını, ülkesinde bulunan Afganistanlı mültecilerin dönebileceği ortamın sağlanmasını, uyuşturucu sorununun çözülmesini ve kendine tehdit olarak gördüğü IŞİD gibi radikal grupların ülkede engellenmesini istemektedir.

Çalışmanın giriş bölümünde ortaya konulan sorular bağlamında bir değerlendirme yapılacak olursa; öncelikle İran'ın dış politika mekanizmasını oluşturan aktörlerin ele alınması yerinde olacaktır. İran'ın dış politika mekanizmasını oluşturan aktörlerin başında İran Devrimi'nin temelini oluşturan Velayet-i Fakih gelmektedir. Velayet-i Fakih bir nevi düşünce biçimi olarak siyasi anlamda taklit merciinde bulunan liderin yönetim yetkisi olarak tarif edilmiştir. Şii İslam anlayışına yeni bir tarz sunan bu düşünce, İran'ın siyasal sisteminde ulema ve din adamlarının varlık göstermesine olanak sağlamıştır. Ayrıca İran'ın yönetim yapısı içinde bulunan diğer bir aktör ise en üst makam ve mevkiye sahip olan dini liderdir. Velayet-i Fakih makamında olan dini lider yürütme organının başı olarak hem iç politika hem de dış politikadaki karar alıcıların son mercii konumundadır ve anayasal yetkilerini doğrudan kullanma yetkisine sahiptir. Tahran yönetiminde dini liderden sonra üst düzey yetkiye sahip başka bir aktör ise Cumhurbaşkanıdır. Ancak bazı parlamenter sistemlerdeki cumhurbaşkanları gibi geniş

yetkilere ve güce sahip değildir. Çünkü karmaşık bir siyasi yapıya sahip olan İran'da cumhurbaşkanı dinî liderin gölgesinde kalmıştır. Yasama görevini yerine getiren İran İslami Şura Meclisi de söz konusu aktörler arasında yer almaktadır. Geniş yetkilerle donatılmış AKK de İran İslami Şura Meclisi'nden sonra önemli bir aktör olarak İran'ın siyasi yapısında büyük rol oynamaktadır. AKK, Meclis'ten geçen kanunların anayasaya, şeriata ve hukuka uygunluğunu inceledikten sonra onaylanıp onaylanmayacağına karar vermekle yükümlüdür. Seçimleri düzenlemek ve denetlemek vazifesini de yerine getiren AKK, seçimlerde aday olan kişilerin geçmişleri ve ideolojilerini detaylı bir şekilde inceledikten sonra seçime girmelerine izin vermektedir. Son bir aktör ise AKK'den sonra en etkili Uzmanlar Meclisi'dir. Dinî lideri görevden alma ve denetleme yetkisine sahiptir. Bununla birlikte temeli Humeyni tarafından atılan devrim ideolojisi ve devrim ihraç politikası, İran'ın dış politikasını belirlemede ana faktör olmuştur. Şiilik Humeyni'nin siyasi düşünce ve ideolojisinin temelini oluşturmuştur. Bu bağlamda İran İslam Cumhuriyeti'nin dış politikası "Ne Doğu Ne Batı Tek Yol İslam" sloganı çerçevesinde şekillenmiştir.

İran'ın Afganistan politikasının öncelikleri ve İran'ın Afganistan'a neden bu kadar önem verdiği değerlendirilecek olursa aşağıdaki noktalara değinmek gerekir.

1. İran-Afganistan ilişkilerine özel siyasi, ekonomik ve stratejik çıkarlar hâkimdir.
2. İran ve Afganistan birbirine komşu iki ülkedir. Ayrıca Afganistan sahip olduğu önemli konumu sayesinde İran için hayati önem taşımaktadır. Çünkü Kabil, Tahran için 1979 yılından itibaren önemli bir çıkış noktasıdır ve ABD'nin İran'a uyguladığı yaptırım ve ambargoyu delmesi bakımından da büyük önem arz etmektedir. Ayrıca Afganistan, İran'ın Orta Asya ülkeleri ve Rusya Federasyonu, Çin ve Hindistan'a açılımı bakımından da stratejik konumdadır.
3. Afganistan'ın doğal kaynaklarla zengin olmasından dolayı İran için kritik bir yatırım alanı olarak görülmektedir. Ayrıca İran'ın yerel malları için de büyük ve önemli pazardır.
4. İran, Afganistan'da Farsça ile yakın bir dil konuşuluyor oluşunu değerlendirmeye çalışmakta ve Afganistan'daki nüfuzunu arttırmak için kullanmaktadır.

5. Afganistan’da Şii mezhebine mensup Hazaralar bulunmaktadır. Hazaralar ve İran’a yakın diğer grupların iktidara gelmeleri veya nüfuzlarının genişlemesi Tahran’ın Afganistan’daki gücüne güç katmaktadır.

İran’ın Afganistan politikasının öncelikleri zaman içinde kısmen de olsa değişmiştir. 1979’da İran İslam Cumhuriyeti’nin kurulmasından bu yana Afganistan, İran dış politikasının önemli konularından biri olmuştur. Ancak bu ülkenin İran’ın dış politikasındaki konumu ve önemi aynı olmamıştır. Afganistan’daki iç, bölgesel ve uluslararası gelişmeler nedeniyle değişikliklere uğramıştır. Öyle ki, bu üç düzeyde şiddetli ve derin krizlerin yaşanması nedeniyle Afganistan, İran’ın dış politikasının en önemli sorunu ve ikilemi haline gelmiştir. 11 Eylül olayı ve ABD’nin Afganistan’a saldırısından sonra Tahran hükümeti Washington’un öncülüğündeki Taliban’a karşı başlatılan operasyonu ve Kabil’de geçici hükümetin kurulmasını desteklemiştir. Ancak Başkan Bush’un İran’ı 2002’de “Şer Eksen”i ülkelerinden biri olarak anması İran için şaşırtıcı olmuştur. ABD’nin İran’ın doğu ve batı sınırlarındaki bölgesel varlığını ve kalıcılık niyetini Tahran kendine büyük bir tehdit olarak algılamıştır. Tahran, ABD’ye karşı koymak için eski düşmanı Taliban’ı desteklemesi neticesinde İran’ın Afganistan politikası büyük bir değişikliğe gitmiştir.

Bu bağlamda ifade etmek gerekirse, İran ve Taliban’ın ABD karşıtlığında birleşmesi, İran-Taliban işbirliğinin geliştirilmesinde etkili olmuştur. İran’ın nükleer programına yönelik artan Washington-Tahran geriliminin bir sonucu olarak İran, ABD’ye karşı misilleme yapmak için Taliban ile işbirliğini artırmıştır. İran’ın Taliban’a yönelik politikasındaki değişimin bir diğer sebebi de Afganistan’da bulunan Tacikler ve Şii Hazaralar gibi İran yanlısı unsurların varlığı olmuştur. Taliban’ın ilk döneminde Taciklere ve özellikle Şii Hazaralar’a yönelik uyguladığı sert muamele sonucunda İran-Taliban ilişkisi sarsılmıştır. Ancak Taliban’ın ikinci dönemiyle birlikte İran’a müttefik olan/olacak bir Taliban yönetimi Afganistan’daki Şiiilere ve İran yanlısı kesimlere sert muamelelerin ve davranışların önlenmesinde etkili olabilir. Ayrıca sert Şii karşıtı IŞİD faktörü de İran’ın Taliban politikasındaki değişime sebep olmuştur denebilir. Zira İran Taliban’la işbirliği geliştirme durumunda IŞİD’den kaynaklanacak her türlü tehdidi bertaraf edebileceğine inanmıştır. İran’ın Afganistan’ın su kaynaklarına bağımlılığı da söz konusu değişimde etkili olmuştur. Çünkü İran, doğusundaki Sistan-Belucistan

eyaletinin Afganistan'ın Hirmand Nehri'nin su kaynaklarına bağımlılığı durumunu, Taliban yönetimindeki Afganistan ile ilişkilerin sürdürülmesiyle daha olumlu bir düzeyde yönetebileceğini düşünmüştür. Son olarak İran'ın Afganistan İslam Cumhuriyeti ile Taliban arasındaki barış müzakereleri neticesinde Taliban'ın yeniden Afganistan siyasetine entegre olma ihtimali öngörüsü de İran'ın Taliban politikasında değişimin bir diğer sebebi olmuştur denebilir.

İkincil kapsamda olan sorulardan ilki Taliban'ın Afganistan'daki Şiilere karşı sert muamelesinin İran-Taliban ilişkisini ne ölçüde etkilediği ile ilgiliydi. Afganistan'da Şii mezhebine mensup geniş bir Hazara etnik grubu bulunmaktadır. Dolayısıyla İran'ın Afganistan stratejisinde bu ülkedeki Şii nüfusun korunup kollanması önem arz etmektedir. Sünni ideolojiyi benimseyen Taliban 1996-2001 arası birinci iktidar döneminde kendi dini yorumlarını paylaşmayan Şii Hazaralar gibi diğer etnik gruplara da sert muamele ve uygulamalarda bulunmuştur. Hatta Taliban'ın bu sert tutumu zaman zaman Şiilere yönelik olarak katliamlara dahi dönüşmüştür. Taliban'ın Afganistan'daki Şii azınlıklara yönelik uyguladığı sert muamele ve baskısı İran'ın Taliban karşısı bir pozisyon almasında etkili olmuştur. Bu bağlamda İran yanlısı olarak bilinen Şii Vehdet Partisi başkanı Abdulali Mezari'nin Taliban ile yaşanan çatışmalar sonucu öldürülmesi İran-Taliban arasındaki ilişkilerin iyice bozulmasına sebep olmuştur. Taliban'ın Şiilere yönelik uyguladığı sert muamelesinin İran'ın stratejik çıkarlarına engel oluşturması neticesinde Tahran, Taliban karşısı silahlı ve siyasi hareketlere destek sağlamaya başlamış ve Taliban'ı uluslararası düzeyde terörist olarak tanıtmaya girişiminde bulunmuştur.

İkincil kapsamda diğer soru Afganistan'da meydana gelecek muhtemel bir siyasi kargaşanın, İran güvenliğini olumsuz yönde etkileyip etkilemeyeceği ile ilgiliydi. Afganistan, muhtemel bir kaos ve siyasi kargaşa nedeniyle 1990-2001'li yıllar arasında olduğu gibi bir kez daha uluslararası terörizmin merkezi haline gelebilir. Bu da Afganistan ile yaklaşık 900 km'lik bir sınır paylaşan; mezhep, kültür ve dil gibi ortak değerlere sahip İran'ın güvenliği başta olmak üzere birçok başka ülkeyi, daha önce olduğu gibi, son derece olumsuz yönde etkileyebilir. Ayrıca Afganistan'da olası istikrarsızlık, uyuşturucu ticareti ve göç dalgası gibi sorunlara da yol açabilir. Günümüz dünyasında yüksek enflasyon, yaptırımlar, insan hakları ihlalleri ve kadın haklarının kısıtlanması, işsizlik ve yolsuzluk gibi zorluklarla karşı karşıya olan İran'ın, doğrudan veya dolaylı

olarak yanı başındaki ülkenin olumsuz durumundan etkilenmesi muhtemeldir. Bu bağlamda İran'ın Afganistan'daki bütün siyasal gelişmelere yönelik kendi milli güvenliğini etkilediği inancıyla her zaman aktif rol almaya çalıştığı söylenebilir.

İkincil nitelikte son soru ise ABD'nin Afganistan'dan çekilmesinin İran için ne gibi kazanımlar ve zorluklar getirebileceği ile ilgiliydi. Afganistan ile din, dil ve kültür gibi ortak değerlere sahip İran, bu ülke üzerinde her zaman etkili bir güç olarak nüfuz elde etmeye çalışmıştır. İran'ın Afganistan'ın sosyal, kültürel ve siyasi boyutlarındaki nüfuzu hiçbir zaman istenilen seviyeye ulaşamadığı söylenebilir. Ancak ABD'nin Afganistan'dan çekilmesi, İran'a birçok açıdan bazı fırsatları ve tehditleri beraberinde getirebilir. ABD'nin Afganistan'dan çekilmesi durumunun İran'a sağlayabileceği bazı kazanımlar şunlar olabilir:

- 1- İran'ın Afganistan'daki ekonomik nüfuzunun güçlenmesi ve ticari hacminin artması,
- 2- İran, Çin ve Rusya arasındaki üçlü işbirliğinin güçlendirilmesi ve bölgede ABD etkisinin azaltılması,
- 3- ABD'nin komşu ülke topraklarından çekilmesi ile Tahran'ın nükleer programını hızlandırmaya yönelik yeni adımlar atması,
- 4- Afganistanlı Şii milislerden oluşan Fatimiyyun Tugaylarının misillemesinin daha etkili olması,
- 5- ABD'nin Afganistan'daki performansından duyulan genel memnuniyetsizliğin İran lehine yeni bir fırsat yaratması,
- 6- İran'ın ABD'siz bir Afganistan'a yönelik yumuşak güç kullanımının daha aktif hale gelmesi,
- 7- ABD'siz bir Afganistan'ın İran'ın uzun yıllardan beri hedeflediği Kabil'den kaynaklanacak her türlü soruna karşı bir tampon bölge kurma gayesine kolaylık sağlaması şeklinde sıralanabilir.

Ayrıca ABD'nin çekilmesine paralel olarak Taliban yönetimindeki Afganistan, İran'ı bazı zorluklarla da karşı karşıya getirebilir. ABD'nin Afganistan'dan ayrılmasıyla,

İran'ın Taliban ve dolayısıyla da Afganistan kaynaklı bir çıkmazın içine düştüğü söylenebilir. Bir yandan her ne kadar İran'ın stratejik hedefi ABD'nin komşu topraklardan çekilmesi olsa da diğer yandan Taliban yönetimindeki istikrarsız ve kaotik Afganistan, İran için uzun vadeli bir güvenlik tehdidi oluşturabilir. Bu zorluklar şu maddeler şeklinde özetlenebilir:

- 1- İran'ın Fars milliyetçiliğine karşı Taliban'ın Peştun milliyetçiliğinin radikalleşmesi,
- 2- IŞİD ideolojisinin Taliban'a sızma olasılığının İran'a tehdit oluşturması,
- 3- Taliban'ın Şii'lere yönelik sert muamelesinin yeniden başlaması,
- 4- Afganistan'da yabancı güçlerin geri çekilmelerinin ardından doğacak boşluğun İran'ın bölgesel rakibi olan Suudi Arabistan, Pakistan ve Katar gibi ülkeler tarafından doldurulmak istenmesi olabilir.

Tezin argümanı olarak İran İslam Cumhuriyeti'nin güvenlik kaygılarını gidermek ve diğer realist çıkar hedeflerini gerçekleştirmek amacıyla Afganistan'a yönelik konjonktürel gelişmelerin belirlediği süreklilik ve değişimi yansıtan bir dış politika izlediği ifade edilmişti. Bu bağlamda tezin argümanının İran'ın Afganistan politikasında süreklilik ve değişimi Taliban'ın birinci ve ikinci iktidar dönemlerine yönelik izlediği dış politikasında görmek mümkündür. Şöyle ki, İran, Taliban'ın birinci iktidar döneminde, Taliban ile hiçbir işbirliğine yanaşmayıp terörist olarak tanımlamıştır. İran bu dönemde Taliban'a karşı mücadele eden Kuzey İttifakını destekleyerek çeşitli girişimlerde bulunmuştur. Ancak 2010'lı yıllardan itibaren İran yanlısı bir Taliban'ın İran'ın ulusal ve bölgesel güvenliğine ve çıkarlarına olumlu etkiler sağlayabileceğini düşünen Tahran, Taliban'la ortaklık veya işbirliği arayışında olmuştur. Özellikle 2014'ten itibaren Eşref Gani'nin ABD'nin Afganistan'daki askeri varlığının devam ettirilmesine yönelik hazırlanan Stratejik Ortaklık Anlaşması'nı imzalayacağını ifade etmesiyle İran-Taliban işbirliği daha da gelişmiştir. Ayrıca bölgede yeni bir silahlı çatışma riski taşıdığının bilincinde olan Tahran yönetimi 2014'ten bu yana Afganistan genelinde yardım projelerini ve istihbarat ağlarını genişletmiştir. Neticede İran yetkililerinin artık Taliban'ı “terörist” olarak tanımlama yerine “*Afganistan'ın geleceğinin bir gerçeği*” olarak nitelendirmesi, İran'ın Taliban'a olumlu baktığının, olumsuz perspektifin olumlu bir

bakışa doğru değiştiiğinin göstergesi olarak okunabilir. Bunun da çalışmada elde edilen diğler bulgularla birlikte düşünöldüğünde, tezin argümanını doğruladığı söylenebilir.

Zorlu ve Çetin Günlerden Geçmekte Olan Afganistan, Küresel ve Bölgesel Aktörler Tarafından Unutulmaması Umudu ile...

KAYNAKÇA

- Abrahamian Ervand, “Modern Ortadoğu Tarihi”, (Çev. Dilek Şendil), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2008, s. 88-89.
- Adıbelli, Barış, “Doğu-Batı Yol Ayrımında İran: İdeoloji, Devlet, Dış Politika”, Bilim Gönül Yayıncılık, İstanbul 2012.
- Akkurt, Mehmet “Afganistan Yapılanmasında Siyasi ve Ekonomik Stratejiler”, İstanbul, 2005, s.432
- Akman Çiğdem, “İran İslam Cumhuriyetinin Yönetim Yapısı Üzerine Bir Değerlendirme”, Uluslararası Sosyal ve Beşerî Bilimler Araştırma Dergisi, Cilt 6, Sayı 38, s. 1633.
- Aksu, Z., & Akkan Güngör, F. (2019). “Birleşmiş Milletler’in İran’a Uyguladığı Yaptırımların Değerlendirilmesi”, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 9(1), 43-51.
- Alagöz Bilgehan, “İran-Batı Avrupa İlişkileri”, Marmara Üniversitesi Ortadoğu Araştırma Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2004.
- Alagöz, B. ve Kandemir, E. (2015). “11 Eylül Sonrası Dönemde Bölgesel Güvenlik ve İran’ın Afganistan Siyaseti”, Türkiye Ortadoğu Araştırmaları Dergisi/Turkish Journal of Middle Eastern Studies, 2(2), 109-140.
- Kandemir, E. (2016). “11 Eylül Sonrası Dönemde Bölgesel Güvenlik ve İran’ın Afganistan Siyaseti”. Marmara Üniversitesi Ortadoğu ve İslam Ülkeleri Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- Algar Hamid, “Humeyni”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Cilt 18, İstanbul 1998, s. 359.
- Al-rubeyi, K. (2001). “Afganistan Siraat El-Vaki vel Mustekbal” (Afganistan; Gerçek ve Gelecek Çekişmeler), Stratejik Duraklar, Bağdat, *Uluslararası Araştırmalar Merkezi*, 19, 17.
- Andishmand, Mohammad Ikram, ما و پاکستان (Biz ve Pakistan), Payman Yayınları, Kabil 2007. s. 485.
- Ansari, Bashir Ahmad, افغانستان در آتش نفت (Afganistan petrol yangınında), Maywand Yayınları, Kabil 2006, s. 216.
- Arez, G. J. (2004). *Deryahai Afganistan*, (Afganistan Nehirleri, Afganistan), 3.
- Arı Tayyar, Uluslararası İlişkiler ve Dış Politika, Alfa Yayınları, 1999, s. 464.
- Arıkan Pınar, “İran Musaddık ve Darbe”, Ortadoğu Analiz Dergisi, Cilt 8, Sayı 76, Eylül 2016, s. 20.
- Arpacı Murat, Foucault, Biyopolitika ve Biyotarih: Tarihsel Çalışma Alanları Olarak Tıp, Beden ve Nüfus. ViraVerita, 2016, s. 222.
- Arzu Hagigi, İran İslam Devrimi ve Değişen İran Dış Politikası, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Antalya 2018, s. 31.

- Atai, Muhammed İbrahim, *Negah-ı Muhtasarı be Tarih-i Muasır-ı Afganistan*, (Çev.) Kamgar, Cemilürrahman) (Peştuncadan Farsçaya) Kabil, 2004, Meyvend Yayınları.
- Avni İlhan, “Gaybet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 13, İstanbul 2013, s. 411.
- Ayetullah Humeyni, *İslam’da Devlet*, Objektif Yayınları, İstanbul 1991, s.92.
- Azimi, Ruqiye Sadat, *Arabistan-i Suudi*, Sabz Yayınları, Kabil 2001, s. 168.
- Barati, Nasır Ali, *İran ve Suudi Arabistan Rekabetinin Afganistan Üzerindeki Etkisi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2019, s. 101.
- Barzegar, K. (2014). *Iran’s Foreign Policy in Post-Taliban Afghanistan*, The Elliott School of International Affairs The Washington Quarterly, 37(2), 120.
- Baylak, Ayşe, İmam Humeyni, İlke Yayıncılık, İstanbul 2009.
- Sinkaya, Bayram *İran İslam Cumhuriyeti’nde Siyasal yapı ve Yönetim*, Ed. Mehmet Şahin, Türel Yılmaz, Ortadoğu Siyasetinde İran, Barış Kitap Yayıncılık, Ankara 2011, s. 26.
- Buzan, B ve Waeaver, O. (2004). *Regions and Powers: The Structure of International Security*.
- Calvert Peter, *The Foreign Policy of New States*. New York: Cambridge University Press, 1986, s. 334.
- Cambridge, Cambridge University Press. 43’ten akt. Alagöz ve Kandemir, 2015, 114.
- Caner Cantürk, ‘İslam Devrimi Sonrası İran’da Yönetim’’, Ed. Barış Adıbelli, Doğu-Batı Yol Ayrımında İran: İdeoloji, Devlet, Dış Politika, Bilim+Gönül Yayıncılık, İstanbul 2012, s. 32.
- Caner, Mustafa (2021), *İran’ın Afganistan Siyaseti*, *SETA Yayınları*, Sayı 353, s. 16.
- Christopher Hill, *The Changing Politics of Foreign Policy*, New York, Palgrave Macmillan, 2003, s.28-29.
- Çınarlı, Ö. (2016). *İran’ın Afganistan’daki İç Savaşa Yönelik Dış Politikası*, Aksaray Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 8(2), 76.
- Çiğdem Akman, “İran İslam Cumhuriyetinin Yönetim Yapısı Üzerine Bir Değerlendirme”, *Uluslararası Sosyal ve Beşerî Bilimler Araştırma Dergisi*, Cilt 6, Sayı 38, ss. 1627-1640.
- Çülük Ahmet, “İran İslam Devrimi ve Ulemanın Zaferi”, *Güvenlik Çalışmaları Dergisi*, Cilt 20, Sayı 20, Haziran 2018, s. 94-97.
- Davlat Abadi, Basir Ahmad, *شناسنامه افغانستان* (Afganistan Kimliği), Şeriatı Afganistani Yayınları, Tahran 2008, s. 746.
- Dawlatyar, A. K. (2021). *فاکتورهای به قدرت رسیدن مجدد طالبان و آینده افغانستان* (Taliban’ı İktidara Getiren Faktörler ve Afganistan’ın Geleceği. Bölgesel Araştırmalar Dergisi, 5(2), 433-455.

- Dehşiri. M. Rıza. دیپلماسی فرهنگی جمهوری اسلامی ایران (İran İslam Cumhuriyeti'nin Kültürel Diplomasisi). Katiba Bilimsel ve Kültürel Yayınları, Tahran 2014, s. 590.
- Demirel, Emin Taliban, El – Kaide – Ladin ve Paylaşılamayan Ülke Afganistan, İstanbul 2002. S.230
- Dereli Hilal, Hatemi Döneminde İran Dış Politikasında Karar Alma Süreci, Marmara Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2010, s. 85.
- Dumlupınar Nihat, “İran’ın Güvenlik Politikalarında Devrim muhafızları Ordusunun Yeri”, *ANKASAM*, Cilt 3, Sayı 1, Şubat 2017, s. 11-14.
- Erkmen Ayşe, “İran’da Rıza Şah Döneminde Yaşanan Gelişmeler”, 3. Uluslararası AVRASYA Multidisipliner Çalışmalar Kongresi Sosyal ve Beşerî Bilimler Kitabı, Gaziantep 2019, s. 418
- Erman, K. (2018). “Sovyetler Birliği’nin Afganistan’ı İşgali ve Türkler”, *SUTAD*, 44, 313.
- Fahim, N. (2016). *Water, Peace, and Security for All: The Potential for Peace building in Afghanistan S Hydropolitics*, Afganistan, 40.
- Farzam, R., Türkoğlu, A. J. ve Sarı, İ. (2016). İran’ın Afgan Lejyonerleri Fatimiyyun Tugayı”, *İran Araştırmaları Merkezi (İRAM)*, Ankara, 12.
- Farzam, Rahimullah, İran–Taliban İlişkisi, *İran Araştırmaları Merkezi (İRAM)*, Ankara 2019, s. 14.
- Farzan Rahimullah, *İran Dış Politikasında Devrim Muhafızları Ordusunun Artan Etkisi*, İRAM, Sayı 24, Ağustos 2020, s. 9-10.
- Fazram, R. ve Sarı, İ. (2017). “Fatimiyyun: İran’ın Afgan Mücahitleri”, *USAD*, 6, 274.
- Felbab-Brown, Vanda (2021), “Pipe Dreams: The Taliban and Drugs from the 1990s into Its New Regime”, *Small Wars Manual*, Available at: <https://smallwarsjournal.com/jrnl/art/pipe-dreams-taliban-and-drugs-1990s-its-new-regime>, (Erişim Tarihi: 11.10.2023).
- Gökırmak, M. (2011). Afganistan: Bölgesel Rekabet ve Yeni Açılımlar”, *Güvenlik Stratejileri Dergisi*, 7(13).
- Gözen Ramazan, Dış Politika Nedir? (Editör: İdris Bal), *21.Yüzyılda Türk Dış Politikası*. İstanbul: Alfa Yayınları, 2004, s.123.
- Gubar, M. G. M., (1999). *Afganistan Der Mesir Tarih*, (Afganistan Tarih Yolunda), Kabil. S. 787-788.
- Güler Ahmet, Devrim Sonrası İran Dış Politikası, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2011, s. 180.
- Gündoğdu Ünal, İran ve Ortadoğu, Adres Yayınları, Ankara 2010, s. 86.
- Habibi, A. (1996). تاریخ مختصر افغانستان (Afganistan Tarihinin Özeti), Kabil, 49.
- Habibullah, F. ve Mahdi, K.: Tahlil Vagareyihay Siyasi ve Emniyati Dar Rawabit İran ve Pakistan (İran-Pakistan İlişkilerindeki Siyasi-Güvenlik Farklılıklarının Analizi, *Siyasi ve Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, 2017 İran, Sayı: 29, s. 148.

- Hagıgı, Arzu, İran İslam Devrimi ve Değişen İran Dış Politikası, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Antalya 2018.
- Halhalli Bekir, “Humeyni Dönemi İran Dış Politikası”, Birey ve Toplum Dergisi, Cilt 4, Sayı 18, Güz 2014, s. 78.
- Halife, C., (2001). Ezmet el-İlakat Beyne İran ve Hareket Talibanı (İran ve Taliban Hareketi Arasındaki İlişkiler Krizi), 135.
- Hamid İbrahimi, Yaptırımların İran İç Politikasına Etkileri, İRAM, 13.10.2022, <https://iramcenter.org/yaptirimlarin-iran-ic-politikasina-etkileri/>.
- Hill Christopher, The Changing Politics of Foreign Policy, New York, Palgrave Macmillan, 2003, s.376.
- İbn Haldun, A. Tekin içinde, Mukaddime. İstanbul: İlgi Kültür Sanat Yayıncılık, 2013, s. 78.
- İnat Kemal, Duran Burhanettin, İran Yaptırımları: Hukuksal boyut, Bölgesel ve Küresel Yansımaları, Türkiye’ye Etkileri, *SETA Yayıncılık, İstanbul 2019, s. 17*.
- İsmail Numan Telci, Ağırlaştırılmış Ekonomik Yaptırımlar: Trump İran ’dan Ne İstiyor? *SETA Analiz*, Sayı 208, Ağustos 2019, s. 2.
- İsmail Safa Üstün, “Velayet-i Fakih”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Cilt 43, İstanbul 2013, s. 19-20.
- İsmail Yurdakurban, Devrim Sonrası İran Dış Politikası (1979-2005), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 2007, s. 21-22.
- Jalal, A. (2015). Uluslararası Hukuka Göre Afganistan Su Yollarının Hukuki Durumu, Anadolu Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, 27-46.
- Jauhari, J., (2012). Karzai Döneminde İran-Afganistan İlişkileri. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi. s. 127.
- Kalevi J. Holsti, International Politics: A Framework For Analysis, New Jersey, NY: Prentice Hall, 1995, s.252-253.
- Kanbolat Hasan ve Karasar, Hasan Ali, “Bölge Devletlerinin Perspektifinden Afganistan”, ORSAM Rapor, No: 82, Ekim 2011.
- Kandemir, E. (2016). İran Dış Politikasında Bölgesel Güvenliğin Rolü: 11 Eylül Sonrası İran’ın Afganistan Siyaseti, Marmara Üniversitesi Orta Doğu ve İslam Ülkeleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2016, s. 115.
- Kaveh Afrasyabi ve Abbas Maliki, “Iran’s Foreign Policy After 11 September”, The Brown Journal of World Affairs, Cilt 9, Sayı 2, Bahar 2003, s. 265.
- Kaya, Ali Cem, Yeni Büyük Oyun’da Çatışma ve İşbirliği Alanı Olarak Afganistan: ABD-Rusya Kontrollü Rekabeti, Kadir Has Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2012 (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- Keneş Bülent, İran Dış Politikasında Süreklilik ve Değişim (1979-2011), Marmara Üniversitesi Ortadoğu Araştırma Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2011, s. 552.

- Kenneth W. Thompson ve Roy C. Macridis, *Foreign Policy in World Politics*, New Jersey, Prentice-Hall, 1976, s.6-7.
- Kılıç Ramazan, “İran Dış Politikasının Evrimi: Körfezde İran-Arap İlişkileri Örneği”, *Liberal Düşünce Derneği*, Cilt 6, Sayı 23, Ankara 2013, s. 171.
- Kılıç Ramazan, “İran Dış Politikasının Evrimi: Körfezde İran-Arap İlişkileri Örneği”, *Liberal Düşünce Derneği*, Cilt 6, Sayı 23, Ankara 2013, s. 171.
- Knyazev, A. (2011). Avrasya’nın Büyük Güçlerinin Mevcut Afganistan Politikaları: Rusya, Çin, Hindistan ve İran”, *Ortadoğu Analiz Dergisi*, 3(31-32), 75.
- Koç Mehmet, “İran’da Devlet Yapısı ve Kurumları”, *İRAM Yayınları*, 2018, s. 9.
- Koç Mehmet, İran’da Devlet Yapısı ve Temel Kurumlar-1: Devrim Rehberliği, *İran Araştırma Merkezi*, Ankara 2018, s. 7.
- Konukçu, Y. (2018). İran’ın Bölgesel Güvenlik Stratejisi: Bir Güç Döngüsünün Değerlendirilmesi, Bitlis Eren Üniversitesi Akademik İzdüşüm Dergisi, 3(3), 77.
- Kuduoğlu Alptuğ, “İran’da Musaddık Dönemi: 1951-1953”, *İran Çalışmaları Dergisi*, Cilt 2, Sayı 2, Şubat 2019, s. 42.
- Kuloğlu, Armağan ve Doğan, Sercan “Afganistan ve Pakistan’da yaşanan Gelişmeler ve Uluslararası Güvenliğe Etkileri”, *ORSAM Asya Araştırmaları Programı*, 2011.
- Kurt Hüseyin Emrah, Ruhani Dönemi İran Dış Politikası ve Türkiye İlişkiler, Ufuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2018, s. 31.
- Kurtuluş Rıza, “Muhammed Rıza Şah Pehlevi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 30, İstanbul 2005, s. 565.
- Mahdavi, Jafar, جامعه شناسی سیاسی طالبان (Taliban’ın Siyasi Sosyolojisi), Saeed Yayınları, Kabil 2015, s. 388.
- Marcel Bazin,” KUM”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 26, Ankara 2002, s. 361.
- Mattar, A. (2004). İdeolojiyet el-Sevra el-İraniyye ve Eseraha Ala At-tevacuhat As-siyasiye el- Harciye el-İraniyye Ticah Devul Haliç el-Arabi (İran Devrimi İdeolojisi ve İran’ın Arap Körfezi Dış Politikası Yönelimlerine Etkileri), *El-Munezemme El-Arabiyye Li Terbiye ve el-Sekafa vel Ulum*, Kahire. 56.
- Milani, M. İran and Afghanistan,
(<https://iranprimer.usip.org/sites/default/files/Iran%20and%20Afghanistan.pdf>,
(Erişim tarihi: 05.12.2023).
- Misbazadai, S. M. B. (2009). تاریخ سیاسی مختصر افغانستان (Afganistan’ın Özet Siyasi Tarihi), Tahran, 47.
- Mozhdeh, V. 20. Yüzyılda İran-Afganistan Siyasi İlişkileri, Kabil, 12.
- Nader Alireza vd., “Iran’s Influence in Afghanistan: Implications for the U.S. Drawdown”, *RAND Corporation*, Washington 2014. s.74.

- Nağısoy Zeynelabidin, İran İslam Devriminden Sonra İran Dış Politikasının Ana Hatları (1975- 1997), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 2011, s. 64.
- Najafi, A. (2010). “Çalışhai Muhihtizisti Der Talab Faramerzi Hamoon”, (Hamoon Sınır Ötesi Sulak Alanında Çevresel Zorluklar), *Çevre Koruma Kurumu: İran, Doğal Çevre Yardımcılığı ve Biyoçeşitlilik*, 13.
- Nasr, Vali, “When the Shiites Rise” (Şiiler Yükseldiğinde), *Dışişleri*, Cilt. 85, Sayı. 4, 2006, s. 58-74.
- Nematollah A. Fanıd, “İran İslam Cumhuriyetinin Hükümet Sistemi”, *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt 7, Sayı 12, Haziran 2015, s. 287.
- Nye, J. S. (2005). Yumuşak Güç: Dünya Siyasetinde Başarının Yolu”, (Çev.) R. İn an Aydın. Elips Yayınları, Ankara s. 175.
- Oğuz Sami, Çakır Ruşen, Hatemi’nin İran’ı, İletişim Yayınları, İstanbul 2000, s. 153.
- Öçal, Ş. (2018). İran Dış Politikasında Yumuşak Güç Kullanımı: Kültür ve Dil.Ankasam Bölgesel Araştırmalar Dergisi. 2(2). 46-68.
- Özgüdenli Osman Gazi, “Musaddık Muhammed”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Cilt 31, İstanbul 2006, s. 228.
- Özlü, Hüsnü “Tarihsel Süreç İçerisinde Afganistan’ın Stratejik Konumu, Günümüzde Afganistan’ın Yeniden Yapılandırılmasında Uluslararası Boyut ve Türkiye”, *Stratejik Araştırmalar Dergisi*, Sayı:11, Mayıs, 2008.
- Öztürk, E. (2010). Hz. Fatma Kültü”. *Toplum Bilimleri Dergisi*, 4(8), 142.
- Paçaoğlu Elif, Balkanlar’da Türkiye ve Avrupa Birliği’nin Yumuşak Gücü. *Anadolu ve Balkan Araştırmaları Dergisi*, 3(6), 2020, s.35.
- POLAT, İrfan “11 Eylül Terör Saldırıları ve Amerika Birleşik Devletleri’nin Afganistan Müdahalesi”, Yüksek Lisans Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi, Isparta, 2006.
- Qaderi, K. M. “Soğuk Savaş Sonrası Afganistan’ın Avrasya Jeopolitiğindeki Yeri”, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kayseri 2018, s. 154.
- Rad, M. K. (2005). “Munasibat Hidropolitik İran ve Afganistan”, (İran ve Afganistan Arasındaki Hidropolitik İlişkiler), *Stratejik Çalışmalar Dergisi*, 28, 350.
- Rafsanjani, A. H., (1927). *Amir Kabir Ya Ghahraman-e Mobareze Ba Astemar*”, (Amir Kabir veya Sömürgeciliğe Karşı Mücadelenin kahramanı), Farahnai Press, 377.
- Rashid, Ahmad, The Taliban, Islam, Oil, and the New Great Game in Central Asia (Taliban, İslam, Petrol ve Orta Asya'daki Yeni Büyük Oyun, (Farsçaya Çev.) Abdul Wadud Zafari, Maiwand Yayınları, Kabil 2008, s. 400.
- RASULİ, K. (2021). Kültür Diplomasisi: İran’ın Afganistan’a Yönelik Kültürel Diplomasi Faaliyetleri Üzerine Bir İnceleme. *SDE Akademi Dergisi*, 1(2), 42-73.
- Roy, O. (2005). Siyasal İslam’ın İflası, Çev. Cüneyt Akalın, 3. Basım, Metis Yayınları.
- Rustamov, R. (2004). İran’da İslam, Kimlik ve Dış Politika: Konstrüktivist Bir İnceleme, Ankara. S. 73.

- Safa, E. (1994). *Tarih Şifai Afganistan*, (Afganistan'ın Sözlü Tarihi), Tahran, 1.
- Sajjadi, Abdul Qayyum, *جامعه‌شناسی سیاسی افغانستان: قوم، مذهب و حکومت* (Afganistan'ın Siyaset Sosyolojisi: Ulus, Din ve Hükümet), Bostan Kitap Yayınları, Kum, İran, 2001, s. 272
- Sandıklı, A. ve Emeklier, B. (2014). İran'ın Dış Politika Vizyonu ve Jeopolitik Hedefleri, Bilgesam Yayını, 419-448.
- Sarı, İ. "1979 Devrimi Sonrası İran'ın Rejim Paradigması ve Dış Politika Yönelimleri", *Türkiye Ortadoğu Araştırma Dergisi*, Cilt 2 Sayı 1, Ankara 2015, s. 116.
- Sasaoğlu, D. (2015). NATO Sonrası Afganistan ve İran, *BİLGESAM Analiz, Orta Doğu*, 1198.
- Sayın Hüdayi, Ahmet Çırakoğlu, "İran'da Siyasal Ekoller Üzerine Bir Değerlendirme", *Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi*, Cilt 6, Sayı 1, Mayıs 2019, s. 106.
- Sayın Hüdayi, Çırakoğlu Ahmet, *İran Siyasal Sisteminde Cepheleşmeler: Muhafazakârlar, Reformistler ve İlmîlular*, IV. Middle East Congress on Politics and Society Proceedings Book, 2018, s. 122.
- Semiz, Y. ve Akgün, B. (2015). "Büyük Ortadoğu Jeopolitiğinde İran-ABD İlişkileri", *Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*. 5(9). 167
- Sinkaya Bayram, "Ahmedinejad'dan Ruhani'ye İran Dış Politikasında Değişim: İtidalli Dış Politika", *Ortadoğu Analiz Dergisi*, Cilt 6, Sayı 61, s. 31.
- Sinkaya Bayram, "Devrimci Ordu ve Siyaset: İslam Devrimi Muhafızları Ordusu Örneği", *Ortadoğu Etütleri*, Cilt 3, Sayı 1, s. 151.
- Sinkaya, Bayram, "Devrimden Günümüze İran Dış Politikası'nın Dönüşümü", *Mülkiyeliler Birliği Dergisi*, Cilt: 247, Sayı:5-6, Nisan ve Mayıs, 2005.
- Sinkaya, Bayram, Ortadoğu Siyasetine Giriş: Temel Faktörler, Aktörler ve Dinamikler, *ORSAM*, No.1, Nisan 2016. s. 32.
- Soltani, J., Karbaşı, A. (2002). Nakış Ecrai Rejim Hukuki Rodkhanai Hermand Der Tadil Khoşsali Sistan", (Sistan Kuraklık Dengelemesinde Helmand Nehri'nin Yasal Rejiminin Yürütücü Rolü), *Tarımsal Ekonomi ve Kalkınma Dergisi*, 10. Yıl, 38, 169.
- Sönmezoğlu Faruk, Uluslararası Politika ve Dış Politika Analizi, 2014, s.257-258.
- Taşdemir, F. (2002). Taliban bağlamında bölgesel ve küresel güvenlik sorunları üzerine bir değerlendirme. *Ed. Refet Yinanç, Hakan Taşdemir, Uluslararası Güvenlik Sorunları ve Türkiye, Seçkin Yayıncılık, Ankara*.
- Teifukova, Riana, (2018): İran Dış Politikasında Değişen Taliban Faktörü, *ANKASAM Stratejik Bakış*, Yayın No: 7, Sayı. 10
- Telci İsmail Numan, Ağırlaştırılmış Ekonomik Yaptırımlar: Trump İran'dan Ne İstiyor? *SETA Analiz*, Sayı 208, Ağustos 2019, s. 2.
- Ünal Gündoğdu, "Geçmişten Bugüne İran İslam Devrimi: Genel Değerlendirme", *Ortadoğu Analiz Dergisi*, Cilt 3, Sayı 29, s. 95.
- Ünal Gündoğdu, İran ve Ortadoğu, Adres Yayınları, Ankara 2010, s. 454.

ÜNALMIŞ, A. N., & BAŞARAN, D. İran Dış Politikasında Yumuşak Güç Kullanımı ve Kamu Diplomasisi: Ortadoğu Örneği. Uluslararası Kriz ve Siyaset Araştırmaları Dergisi, 2019, 3(1), 50-79.

Valerie M. Hudson, "Foreign Policy Analysis: Actor-Specific Theory And The Ground of International Relations", Foreign Policy Analysis, 2005, Cilt.1, No:1, s.8-9.

Yalçınkaya Alaeddin, Konukçu Yasemin, "İran Siyasetinde Dini Lider ve Cumhurbaşkanı İlişkileri: Hasan Ruhani'nin Birinci Dönem Örneği", **Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Dergisi**, Cilt 2, Sayı 2, Aralık 2017, s. 408.

Yaşar Semiz, Birol Akgün, "Büyük Ortadoğu Jeopolitiğinde İran-ABD İlişkileri", SÜ İİBF Sosyal ve Ekonomik Araştırma Dergisi, Cilt 5 Sayı 9, s. 164.

Yegin, Mehmet (2014), "Türkiye-ABD İlişkileri: Bir Kez Daha Karşılıklı Güvensizlik", Analist, Sayı 45, Kasım, s. 29-31.

Yılmaz, Kübra, (2021), İran ve Taliban, *İnsani ve Sosyal Araştırmalar Merkezi* (İNSAMER Analizi). s.12

Yolcu Mithat, İran'da Reform Hareketleri Rafsancani ve Hatemi dönemleri, Marmara Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2002, s. 79.

Yüksel Taşkın, "Devrim Sonrası İran'da Siyaset: Aktörler Stratejiler ve Gelecek", **İ. Ü. Siyasal Bilimler Fakültesi Dergisi**, Sayı 39, Ekim 2018, s. 128.

Zeydan, Muvaffak, Taliban'ın Yükselişi, Çev. Hülya Afacan, Mana Yay. İstanbul, 2010.

Zeynelabidin Nağısoy, İran İslam Devriminden Sonra İran Dış Politikasının Ana Hatları (1975- 1997), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 2011, s. 64.

Zümrüt, Can, Ahmedinejad Dönemi Türkiye-İran İlişkileri, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eylül 2008. s. 122

İnternet Kaynakları

Afgan Sesi Haber Ajansı, <https://bit.ly/2Mxu4Rq>, (Erişim Tarihi: 15.7.2023)

Afghanistan International (2023). "Komiteyi İmam Khomayni Az Taliban Khast Mahdodiyat Hay Sar Rah Faaliyethayaş Dar Afganistan Ra Bardard." (Humeyni Yardım Komitesi, Taliban'dan Afganistan'daki faaliyetlerine yönelik kısıtlamaları kaldırmasını istedi. <https://www.afintl.com/202308060734>. (Erişim Tarihi: 25.12.2023)

Al-Bayan Gazetesi. (2002). İran ve Afganistan fi Zaman el-Harp" (Savaş Döneminde İran ve Afganistan İlişkileri), (<https://www.albayan.ae/one-world/2002-04-03-1.1311841>, Erişim tarihi: 6.05.2023).

Aljazeera İnternet Gazetesi, (2015). Suriye'deki İthal Şii Savaşçılar", (<http://www.aljazeera.com.tr/haber/suriyedeki-ithal-sii-savascilar>, Erişim tarihi: 01.07.2023).

- Al-Jazirah Gazetesi, (2001). *Tavki İttifakiye li At-aun El-Müşterek vi İtimad Musebbet Müşterek Li umulat Duvel Meclis At-Avun*” (Arap İşbirliği Ülkelerin Ortak Savunma Sözleşmesinin İmzalanması), 10322.
- Al-Khaleej Online (2019): <https://bit.ly/2LWfqoq>, (Erişim tarihi: 26.10.2022).
- Almonitor (2018), After US-Taliban talks, Iran also confirms dialogue, <https://www.al-monitor.com/originals/2018/12/iran-taliban-talks-dialogue-afghanistan-war-trump-us.html> Erişim Tarihi: 15.07.2023
- Anadolu Ajansı (2021). <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/iranin-afganistan-ve-talibana-yonelik-politikasi-muhafazakarlari-ve-reformistleri-karsi-karsiya-getirdi/2362564>, Erişim Tarihi: 5.8.2023
- Anadolu Ajansı (2023), İran-Suudi Arabistan İlişkilerinin Yeniden Başlaması, از سرگیری روابط ایران-عربستان سعودی و تاثیر آن بر کشورهای منطقه (aa.com.tr), Erişim Tarihi: 15.11.2023
- Ataş R. Serdar, (11.01.2017), Rafsancani Öldü, Devrim Yaşayacak mı? <http://www.aljazeera.com.tr/gorus/rafsancani-oldu-devrim-yasayacak-mi>. (Erişim Tarihi: 15.06.2022).
- Ava Press (2022). مرکز تبیان کانون بزرگ فکری، فرهنگی و رسانه‌ای در سطح کشور و منطقه است | آوا (avapress.com), (Erişim Tarihi: 10.11.2023).
- BBC Farsça (2012): Salgard Katli Mazari (Mezari'nin Öldürülmesinin Yıl Dönümü). https://www.bbc.com/persian/afghanistan/2012/03/120312_k02-mazari-federalism-mohqeq. (Erişim Tarihi: 15.10.2023)
- BBC Farsça (2021). Didebana-e Hukuk-i Beşer: Taliban Şiiayan ra mecbur be Tark-e Hane yeşan mikonand(İnsan Hakları İzleme Örgütü: Taliban Şiiileri evlerini terk etmeye zorluyor) <https://www.bbc.com/persian/afghanistan-59008617>
- BBC Farsça (2021). Khojaste İlham, Zanan-e Afganistan dar ‘Kafes-i Ahanin’ Bayad Fakat be Nakşe Maadaari ve Hamsari Basande Konand? (Demir Kafes'teki Afganistan kadınları sadece anne ve eş rolüyle yetinmeli mi?) <https://www.bbc.com/persian/blog-viewpoints-59730501>.
- BBC Farsça (2022). Cephe-yi Mukavimet’ darbare-ye Didar ba Muttaki dar Tehran: Taliban bar Vaze Mocud Takid Daştand ve Celese Naticiei Nadaşt (Tahran'da Muttaki ile görüşmede Direniş Cephesi: Taliban Statükoyu Sürdürmekte Israr Etti ve Görüşmenin Bir Sonucu Olmadı) <https://www.bbc.com/persian/afghanistan-59952636>
- BBC Farsça (2023). Birleşmiş Milletler: Taliban, Genel Aff’a Rağmen Eski Hükümetin 218 Askerini ve Çalışanını Öldürdü; Mücahid: Reddediyoruz. <https://www.bbc.com/persian/articles/cx9ryvrg8x1o> (Erişim Tarihi: 06.09.2023).
- BBC News (2019). Afganistan ve İran: Mevzuh Helman Balai Miz, (Afganistan ve İran: Helmand Masada) (<https://www.bbc.com/persian/blog-viewpoints-47266199>) (Erişim Tarihi: 12.10.2022).
- BBC Türkçe (2021). Taliban'ın Afganistan'da Kurduğu Geçici Hükümet ABD'yi Kaygılandırdı, <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-58487763> (Erişim Tarihi: 05.09.2023).

- BBC, Türkçe (2021). Taliban Sözcüsü Suheyl Şahin: Afganistan’da Katılımcı Bir İslam Hükümeti Kuracağız, <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-58231493>. (Erişim Tarihi: 05.09.2023)
- Danişgahi Cami Herat, (Herat Jami Üniversitesi), (<https://jami.edu.af/>, Erişim tarihi: 22.06.2023).
- Danişgahi Khatimul Nabiin, (Hatemül Nebiyyin İslam Üniversitesi), <https://jami.edu.af/>, (Erişim tarihi: 25.06.2023).
- DHA, NTV (2021). İran sınırına 43 kilometre beton duvar örüldü, NTV, 30.08.2021, Erişim adresi: <https://www.ntv.com.tr/galeri/turkiye/iran-sinirina-43-kilometre-beton-duvaroruldu-Hf5MIWqR1E6FHNldfMckJQ/ZCM8zBZR6ES5-tr6TxdOng>.
- Donya-e İktisad (2022). Bazghoshayi Dariche haye Sadde Kamal Khan Afganestan Ba Ruy İran, Erişim adresi: donya-e-eqtesad.com (sd kmal xan afganstan be roy iran bazgshayi sd) (Erişim Tarihi: 10.12.2023)
- DW Farsi (2022). İran ve Afgaanistan-i Tahte Sulteye Taliban, Baazgaast be Monasebate Addi? (İran ve Taliban yönetimi altında Afganistan, normal ilişkilere geri dönüş mü?) Erişim adresi: <https://p.dw.com/p/3zaC1> (Erişim Tarihi:15.12.2023)
- Etilaat Roz (2017). Himayeti İran Az Taliban Dar Farah; Azay Şuray Vilayeti Çi Migoyand. (İran Farah’taki Taliban’ı destekliyor, Farah İl Meclis Üyeleri Ne Diyor). (اطلاعات روز - می‌گویند؟ - حمایت ایران از طالبان در فراه؛ اعضای شورای ولایتی چه می‌گویند؟) (etilaatroz.com). (Erişim Tarihi: 10.09.2023)
- FAO (2021). Humanitarian situation, FAO in Afghanistan, Erişim adresi: <https://www.fao.org/afghanistan/humanitarian-situation/en> (Erişim Tarihi: 10.12.2023)
- Fars News (2022), Raisi’nin dış politika vaadi neydi ve ne oldu? وعده سیاست خارجی رئیسی چه بود و چه شد؟ | خبرگزاری فارس (farsnews.ir), Erişim Tarihi: 10.11.2023
- Fars News (2023), Reisi’nin 12 Yurt Dışı Ziyaretinde İran Diplomasisinin Dünyaya Mesajı Nedir? سفر خارجی رئیسی؛ پیام دیپلماسی ایرانی برای جهان چیست؟ | خبرگزاری فارس 12 (farsnews.ir), Erişim Tarihi: 15.11.2023
- Farsnews (2022). Humeyni’nin İran İslam Cumhuriyeti’nin Korunması Hakkındaki Görüşü, (ره) درباره حفظ جمهوری اسلامی/ نظام اسلامی ارجح است یا امام معصوم؟ | خبرگزاری فارس (farsnews.ir). (Erişim Tarihi: 15.12.2023)
- Hukuk Ansiklopedisi, İran İslam Cumhuriyeti Anayasası, <https://hukukbook.com/iran-islam-cumhuriyeti-anayasasi/> (Erişim Tarihi: 10.06.2022).
- Hukuk Ansiklopedisi, İran İslam Cumhuriyeti Anayasası, <https://hukukbook.com/tag/iran-anayasasi/> (Erişim Tarihi: 25.06.2022).
- Independent Farsça (2023). Du Sal Talaş Taliban Baray Safaratkhanahay Afganistan <https://www.independentpersian.com/node/350686>. Erişim Tarihi: 20.08.2023.
- IRNA (2002). “Harrazi, İran’ın Afganistan’ın yeniden inşasına yönelik politikalarını açıkladı.” <https://www.irna.ir/news/5625932/> (Erişim Tarihi: 10.11.2023).
- İlna News (2023), Dış Politika Ülkenin Ulusal Gücünü Artırmaya Hizmet Etmelidir, <https://www.ilna.ir/fa/tiny/news-1371277> Erişim Tarihi: 15.11.2023

- İran Cumhurbaşkanlığı Seçimleri, SDAM, <http://sdam.org.tr/mobil/Haber.php?id=87>. (Erişim Tarihi: 20.10.2022)
- İran'da Basın Askeri Vesayet, TRT, 15.09.2022. https://www.trthaber.com/m/?news=iranda-basin-askerj-vesayet-altinda&news_id=198928&category_id=4.
- Kamacı Yüksel, Dini Lider'in İktidarı, <http://politikaakademisi.org/2012/07/07/dini-liderin-iktidari/>. (Erişim Tarihi: 20.06.2022).
- Keskin, A. İran'ın Afganistan Politikasının Temelleri Üzerine Genel Düşünceleri, (<https://www.gunaz.tv/az/meqaleler/iran-in-afganistan-politikasinin-temelleri-uzerine-geneldusunceler-arif-keskin-m10777>), (Erişim tarihi: 12.12.2023).
- Khabar Online (2023). "Taliban Dafateri Komiteyi İmam Khomayni Ra Bast" (Taliban İmam Humeyni Yardım Komitesi'ni kapattı). طالبان دفاتر کمیته امداد امام خمینی را بست - خبر آنلاین (khabaronline.ir). (Erişim Tarihi: 25.12.2023)
- Koç Mehmet, **2016 İran Parlamento Seçimleri**, İRAM, 03.08.2016, <https://iramcenter.org/2016-iran-parlamento-secimleri/>.
- Mecid Rençberdar, İbrahim Abbas, Kumek-Hayi Maliyi İran Ba Afganistan: Ehdafe ve Asarı İktisadiyi An, http://www.sid.ir/fa/VEWSSID/J_pdf/30813901107.pdf. (Erişim tarihi: 25.12.2023).
- Mepa News, (30.03.2020), Haşimi Rafsancani Kimdir? <https://www.mepanews.com/hasimi-rafsancani-kimdir-35167h.htm>. (Erişim Tarihi: 15.06.2022).
- Middle East Institute (2017), Afghan, U.S. Officials Say Iran Arming Taliban, <https://www.mei.edu/publications/afghan-us-officials-say-iran-arming-taliban> Erişim Tarihi: 15.07.23
- Mizan News (2023), وزارت خارجه برای همکاری با هر کشوری متناسب با اقتضائات آن برنامه داشته باشد, Dışişleri Bakanlığı'nın Her Ülkeyle Kendi Gereksinimlerine Göre İş birliği Planı Olması Gerekir, Erişim Adresi: <https://www.mizanonline.ir/00JmlE>, Erişim Tarihi: 16.11.2023
- Moghtader, M. (2014). Farming Reforms Offer Hope for Iran's Water Crisis, Reuters, Erişim adresi: <https://news.yahoo.com/farming-reforms-offer-hope-irans-water-crisis-131227395.html?guccounter=1> (Erişim Tarihi: 20.15.2023)
- Mohebbali (2022). Modir-e Kolle Pişin-e Khavarmiyane-ye Vezarate Khareje dar Goftogoo ba Emtedad (Dışişleri Bakanlığı Ortadoğu Eski Genel Müdürü Mohebbali'in İmtidat ile görüşmesi), İmtidat Gazetesi-Diplomasi Grubu, Erişim adresi: <http://emtedad.news/?p=3115> (Erişim Tarihi: 05.08.2023)
- Muhsin Rezai, (1999). İran'da İslam Devrimi, (<https://www.aljazeera.net/programs/today->, Erişim tarihi: 07.06.2023).
- New York Times (2019), "U.S. and Taliban Agree in Principle to Peace Framework, Envoy Says." (Elçi, ABD ve Taliban'ın Barış Çerçevesi konusunda Prensipite Anlaşmalarını açıkladı.
- Orha (2017) <https://orhaajans.com/afghanistan-kirgizlarinin-dunu-bugunu/>, (Erişim Tarihi: 7 Ekim 2022).

- Orsam <https://orsam.org.tr/tr/suriyede-sii-milislere-ne-olacak/>, (Erişim Tarihi: 30.10.2022).
- Radio Farda (2021), دیدار ظریف با طالبان (Zarif'in Taliban'la görüşmesi), <https://www.radiofarda.com/a/31078444.html> Erişim Tarihi: 20.07.2023
- Radio Farda (2021). İran binlerce Afgan mülteciyi Afganistan'a geri gönderdi. <https://www.radiofarda.com/a/31425720.html>. (Erişim Tarihi: 01.09.2023)
- Shanahan Joins NATO Defense Ministers in Brussels to Discuss Alliance Deterrence. <https://www.defense.gov/News/News-Stories/Article/Article/1757142/shanahan-joins-nato-defense-ministers-in-brussels-to-discuss-alliance-deterrence/> (Erişim Tarihi: 29.12.2023)
- Shirdelian, Ali, "Iran-Afghanistan Economies Tied by One-Way Trade", *Financial Tribune*, <https://financialtribune.com/articles/economy-business-and-markets/70824/iran-afghan-economies-tied-by-one-way-trade>, (Erişim Tarihi: 25.12.2023).
- Sinkaya Bayram, İran'da Medya ve Siyaset, ORSAM, 11.09.2017, <https://www.orsam.org.tr/tr/iran-da-medya-ve-siyaset/>. (Erişim Tarihi: 12.10.2022).
- Spuntik News (2021). Lavrov'dan Afganistan'ın komşularına ABD ve NATO üslerine ev sahipliği yapmama çağrısı, Spuntik News-Türkiye, Erişim adresi: <https://tr.sputniknews.com/20211027/lavrovdan-afganistanin-komsularina-abd-ve-nato-uslerineev-sahipligi-yapmama-cagrisi-1050228677.html>. (Erişim Tarihi:10.08.2023)
- Şenyurt, A. H. (2013). İran'ın Afganistan Üzerindeki Artan Nüfuzu", *The Wall Street Journal*, *Iranians Build Up Afghan Clout*", (<https://www.wsj.com/articles/SB10001424052970204076204578078564022815472> , Erişim tarihi: 15.08.2023).
- Şuray Negahban (2019). İran İslam Cumhuriyeti'nin Anayasası, *Şuray Negahban Araştırma Enstitü Yayınları*, 4354_236.pdf (shora-gc.ir), (Erişim Tarihi: 5.12.2023) s.312.
- Şuray Negahban: İran Anayasası, 4354_236.pdf (shora-gc.ir), (Erişim Tarihi: 5.12.2023)
- Tehran Times (2020), Exports from Iran to Afghanistan Hit \$341m in 2 Months", *Erişim Adresi* (<https://www.tehrantimes.com/news/448663/Exports-from-Iran-to-Afghanistan-hit-341m-in-2-months>), (Erişim Tarihi: 20.07.2023)
- Tehran Times (2021), "Trade with Afghanistan in Limbo as Exporters Look for Alternative Markets", *Erişim Adresi* (<https://www.tehrantimes.com/news/463867/Trade-with-Afghanistan-in-limbo-as-exporters-look-for-alternative>), (Erişim Tarihi: 15.07.2023)
- The New York Times (2019). <https://www.nytimes.com/2019/01/28/world/asia/taliban-peace-deal-afghanistan.html> (Erişim Tarihi: 29.12.2023)
- The Taliban Have Run Out Of Money Just As U.S. Troops Prepare To Leave Afghanistan. (2014). [ibtimes.com](https://www.ibtimes.com). Erişim Adresi: <https://www.ibtimes.com/taliban-have-run-out-money-just-us-troops-prepare-leave-afghanistan-1552964>. (Erişim Tarihi: 11.10.2023)

- The Wall Street Journal, "Iranians Build Up Afghan Clout", (<https://www.wsj.com/articles/SB1000142405297020407620457807856402281> 5472, Erişim tarihi: 26.12.2023).
- TimeTürk, Mahmud Ahmedinejad Kimdir? <https://www.timeturk.com/mahmud-ahmedinejad-kimdir/biyografi-801794>. (Erişim Tarihi: 25.06.2022).
- Tolo News (2017). وزارت عدليه: فعاليت سياسى مرکز فرهنگى تبيان در کابل غيرقانونى است | طلوع نیوز. (tolonews.com) (Erişim Tarihi: 16.11.2023)
- Tolo News (2019), طالبان سفر خود به ایران را در مورد صلح افغانستان تایید کرد (Taliban, Afghanistan barışı için İran'a ziyaretini onayladı, <https://tolonews.com/afghanistan/taliban-confirms-visit-iran-afghan-peace>, Erişim Tarihi: 20.07.2023
- Tolo News (2020), گفتگوی ویژه طلوع نیوز با جواد ظریف (Tolo News'in Javad Zarif ile Özel Röportajı), <https://tolonews.com/fa/afghanistan-168675> Erişim Tarihi: 20.07.2023
- Turgay Şafak, (2020), Muhammed Musaddık ve İran Petrolünün Millileştirilmesi, <https://iramcenter.org/muhammed-musaddik-ve-iran-petrolunun-millilestirilmesi/>. (Erişim Tarihi: 25.06.2022)
- Voa (2021). Which Countries Embassies Are Active In Afghanistan? <https://www.darivoa.com/amp/which-countries-has-their-embassies-open-in-afghanistan/6213042.html> (Erişim Tarihi: 10.11.2023)
- Wezaret Tahsilat Hali Afganistan, (Afganistan Yükseköğretim Bakanlığı), (<https://www.mohe.gov.af>, Erişim tarihi: 22.06.2023).
- Yiğit, D. (2018). Suriye'de Fatimiyyun ve Zeynebiyyun Tugayları", (<http://soyledik.com/tr/makale/6941/suriyede-fatimiyyun-ve-zeynebiyyun-tugaylari--doc-dr-dilek-yigit.html>, Erişim tarihi: 02.07.2023).
- Yüksel Kamacı, (04.08.2012), İran İslam Cumhuriyeti Meclisi, <http://politikaakademisi.org/2012/08/04/iran-islam-cumhuriyeti-meclisi/>. (Erişim Tarihi: 15.06.2022).
- Yüksel Kamacı, (07.07.2012), Dini Lider'in İktidarı, <http://politikaakademisi.org/2012/07/07/dini-liderin-iktidari/>. (Erişim Tarihi: 25.06.2022).
- Yüksel Kamacı, (28.07.2012), İran Uzmanlar Konseyi ve Danışma Konseyi, <http://politikaakademisi.org/2012/07/28/iran-uzmanlar-konseyi-ile-danisma-konseyi/>. (Erişim Tarihi: 15.06.2022).